

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

З.Исломов, М.Мирҳамидов

ҲУҚУҚШУНОСЛИК

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта
кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика
мувофиқлаштириш комиссияси томонидан бакалаврлар учун
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган*

Абдулла Қодирий номидаги
халқ мероси нашриёти.

Тошкент — 2002

«Ильин» ИЖ,*
ЗГПИ

3. *Исломов, М. Мирхамидов.*

Ҳуқуқшунослик. Ўқув қўлланма. Т. А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. "ЎАЖБНТ" маркази, 2002. - 239 бет.

Ўзбекистон давлат мустақиллигани қўлга киритиш ва мустақамлаш ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маданий-маънавий, таълим-тарбиявий ислохотларни амалга ошириш ва чуқурлаштириш, барқарор бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида мавжуд бўлган қатор долзарб ҳуқуқий муаммо-ларнинг ҳал этилишини ўрганиш, билиш ва унга риоя қилиш ҳозирги талабаларни, ўқувчиларни, тингловчиларни Ватан ол-дидаги бурчи билан бевосита боғлиқдир.

Шунинг учун ўқув қўлланмадан қўзланган асосий мақсад ёшларимизни ҳуқуқий билимларини тўлдириш, уларни ҳуқуқий давлатда, ҳуқуқ устуворлиги шароитида фаол ҳаёт кечиришга ўргатишдир. Қўлланма ҳозирги кун давлат-ҳуқуқий маданияти талабларини инобатга олган ҳодца тайёрланди. Давлат ва ҳуқуқ назариясини талқин этишда янги ғоялар нуқтаи назари қамраб олинган. Ўзбекистонда шаклланаётган демократик давлатчилик ва ҳуқуқ тизимининг ўзига хос хусу-сиятлари ифодасини топган.

Ўқув қўлланма ноюрлик ўқув юртлари талабаларига, мута-хассисларига, шунингдек, Ўзбекистоннинг ҳуқуқ тизими би-лан кизиққан барча китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: О.Т.Хусанов — юридик фанлари доктори, профессор
V

Такризчи: М.М.Файзиев — юридик фанлари доктори, профессор

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.

Мазкур китобнинг оригинал-макети «ЎАЖБНТ» Марказининг мулки бу ИИБ, Марказнинг розилигисиз уни ҳар қандай йул билан қайта нашр этиш тақиқланади

КИРИШ

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритган кунлардан бошлаб жамиятимизнинг барча соҳалари қатори ҳуқуқшунослик соҳасида ҳам улкан ўзгаришлар рўй бермоқда. Жумладан, ўзбек қонунчилиги соҳасида, ҳуқуқ, давлат атамаларини тушуниш, унинг моҳияти ва мазмунини англашда янги ёндашувлар пайдо бўлди. Умуман, жамият ҳаётини ўрганиш, билиш ва уларни такомиллаштиришда ҳуқуқшунослик фани беқиёс катта аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий ислохотлар мустаҳкам ҳуқуқий заминга таянган ва қатъий равишда давлат томонидан таъминлаш механизмига эга бўлган тақдирдагина самарали бўлиши талаб этмайдиган аксиомадир. **«Мустаҳкам ҳуқуқий негиз бўлгандагина, - дейди И.А.Каримов, - ўзини оқламаган эски тизимни тўла ишонч билан қайта қуриш, маданий бозор иқтисодиётига эга бўлган янги жамият қуриш мумкин»¹**. Шунинг учун ҳам ҳозирги замон ўзбек ҳуқуқшунослиги меъёрлари мазмунини белгилаб берувчи ҳуқуқий тартибга солишнинг муҳим тамойиллари билан таништириш, тақдим этилаётган қўлланманиёт асосини ташкил этади. Унинг асосий мақсади — ҳуқуқий кўрсатма (йўл-йўриқ)ларнинг умумий ижтимоий йўналтирилганлиги ҳақида тушунча бериш, ўқувчиларга қонунчилик тизимини тўғри англаб етиш, уларнинг юридик мазмунини ижтимоий ҳаётдаги реал ходиса-воқеалар билан таққослай олиш қобилиятини сингдиришдан иборат. Маълумки, бундай қобилиятга эга бўлмай туриб, ҳуқуқий тафаккурнинг энг оддий кўникмаларини ҳам ҳосил қилиш мумкин эмас.

Меъёрий манбалар — Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Фуқаролик кодекси, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, Жиноят кодекси, Меҳнат кодекси, Оила кодекси ва

¹ **Ислом Каримов.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т. Т., «Ўзбекистон», 1996., 192-бет.

бошқалар устида иш олиб бориш — қўйилган мақсадга эришишнинг муҳим шarti ҳисобланади.

Қўлланмага киритилган материаллар талабаларни муайян ҳуқуқий муаммоларни ўрганишда янгича ёндашувларни эгаллашга йўналтирилади. Унинг бўлимларини тайёрлашда Ўзбекистонда ва умуман дунёда ижтимоий-ҳуқуқий тараққиётнинг ҳозирги замон тенденциялари ҳисобга олинди.

Ўқув қўлланмадан кўзланган асосий мақсад И.Каримов айтганларидек: «Эндига энг долзарб вазифамиз — бу жараёнларнинг илмий-назарий асосларини, уларнинг янги-янги қирраларини мукамал очиб бериш, ўқувчиларимиз, талабаларимизга, кенг жамоатчиликка содда, лўнда килиб тушунтириб бериш ва уларни янги ҳаёт, замон талабларйга жавоб берадиган жамият қурилишининг фаол ва жўшқин иштирокчиларига айлантиришдан иборат». Айниқса ҳуқуқшунослик фанини бундан кейин мустақил равишда чуқурроқ ўрганиш учун йўналишлар беришдир.

Миср, Бобил, Хиндистонда бошқа ривоят мавжуд. Хукмдор ҳокимиятнинг манбаи бўлган худолар номидан дунёвий ва бошқа ишлар тақдирини ўзлари ҳал этардилар.

Мисрликларда Маат (Ma-at) худоси қонунлар, адолат тимсолидир. Судялар унинг тасвирини олиб юришар ва унинг қонинлари ҳисобланишарди/Фиръавнлар, қохинлар ва амалдорлар ҳокимиятининг, шунингдек, расмий маъқулланган одоб қоидалари, шу жумладан, ўша давр ҳуқуқи (урф-одатлари, қонунлари, суд ҳукмлари) асосий манбаларининг илоҳий хусусияти, яъни уларнинг ҳаммаси маатга — адолатнинг табиий-илоҳий тартиботига мос бўларди ёки мос бўлиши кераклигини биддирарди. Булар (Ригвед (хинд орийларининг муқаддас мадҳиялари)да, дао (қадимги хитой афсоналари)да, дик (қадимги юнонлар)да ўз ифодасини топган. Ҳамма жойда гап ҳуқуқни англашнинг кейинги табиий-ҳуқуқий концепцияларида **табний** (ёки табиий-илоҳий) ҳуқуқ деб ном олган адолат-ҳақиқат хусусида борарди.

2. Патриархал назария. Афлотун ва Арасту урдининг асосчилари ҳисобланади. Афлотун ўзининг «Давлат» деб аталган машҳур асарида оила негизида униб чиқувчи барқамол адолатли давлатни тасвирлайди. Унда подшо ҳокимияти ўз оила аъзолари устидан ота ҳокимиятига қиёс қилинадди/

Адолат ғоясига кўра, дейди Афлотун, адолатли одам адолатли давлатдан ҳеч нимаси билан фарқ қилмайди. Инсон руҳининг уч илдизи (ақл, жаҳолат ва хирс) га маслаҳат (кенгаш) берувчи, ҳимояловчи ва ишловчи давлат мос келади. Давлат фаолиятининг уч асосига эса, аҳолининг уч табақаси — ҳукмдорлар, аскарлар ва ишлаб чиқарувчилар (хунармандлар ва деҳқонлар) табақалари тўғри келади.

Патриархал назария ғоялари XVII асрда инглиз олими Филмернинг «Патриарх» асарида ўз ривожини топди/Мазкур асрда у ҳокимиятнинг Худодан олиниши, кейин унинг тўнғич ўғил — патриархга топширилиши, шундан сўнг эса ўз авлодлари — подшадарга ўтиб боришини изоҳлайди.

Патриархал назариянинг теологик назариядан фарқи шундаки, у подшо ҳокимияти манбаларини илоҳий келиб чиқишдан кўра кўпроқ оила бошлиғи, патриархнинг чекланмаган ҳокимияти ҳукм сурган оила шаклларида кўрарди!

Патриархал назария қанчалик ўзига ром этмасин, барибир, давлатнинг шундай йўл билан вужудга келганлигини тасдиқловчи бирон-бир далил йўқ. Оила ролини ошириб юбориш, унга универсал хусусият бағишлаш патриархал назариянинг асосий камчиликлари эди.

3. Шартномавий назария (ёки ижтимоий шартнома назарияси) анча кейинги даврга — ХУП-ХУШ асрларга оид назариядир. У Г.Гроций, Ж.Локк, Т.Гоббс, Ж. Ж.Руссо, А.Н. Радишчев ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган.

Ушбу назарияга кўра, давлат пайдо бўлгунига қадар одамлар «табiiий ҳолат»да бўлишган. Бу ҳолат турли муаллифлар томонидан турлича (чекланмаган шахс эркинлиги, барчанинг барчага қарши уруши, ялпи роҳат-фароғат — «олтин аср» сифати-да) тушуниланган.

Ушбу йўналишдаги концепцияларнинг кўпчилигида «**табiiий ҳуқуқ**» ғояси, яъни инсонда дунёга келиш чоғида худодан инъом этилган табiiий ҳуқуқнинг мавжудлиги ғояси кўзга ташланади. Бироқ, вақт ўтиши билан бир хил одамларнинг ҳуқуқлари бошқа кишиларнинг ҳуқуқларига зид келиб қолади, натижада тартиб бузилиб, зўравонлик вужудга келади. Росмана ҳаёт кечириш мақсадида **одамлар давлат тузиш учун ўзаро шартнома тузадилар ва унга ихтиёрий равишда ўз ҳуқуқларининг бир қисмини топширадилар**. Кейинчалик уларнинг муайян шахсга бўйсунликлари тўғрисида **такрорий шартнома** тузилади. Бу шахсга улар устидан ҳукмдорлик топширилади ва у ўз ҳокимиятини халқ манфаатлари йўлида амалга оширади. Акс ҳолда халқ кўзғолон кўтариш ҳуқуқига эга бўлади (Ж.Ж. Руссо, А.Н.Радишчев).

Т. Гоббс бунинг аксини, яъни модомики, ҳокимият подшога берилган экан, у чекланмаган ваколатларга эга бўлишини исботлашга уринган.

Ж. Локк конституциявий монархия (подшолик) ғоясини асосламоқчи бўлган. Унинг фикрича, ижтимоий шартнома подшо ва фуқаролар ўртасидаги мурося битими, подшо ва халқ эркинликларининг муайян чекланишидир^

Муайян даражада феодал имтиёзли давлатга, бу жамятда ҳукм сурган зўравонлик, қонун олдидаги тенгсипикка қарши турган ижтимоий шартнома кўпчилик қоидаларининг прогрессив аҳамиятга эга эканлигини қайд этиш билан бирга, барибир, унда ушбу назария қоидаларини амалда татбиқ этиш мумкин бўлган ишончли илмий маълумотлар учрамаслигини ҳам таъкидлаш жоиз.

4. Зўравонлик назарияси. Ушбу назария XIX асрда дунёга келган. Унинг асосий намоёндалари Л.Гумплович, К.Каутский, Е.Дюринг ва бошқалардир. Улар давлатнинг вужудга келишини фақат ҳарбий-сиёсий омиллар — бир қабила (қабилалар иттифоқи) томонидан бошқасининг босиб олиниши билан боғларди-

лар. Улар сиёсий ҳокимият ва давлатнинг келиб чиқиши сабаблари асосларини иқтисодий муносабатларда эмас, балки бир хил қабилаларнинг бошқаларини **босиб олиши, зўравонлиги, асоратга солишида** кўргандилар. Илоҳий асослар ҳам, ижтимоий шартнома ёки озодлик ғоялари ҳам эмас, балки душман қабилаларнинг ўзаро тўқнашувлари, куч-қудратнинг қўпол равишдаги устунлиги, уруш, кураш, вайронгарчилик, бир сўз билан айтганда, зўравонлик — «давлатнинг ота-онаси ва доя кампири ана шулар», - деганди Л.Гумплович.

Ушбу назария таҳлил этиларкан, куйидагиларни таъкидлаш жоиз деб ҳисоблаймиз/Давлатнинг пайдо бўлиши учун жамиятнинг шу давлат маҳкамасини боқиш имконини берадиган тараққиёт даражаси талаб этилади/Агар бу даражага эришилмас экан, ҳеч қандай истилолар давлатнинг ўз-ўзидан пайдо бўлишига олиб кела олмайди/

5. Психологик назария. Ушбу назария намоёндалари давлатнинг келиб чиқиш сабабларини инсон психикаси хусусиятлари, биопсихик инстинкт сингарилар билан изоҳлашади.Таниқли рус олими Л.И.Петражицкий ўз қарашларида гўё инсон психикасига хос бўлган «атоқли шахслар»га итоат этиш, бўйсунушга мойилликдан келиб чиққанди.

Социологияда психоаналитик йўналиш асосчиси З.Фрейд давлатни яратиш заруратини инсон психикаси (руҳияти)дан келтириб чиқарганди. У бунини: алоҳида хирсий ва биопсихик инстинктлар туфайли исён кўтарган ўз ўғиллари томонидан бошлиғи ўлдирилган дастлаб мавжуд бўлган ибтидоий тўдадан инсонларнинг ёвуз интилишларини бостириш мақсадида кейинчалик давлат пайдо бўлади, деб изоҳлайди.

ЭДюркгейм, аксинча, инсонни биопсихологик мавжудот деб эмас, балки ижтимоий мавжудот деган фикрни илгари суради.Унинг фикрича, жамият ижтимоий бирдамлик ғояси шаклланадиган инсонлар жамоа онги ҳосиласи. Ана шу бирдамликни таъминлаш учун ҳам тегишли давлат-ҳуқуқий тузилмалар шакллантирилади/

Ушбу назарияларни қандай баҳолаш мумкин? Албатта, ижтимоий қонуниятлар инсоннинг юриш-туриши, фаолияти орқали амалга оширилади. Бинобарин, / инсон руҳияти бу қонуниятларнинг амалга оширилишига муайян таъсир кўрсатади. Бироқ, бу таъсир ҳал қилувчи кучга эга эмас. Боз устига психиканинг ўзи тегишли иқтисодий, ижтимоий ва бошқа ташқи шарт-шароитлар таъсирида шаклланади.Айнан шуларнинг ўзи биринчи навбатда назарда тутилиши лозим^

6. Марксистик (тарихий-материалистик) назария. Унчалик тўғри бўлмаса-да, ушбу назариянинг дунёга келишини К.Маркс ва Ф.Энгельсларнинг номи билан боғлашади. Худди шунинг учун ҳам тарихий-материалистик концепция икки ёндашувни ўз ичига олади. Совет фани алоҳида муҳаббат билан қараган **биринчи ёндашув** синфларнинг вужудга келиши, улар ўртасидаги келиштириб бўлмайдиган зиддиятлар, синфий курашнинг муросасизлигига катта аҳамият беради,

Бундай ёндашувга кўра, давлат ана шу қарама-қаршиликнинг ҳосиласи сифатида, ҳукмрон синфнинг бошқа синфларни бостириш курули сифатида вужудга келади.

\ **Иккинчи ёндашув** иқтисодий тараққиёт натижасида жамиятнинг мураккаблашиши унинг ишлаб чиқариш ва тақсимот тармоқлари умумий ишлари мураккаблашиб кетишига асосланади. Бу ҳолат бошқаришни такомиллаштиришни талаб қилади ҳамда давлатнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Бироқ, кўпинча, умумий ишларни ҳал этиш, жамиятни бошқаришни такомиллаштириш, мазкур бошқарув меҳнат тақсимотининг бир шакли сифатида ихтисослашиши зарурати давлатнинг вужудга келишига сабаб бўлади!

7. Ирригация назарияси. Давлат келиб чиқишининг бу назарияси XIX асрда пайдо бўлган. Немис социологи КАВьютофель унинг муаллифи эди. У ўзининг «Шарқ деспотизми» асарида давлатнинг келиб чиқишини шарқий деҳқончилик вилоятлари (Месопотамия, Миср, Ҳиндистон, Хитой ва ҳ. к.)да қудратли суғориш шахобчалари қуриш ва сақлаш зарурати негизда асослаб бергани/Албатта, улкан миқёслардаги ер ишлари қатъий марказлашган бошқарувни, режалаштиришни, ҳисобга олиш ва марказга бўйсундиришни зарур қилиб қўйган. Бу ишлар фақат давлат мавжудлиги шароитидагина амалга оширилиши мумкин эди.Лекин унинг заиф томонларини инобатга олмаган тақдирда ҳам мазкур назария энг қурғоқчил ҳудудлар учунгина давлатнинг пайдо бўлишига сабаб сифатида изоҳланиши мумкин. Шунинг учун ҳам кўпчилик сиёсатшунослар бу назарияни ҳисобга олмай, унинг ўрнига давлат келиб **ЧИҚИШИНИНГ** экологик омиллари ҳақида гапирадилар.

Ҳозирги замон сиёсатшунослари ва социологлариёа,емографик омални алоҳида фарқлаб кўрсатадилар.Унга кўра давлатнинг вужудга келиш жараёни аниқ бир ҳудуддаги аҳолининг сони ва зичлиги билан боғлиқу

Шундай қилиб, давлатнинг келиб чиқиш назарияларининг кўп-лиги оқибатида ҳанузгача давлатнинг туб моҳиятини бирдек тушу-нишга эришилгани йўқ.

1 &Биз барпо этаётган давлат, — дейди мамлакатимиз Президенти, — энг аввало, умумжаҳон цивилизациясига, давлат қури-лиши соҳасида бошқа халқлар эришган тажрибаларга, ижтимо-ий кадриятларга асосланиши лозим.

Ватанимиз азалдан башарият тафаккур хазинасига унутилмас ҳисса қўшиб келган. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фа-зилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан ўз-вий равишда ривожланди. Ва ўз навбатида бу фалсафий-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди.

Бизнинг келажаги буюк давлатимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоваддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим»¹

2. ДАВЛАТНИНГ МОҲИАТИ, УНИНГ БЕЛГИЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

¹

-Жамият нима учун давлатсиз яшай олмаслиги ва тараққий эт-маслигини аниқлаш — унинг моҳиятини очиб бериш демақдир. Тадқиқотчиларнинг кўггчилиги давлат — ҳокимиятнинг сиёсий ташкилоти, деб ҳисоблайди! Ёввойилик ва ваҳшийлик босқичидаги ибтидоий жамоада махсуссиёсий ҳокимият маҳкамаси ёрдамида ижтимоий муносабатларни тартибга солиш зарурати йўқ эди. Сиё-сатнинг ўзи ҳам йўқ эди (зеро, сиёсат — синфлар ва бошқа ижти-моий гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар билан боғлиқ фаолият дои-раси эди). Лекин амалда ҳокимият мавжуд эди. Бу ҳокимият қабила бошлиғининг обрўси ҳокимияти эди. Бундан ташқари ижтимоий тузумнинг кўпгина масалалари ушбу қабилада қабул қилинган урф-одатлар, анъаналар, маросимлар асосида ҳал этиларди. Бошқача айтганда, ижтимоий ҳаётни ўз-ўзидан бошқаришнинг табиий ти-зими мавжуд эди.

Лекин кейинчалик қабилалар, уруғларнинг бирлашиш, қаби-лалар иттифоқининг ташкил топиш жараёнлари рўй бера бошла-ди. Бу эса, маросим ва урф-одатларнинг аралашиб кетишига олиб

¹ **Ислом Каримов.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т. Т.. «Ў¹бекистон», 1996., 7-8-бетлар.

келди. Шахслараро муносабатлар тизими барбод бўла бошлади. Бир жамиятга бирлашган, лекин турли хил манфаатлар ва устуворликларга эга бўлган одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг умумий қоидаларини ишлаб чиқиш зарурати юзага келди. Энди фақат обрўта асосланган ҳокимиятга таяниб бўлмасди. Зўравонлик ҳокимияти муқаррар равишда ва қатъиятлик билан аста-секин обрў ҳокимияти ўрнини эгаллаб борди. Зеро, инсоният жамияти омон қолишининг бошқа муқобили йўқ эди.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, давлат — ўта махсус вазифаларни ҳал этишни, шунингдек, жамият табиатидан келиб чиқадиган умумий ишларни бажаришни таъминловчи, тарихан таркиб топган жамият уюшишининг мумкин бўлган ягона умумий, универсал шаклидир.

«Мумкин бўлган ягона» деганимиз, ҳали ҳеч ким цивилизациялашган жамият мавжудлигининг давлатдан бошқа шаклини топмаган, деган маънони англатади. «Умумий»лик — давлат деб аталган ҳокимиятнинг сиёсий ташкилоти яшаётган ҳудудидан қатъи назар, барча халқларга хос демақдир. «Универсал» деганимизнинг маъноси шундаки, турли тарихий даврларда давлатлар қанча яшамасин, уларнинг биронтаси ҳеч қачон бошқасининг хусусиятларини тўла такрорламаган. Давлатларнинг характери, улар тарихий ривожининг ҳамда ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланарди.

Ҳозирги вақтда давлатнинг умум эътироф этилган қуйидаги белгилари бор:

[1* Аҳолининг ҳудудий уюшиши ва расмий ҳокимиятнинг ҳудуд доирасида амалга оширилиши. Давлат пайдо бўлмасдан олдинги жамиятда бирон шахснинг қайси қабилага мансублиги жигарчилик ёки тахминий қариндошлик билан белгиланаг^дл/ Айни пайтда қабила қатъий белгиланган ўз ҳудудига эга бўлмай, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрарди. Давлатга уюшган жамиятда аҳолининг қон-қариндошлик асосида уюшиш тамойили ўз аҳамиятини йўқотди. Унинг ўрнига ҳудудий уюшиш тамойили жой олди. Давлат ўзининг мустақил ҳокимияти амал қиладиган қатъий чекланган ҳудудга эга бўлиб, шу ҳудудда яшайдиган аҳоли эса, мазкур давлатнинг фуқароларига айланади. Шу тарзда давлатнинг маконий сарҳадлари пайдо бўлиб, улар ичида янги ХУҚУҚИЙ тузилма — фуқаролик юзага келади.

Аҳолининг ҳудудий уюшиши билан нафақат давлатнинг пайдо бўлиши, балки алоҳида мамлакатларнинг ташкил топа бошлаши ҳам

боғланиб кетади. Бинобарин, шу жиҳатдан «давлат» ва «мамлакат» тушунчалари кўп томовдан бир-бирига анча мос келади.

Нодаштар ташкилотлар (қасаба уюшмалари, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар сингарилар)дан давлат ўз мамлакати аҳолисини мужас-самлаштириши, шу аҳоли устидан ўз ҳокимиятини амалга ошириши бидан фарқ қилади.

2. Расмий (оммавий) давлат ҳокимияти. Бу ҳокимият жамият билан бир-бирига мос келмаса-да, унинг номидан, бутун халқ номидан иш кўргани учун расмий ҳокимият деб аталади/

Давлат пайдо бўлгунгача жамиятда ҳам ҳокимият йавжуд эди. Лекин бу бевосита жамоат ҳокимияти бўлиб, бутун қабила аҳли ҳокимияти бўлиб, шу қабила томонидан ўзини-ўзи бошқариш мақсадида фойдаланиларди. У амалдорларга ҳам, бирон-бир маҳкамага ҳам муҳтож эмасди. Расмий (давлат) ҳокимиятининг асосий хусусияти шундаки, у айнан амалдорларда ўз ифодасини топади. Шу амалдорлардан бошқарув ва мажбурлов (давлат маҳкамаси) органлари тузилади. Бу тарздаги жисмоний ифодасини топмаган давлат ҳокимияти фақат соя, қуруқ хаёл, мавҳум бўшлиқдан иборат бўлиб қолади.

3. Давлат суверенитети. «Давлат суверенитети» тушунчаси ўрта аср охирларида — давлат ҳокимиятини черковдан ажратиш ва унга муғлак монополь аҳамият бериш зарурати туғилган пайтда пайдо бўлгандиндиликда суверенитет давлатнинг доимий белгиси ҳисобланади. Унга эга бўлмаган мамлакат — мустақил ёки доминиондир.

Давлат ҳокимиятининг хусусияти (атрибути) сифатида суверенитет шу ҳокимиятнинг **устуңлиги, эркинлиги ва мустақиллигидан** иборат бўлади.

Мамлакат ичкарисида давлат ҳокимиятининг устуңлиги:

а) унинг ҳокимият кучи универсаллиги, яъни ушбу мамлакатнинг барча аҳолиси, барча партиялар ва жамоат ташкилотлари учун амал қилиниши;

в) унда бошқа ҳеч қандай ижтимоий ҳокимият эга бўлмаган таъсир кўрсатиш воситалари (армия, полиция ёки милиция, қамоқхоналар ва ҳ.к.)ларнинг мавжудлигини англатади.

Давлат ҳокимиятининг мамлакат ичкариси ва ташқарисидаги ҳар қандай бошқа ҳокимиятдан **эркинлиги ва мустақиллиги** ўзининг барча ишларини муғлақ ва танҳо мустақил ҳал этиш ҳуқуқида ифодаланади.

Собиқ иттифоқда ҳамда собиқ социалистик мамлакатларда давлат ҳокимияти на олий, на эркин ва на мустақил эмасди. Чунки ундан юқорида партия ҳокимияти турарди. Давлат партия

яирективаларини ҳаётга татбиқ этар, ҳукмрон партиянинг иж-роия қуроли бўлиб хизмат қиларди. Буларнинг ҳаммаси давлат ҳокимиятини заифлаштиради ҳамда жамият ва давлатдаги чуқур инқирознинг сабабларидан бирига айланганди.

4. Давлат ва ҳуқуқнинг мустаҳкам алоқаси. Давлат ҳуқуқсиз мавжуд бўла олмайди. Ҳуқуқ давлат ва давлат ҳокимиятини юри-дик жиҳатдан расмийлаштиради ва шу билан уларни легитим, яъни қонуний ҳолга келтиради/Давлат ўз вазифаларини ҳуқуқий шаклларда амалга оширади. Ҳуқуқ давлат ва давлат ҳокимиятининг ишлашини қонунийлик доирасига киритади, уларни аниқ ҳуқуқий тартибга бўйсундиради. Давлатнинг ҳуқуққа бундай бўйсундирилиши асосида эса, давлатнинг демократик ҳуқуқий давлат шакли шаклланади.

5. Давлат функцияларининг бажарилишини таъминловчи мах-сус бошқарув аппаратининг мавжудлиги.

6. Ягона пул тизими, ягона иқтисодий ва ҳуқуқий макон.

7. Ташқи аломатлар (атрибутлар) — мадҳия, байроқ, герб, пойтахтнинг мавжудлиги.

Давлатнинг биргаликда олинган юқоридаги белгилари унинг жамият сиёсий тизимидаги алоҳида ўрни ва етакчи мавқеини изоҳлайди. Албатта, бунда шуни ҳам назарда тутиш керакки, шурли тарихий даврларда, турлича ижтимоий-иқтисодий шаро-итларда давлатнинг кўрсатиб ўтилган белгилари аниқ ички маз-мун-моҳияти билан ҳам, шунингдек, ўзининг ташқи ифодаси билан ҳам фарқ қилади:

Ҳозирги замон шароитида демократия ва эркинликларни қарор топтиришда, барқарорлик ва фуқаролик тотувлиги, республика халқларининг ҳамжиҳат ва ҳамкорлигини қарор топтиришда ис-лохотларни белгилаш ва амалга оширишда, цивилизациялашган жамиятга ўтишда Ўзбекистон давлати етакчи рол ўйнайди.

Шунинг учун ҳам ижтимоий зиддиятлар кескинлиги таъсирини йўқотиш, ўтиш даври муқаррар қийинчиликларни ҳамда одамлар-нинг янги ҳаётий шароитларга кўника боришини юмшатиш демо-кратик давлатнинг шу даврдаги энг муҳим вазифалари ҳисобланади.

Ижтимоий яқдилликни қандай таъминлаш, ижтимоий, шу жум-ладан, миллатлараро тотувликка қандай эришиш каби мураккаб са-волларга жавоб топа оладиган давлат демократик ва иқтисодий та-раққиётнинг барқарор ривожланишига умид боғлаши мумкин.

Ушбу мақсадларни муваффақиятли тарзда ҳаётга татбиқ этиш давлатни мустаҳкамлаб бориш, Ўзбекистонда давлат ҳокимияти

барча тузилмалари таъсирчанлигини таъминлаш вазифаларининг бажарилиши билан чамбарчас боғлиқдир.

Давлатнинг функциялари — давлатнинг мақсад ва вазифаларини амалга ошириш имконини берадиган унинг фаолиятининг асосий йўналишларидан иборат. Ҳуқуқий адабиётларда давлат функциялари таснифлаштириладиган турли хил асослар (мезонлар) мавжуд. Улар:

а) фаолият доираси бўйича;

б) амал қилишининг давомийлиги бўйича;

в) ижтимоий аҳамияти бўйича;

г) амалга оширишнинг ҳуқуқий шакллари бўйича бўлган мезонлардан иборат дейиш мумкин.

Ўз навбатида биринчи гуруҳ (фаолият доираси) **ички функциялар ва ташқи функцияларга** бўлинади.

Ички функциялар давлатнинг мамлакат ичкарисидagi вазифаларни амалга ошириши билан, **ташқи функциялар** давлатлараро миқёсдаги вазифаларни бажариш билан боғлиқ. Ташқи функцияларни бажаришда давлат халқаро ҳуқуқий муносабатлар субъекти бўлиб майдонга чиқади.

Иқтисодий, ижтимоий тузилмалар, жамиятнинг маънавий ҳаёти ва таркиб топган жамоат тартиби каби жамият ҳаётининг энг нуфузи тармоқлари давлат функцияларининг таъсир объектлари ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда **иқтисодий, ғоявий, сиёсий, муҳофаза функциялари** бўлиши мумкин.

Функция амал қилишининг давомийлиги бўйича улар **доимий ва муваққат (вақтинча)** функцияларга бўлинади. Ҳамиша давлатга хос бўлган (масалан, иқтисодий) функциялар доимийга киради, иккинчиси эса, муайян мақсадларни амалга ошириш учун давлат ўз олдига кўйган вазифаларга боғлиқ ҳолда қисқа вақт амал қилади.

Ижтимоий аҳамияти бўйича давлат функциялари асосий ва асосий бўлмаган (айрим) функцияларга бўлинади.

Энди ўз функцияларини амалга ошириш бўйича давлат фаолияти, албатта, **ҳуқуқ-ижодкорлик, бошқарув, суд** ҳуқуқий шаклларида намоён бўлишига эътиборни қаратамиз. Бундай бўлиниш асосида ҳокимиятларнинг бўлиниш тамойили ётади.

Тараққиётнинг бирон-бир босқичида турган ҳар қандай давлат бир хилдаги (масалан, иқтисодий) функцияларга эга бўлади. Лекин улар мазмуни ва амалга ошириш усуллари бўйича бири-бирдан фарқланади. Яна бир хато фикрдан сакланиш жоиз деб ўйлаймиз: ҳар бир босқичга қатъий белгиланган функциялар мос

келади, шунинг учун янги босқичга ўтар экан, давлат уларни мутлақо янгиларига алмаштириб, эскиларидан бутунлай воз кечадди деб ўйлаш мумкин эмас. Албатта вақт ўтиши билан янги функциялар пайдо бўлади, бироқ эскилари изсиз йўқолиб кетмайди. Фақат улар ўз кўринишини ўзгартиради, янги мазмун билан бойийди. Бу ҳолатни тараққиёт босқичларида кузатиш мумкин. Ўзбекистон Республикаси давлатининг асосий функцияларини кўриб чиқиш чоғида биз бунга яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз. Ўзбекистон Республикаси давлатининг қуйидаги асосий функциялари мавжуд, жумладан, ички функциялар:

1) Иқтисодий функция. Ўзбекистон Республикасининг бевосита иқтисодий функциясига ўтишдан олдин давлатимиз ривожланишининг асосий мақсадини таърифлаб беришни зарур деб ҳисоблаймиз. Шу мақсадда Президент Ислам Каримовнинг қуйидаги сўзларини келтирамиз. «Пировард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир»¹.

Дастлаб қуйидаги иқтисодий функцияларни кўрсатиб ўтаемиз:

- а) мамлакат иқтисодий тараққиётининг умумий дастурларини белгилаш;
- б) иқтисодиётнинг энг устувор тармоқларини рағбатлантириш;
- в) тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шароитларни яратиш;
- г) бандлик бўйича янги сиёсатни шакллантириш.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, муҳими фақат функцияларни аниқлаб олишдангина иборат эмас. Уларга оғишмай риоя қилиш ҳамда шу вазифаларни бажара бориш янада аҳамиятлироқдир. Шу муносабат билан Президентимизнинг Олий Мажлиснинг I чақириқ VI сессиясидаги нутқига мурожаат қиламиз. Мазкур сессияда мустақиллик шароитида республикамизни ривожлантиришнинг беш йиллик натижалари яқунланган эди, Жумладан, Президентимиз «мустақиллик йиллари мобайнида иқтисодиёт соҳасида теран ўзгаришлар рўй берди», деб ҳисоблайди.

Иқтисодий ислохотларнинг энг муҳим яқуиларидан бири, Президентнинг таъкидлашича, аксарият шртдошларимизда мулкка эгалик, мулкдорлик туйғусининг уйғониши ва ривожланиши жараён, ўрта Қатлам, кичик ва хусусий корхона эгаларининг, мулкнинг, ер учасг-

¹ Ислам Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т. Т., «Ўзбекистон», 1996., 177-бет.

каларининг, акцияларнинг, бошқа қимматли қозғаларнинг, хуллас, даромад келтирадиган мулкнинг шаклланишидир. **Ижтимоий функциялар:**

а) жамиятнинг ёрдамга муҳтож аъзоларига **ижтимоий** кўмак бериш;

б) соғлиқни сақлашга, маорифга, маданий **муассасалар** қурилишига зарур маблағларни ажратиш;

в) ялпи ижтимоий ҳимоя тизимидан ишончли ижтимоий кафолатлар тизимига изчил ўтиб боришни амалга ошириш;

г) адолат ҳукмронлиги ғоясига оғишмай риоя этиш.

Янги ижтимоий сиёсатни шакллантириш зарурати ҳақида гапирарканмиз, айтиш керакки, ислохотлар давомида кишилар ўз меҳнат ва ақлий имкониятларини амалга оширишлари, қилган меҳнатларига муносиб ҳақ олишлари учун Конституцияда кўзда тутилган тенг ижтимоий кафолатлар ва имкониятларни таъминлаш зарур. Ташаббускорлик ва омилкорлик бутун чоралар билан рағбатлантирилиши лозим. Ҳақиқатан ёрдамга муҳтож аҳолини аниқлаб, шунга қараб уларни ижтимоий қўллаб-қувватлашга ўтиш жараёнини кучайтириш зарур. Бунда айрим кишиларнинг тайёргга айёрлик кайфиятидан тезроқ халос бўлишларида ёрдам бериш муҳим аҳамиятга эга.

Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясида мамлакатимизда ижтимоий адолат тамойиллари қарор топаётганлиги, аҳолининг ёрдамга энг муҳтож қатламларини адресли ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизими яратилганлиги таъкидлаб ўтилди. Шунинг учун, дея қайд этади Ислоҳ Каримов, «...биз кишиларнинг турмуш даражаси кескин пасайиб кетишига йўл қўймадик, ижтимоий барқарорлик ҳамда аҳолининг ислохотларга ишончини, жамиятда умуммиллий тотувликни сақлаб қолдик»¹.

^^.лиявид-назорат-фушашсж. Мазкур функция бевосита ва биринчи навбатда солиқ сиёсати билан боғлиқдир. Президентимиз таъкидлаганидек, ўз навбатида «**солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси — шиб чиқаришни ривожлантиришга, моддий хом ашё, табиий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан, тўпланган мол-мулкдан самарали фойдланишга рағбатлантирувчи таъсир қўрсатиши**»².

¹ Ислоҳ Каримов. Янгича фикраш ва ишлаш — давр талаби. 5-т. Т., «Ўзбекистон», 1997., П4-бет.

² Ислоҳ Каримов. Ваган саждагоҳ каъй мукадаадир. 3-т. Т., «Ўзбекистон», 1996., 322-бет.

Хулоса тарикасида молиявий назорат функциясини, бир қисми илғимий ҳамда умумдавлат эҳтиёжларини қондириш учун давлат ва маҳаллий бюджетга жўнатиладиган ишлаб чиқарувчиларнинг даромадларини аниқлаш ва ҳисобга олишдан иборат, деб таърифлашимиз мумкин. Шунингдек, ишлаб чиқаришни жонлантириш ва иқтисодий тартибни барқарорлаштиришнинг зарур шарт сифатида солиқ тизимини янада такомиллаштириб бориш керак.

Жамиятда тинчлик ва тотувликни таъминлаш функцияси¹. Мустақилликнинг дастлабки йиллари натижаларини сарҳисоб қиларкан, Ўзбекистон Республикаси Президенти қуйидаги хуло-сага келганди: «Қўп миллатли жамиятимизда ижтимоий-сиёсий барқарорлик, фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллатлараро тотувлик сақланганлиги мустақил Ўзбекистоннинг бунёд бўлиши ва ривожланишига биринчи, бошланғич босқичда қўлга киритилган энг асосий ютуқ бўлди»². Давлатимизга шунинг мазкур функциясини барқарорлик, тинчлик ва ўзаро тотувликни таъминлаш — давлатчилигимиз биноси барно этиладиган бу муҳим пойдеворни бунёд этишга қаратилган, аниқ мақсадга йўналтирилган доимий ва изчил фаолият сифатида таърифлай оламиз.

Ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза этиш функцияси. Бир қанча ушбу йўналишдаги давлат фаолиятининг асосий мақсади фақат ҳозирги замон шароитларига мос қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишдангина эмас, балки уларга оғишмай риоя этилишини таъминлашдан ҳам иборат эканлигини қайд этиб ўтишни истар-дик. «Қонунга риоя этиш ҳамма учун мажбурий бўлган, уни бу-зишга эса асло йўл қўйиб бўлмайдиган ҳуқуқий ҳаёт тартибини, ҳуқуқий маданият даражасини ишлаб чиқиш зарур эди»³.

Давлатимиз таракқиётининг ҳозирги босқичидаги ҳуқуқни муҳофаза этиш функциясини энг умумий тарзда қуйидагича таърифлашимиз мумкин: у ижтимоий муносабатлар барча иштирокчилари тамонидан қонунларнинг аниқ ва оғишмай бажарилишини таъминлаш бир мақсадга йўналтирилган давомли фаолиятдир.

Қаранг: Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т, «Ўзбекистон», 2001 52-53-бетлар.

Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т. Т, «Ўзбекистон», 1996., 294-бет.

Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т. Т, «Ўзбекистон», 1996., 201-202-бетлар.

ГТ*""""^|&^иОТЕКА I

"^

'

— 3 |

Табиатни муҳофаза этиш (экологик) функцияси. Ҳозирги босқичда давлатимизнинг табиатни муҳофаза этиш функцияси қуйидагилардан иборат:

а) табиий захиралардан ваҳшийларча фойдаланиш, атроф-, муҳитга зарар етказиш ва республикада экологик аҳволнинг ёмонлашувига йўл қўймаслик;

б) бошқа давлатлар иштирокида Оролни кутқариш, Оролбўйида экологик шароитларни соғломлаштириш бўйича таъсирчан чоратадбирларни амалга ошириш, мазкур минтақанинг иқтисодиёти ва ижтимоий соҳаларидаги ҳалокатли оқибатларни барҳам топтириш.

Ўзбекистон республикасининг ташқи функциялари.

Бошқа мамлакатлар билан ўзаро фойдали ҳамкорлик янги ташқи сиёсатни барпо этиш функцияси сифатда шаклланди.

Ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришда Ўзбекистонда хорижий инвестицияларни иқтисодиётимизга кенг жалб этиш учун қулай шароитларни яратишга катта аҳамият бериб келинмоқда.

Юқоридаги фикрдан келиб чиқиб, давлатимизнинг ташқи иқтисодий функцияларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

а) ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган сиёсатни олиб бориш;

б) республика иқтисодиётига капитал маблағларни тўғридан-тўғри кенг жалб этишни таъминловчи ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шароитларни янада такомиллаштириш;

в) республикамизга жаҳон андозалари даражасидаги технологияларни етказиб берувчи, халқ хўжалигининг замонавий таркибини яратишга қўмаклашувчи хорижий инвесторларга нисбатан очик эшиклар сиёсатини изчил олиб бориш;

г) суверен Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон билан дўстлик, қардошлиқ алоқаларини мустаҳкамлаш, улар билан ижтимоий-иқтисодий муносабатларни чуқурлаштириш ва янада ривожлантириш, илмий ва маданий айирбошлашни кенгайтириш Ўзбекистон ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидир;

д) Оролбўйидаги экологик ҳалокат оқибатларини бартараф этиш, Орол денгизини кутқариш бўйича биргаликдаги чоратадбирларни амалга ошириш юзасидан халқаро ҳамкорлик доирасидаги фаолият йўналиши устувор бўлиб қолаверади;

е) мусулмон давлатлари билан ўзаро муносабатларни, шу жумладан, кўптомонлама асосдаги алоқаларни янада чуқурлаштириш;

ж) жануби-шарқий Осиёнинг янги саноат мамлакатлари билан тенг ҳуқуқли муносабатларни йўлга қўйиш;

з) иқтисодий тараққий этган мамлакатлар — АҚШ, Германия, Франция, Италия, Испания ва бошқалар билан ўзаро манфаатли мустаҳкам алоқалар ўрнатиш;

и) бутун ташқи иқтисодий фаолиятимизни ташкил этишни янада ислоҳ қилиб бориш.

Ушбу функцияларни ҳаётга жорий эта бориш Ўзбекистон иқтисодиятини жаҳон ҳамжамияти билан кенг кўламда уйғунлаштириш учун иқтисодий ҳамда ташхилий-ҳуқуқий шарт-шароитларни яратиш имконини беради.

Мамлакат мудофаа сиёсатининг функцияси. Мазкур функция давлат фаолиятининг муҳим йўналишини ташкил этади. Мамлакат мудофаа сиёсатининг функциялари **иқтисодий, сиёсий, дипломатик ва ҳарбий** воситалар билан амалга оширилади.

Ҳозирги замон давлатларининг аксарияти **мудофаа доктринасига** эга. Бундай доктринанинг аҳамияти бошқа давлат ёки бир гуруҳ давлатлар томонидан содир этилиши мумкин бўлган агрессиянинг олдини олиш учун энг мақбул даражада етарли куч ва воситаларни вужудга келтиришда ўз ифодасини топади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 125-моддасида: «Ўзбекистон Қуролли Кучлари Ўзбекистон Республикасининг суверенитетини ва ҳуқуқий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун тузилади», деб ёзилган.

Давлатнинг мудофаа функцияси унинг ҳарбий доктринасига асосланган бўлиб, беш асосий йўналишдан ташкил топади:

1. Мамлакат мудофаасини мустаҳкамлаш. 2. Қуролли

Кучларни доимий такомиллаштириб бориш.

3. Давлат чегарасини муҳофаза этиш.

4. Қуролли Кучларнинг ҳарбий таълими.

5. Фуқаролар мудофаасини ташкил этиш.

Мудофаа функцияларининг ўзи алоҳида мавжуд бўлмаслигини таъкидлаш жоиз. Улар иқтисодий, ижтимоий, жамоат тартибини сақташ, экологик функциялар билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

3. ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ МЕХАНИЗМИ, УНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ V

Давлат шаклида уюшган ҳар қандай жамиятда унинг бир маромдаги ҳаётий фаолиятини таъминлаш ва сақлаш, жамият^{ва} давлат олдида кўйилган вазифаларни уюштуруш, кўзланган мақсадларга эришиш учун турли хил давлат ташкилотлари Фаолият юритиши керак.

Давлат механизми давлат ташкилотлари тизимидан иборат бўлиб, унинг ёрдамида давлат ҳокимияти амалга оширилади, жамиятга давлат раҳбарлиги таъминланади.

Маълумки, давлат механизмининг тузилиши ва унинг фаолияти муайян объектив тамойиллар асосида амалга оширилади. Бу эса, жамиятни давлат йўли билан бошқаришнинг энг юксак объективлигини таъминлайди.

Энг муҳим тамойиллардан бири, шубҳасиз, ҳокимиятнинг бўлиниш тамойилларидир. Зеро, давлат ҳокимияти тузилмалари айнан унинг асосида шакллантирилади.

Мазкур тамойил узоқтарихга эга. Айтиб ўтиш керакки, қа-тор Ғарб ва рус олимлари ҳамда уларни ўқиб ўрганган айрим ўзбек ҳуқуқшунослари ҳокимиятнинг уч тармоққа бўлиниш тамойилининг «асосчиси», «ибтидоси», дея Шарл Луи Монтескьени айтишади. Ҳолбуки, унинг илдизлари жуда қадимийдир. Ҳокимиятнинг учга бўлиниши зарурати, масалан, минг йил аввал бобокалонимиз Имом Ғазолий айтиб ўтганлар. Унинг таъкидлашича, «... *одам ҳамма ҳождатини ўз* тамом қилолмас. Ғайрига ҳождати тушган сабабдин ҳуқумат* пайдо бўлур. Ва ҳар киши ўз ҳаққига ризо бўлмай бири-бириг қасд қилурлар. Бу важдиди яна уч сифатга ҳождат тушар Бири салтанат ва сиёсат, яна бири қозилик ва ҳуқумат, яна бири сифат фикҳким, мунинг бирла сиёсат ва салтанат қонунини халцқа жорий қилгай*»¹.

Монтескьенинг фикрича, «...қонунчилик ва ижроия кучлари айнан бир одам қўлида ёки бирдан-бир органда жамланадига:»¹ бўлса, эркинликнинг бўлиши мумкин эмас. Зеро, ўша монар (подшо) ёки сенат зулмкор қонунларни жорий этиши, уларн золимлик билан қўллаши мумкин.

Суд ҳокимияти қонунчилик ва ижроия органларидан ажрати бўлинмаган тақдирда ҳам эркинликнинг бўлиши мумкин бўлма, қолади. Мабодо, у қонунчилик ҳокимияти билан бирлашган бўлса, у ҳолда субъект ҳаёти ва эркинлиги ўзбошимчалик назорати остида бўлади, унда судья қонун чиқарувчига айланиб қолади. У ижроия ҳокимияти билан қўшилиб кетган тақдирда эса, судья шафқатсизликнинг бутун кучини ишга солувчи золим сифатида ҳаракат қилади»².

¹ Батафсил қаранг: **Карим Баҳриев.** Демократия ва инсон ҳуқуқлари. Т., 1997., 72-73-бетлар.

² Қаранг: Монтескье Ш. Избранне произведения. М., 1955, 294-бет.

Мана шу таърифнинг ўзиданоқ аён бўлдики, ҳокимиятнинг й"линиши давлат органлари ва уларда ишлаётганларнинг оддий бўлинишига қараганда анча кўпроқ аҳамиятга молик. ' Бундай бўлинишнинг асл моҳияти бошқа нарсада — ҳукмрон-пмкни юктимой-сиёсий кучлар ўртасида ҳокимиятни суистеъмол қилиб бўлмайдиган тарзда тақсимлашда. Бунда ҳокимиятлар бир-бирларини тийиб, чеклаб турадиган бўлишлари керак.

Ҳокимиятлар бўлинишисиз ҳуқуқий давлатнинг бўлиши мум-^лн эмаслигини таъкидлаш жоиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти бизнинг республикамызда ижтимоий-сиёсий соҳалардаги муҳим муваффақият сифатида «Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судлов тизими - яъни *ҳокимият тармоқларининг бўлишии қонуний жиҳатдан мустақамлаб қўйилди*. Уларнинг ҳар бирида қонуний асосда авторитаризм ва тоталитаризм зўравонликларини истисно этувчи ҳақиқий демократик меъёр ва тартиблар жорий этилди»¹, дея таъкидлагани бежиз эмас.

Эндиликда, ҳокимият сингари муҳим ижтимоий ҳодисани батафсил кўриб чиққанимыздан сўнг, тўла асос билан давлат механизмини «**давлат ҳокимиятн**» ёки «**расмий ҳокимият**» деб даъво қилишимиз мумкин. Ва бу давлат маҳкамасининг конкрет таркибида айникса сезиларли кўзга ташланади.

Давлат маҳкамаси (аппарати) давлат механизмининг бир қисми бўлиб, давлат ҳокимиятини амалга ошириш учун ҳукмронлик ваколатларига эга бўлган давлат органлари мажмуидан иборат.

Давлат механизми давлат маҳкамасидан ташқари **давлат муас-сасалари ва давлат корхоналарини** ҳам ўз ичига олади.

Давлат маҳкамаси таркиби энг умумий шаклда органларнинг қуйидаги кўринишлари («блоклари») тарзида намоён бўлиши мумкин:

- қонун чиқарувчи ҳокимият органлари;
- ижроия ҳокимияти органлари (давлат бошқаруви органлари);
- суд ҳокимияти органлари.

.. **Ислом Каримов.** Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. 5-т., Т., «Ўзбекистон», 1997., 107-108-бетлар.

Давлат ҳокимиятининг олий ва маҳаллий вакиллик органлари қонун чиқарувчи муассасалар ва маҳаллий ҳокимият органлари давлат вакиллик органлари жумласига киради. Улар аҳоли томонидан сайлаш йўли билан шакллантирилади ҳамда унинг номидан иш кўради ва унинг олдида масъулдир.

Қонун чиқарувчи ҳокимият функциясини давлат олий вакиллик органлари бажаради. Қонун яратувчи орган давлат механизмида етакчи мавқега эга. Зеро, ҳокимиятларнинг бўлиниши тамойилига кўра қонун чиқарувчи ҳокимият энг муҳим ҳокимият ҳисобланади. У ижроия ҳокимияти ҳаётга татбиқ этиши керак бўлган ҳамда суд ҳокимияти фаолияти учун қонуний асос бўлиб хизмат қиладиган умуммажбурий қонун-қоидаларни белгилаб беради.

Давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари вакиллик характерига эга бўлиб, тегишли маъмурий ҳудудлар доирасида амал қиладилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бешинчи бўлими давлат ҳокимиятини ташкил этишга бағишланган. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси» деб номланган XVIII бобнинг 76-моддасида шундай дейилади: «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади».

Йстиклолдан кейинги илк ўзбек парламентида сайловлар хорижда ғоят ижобий баҳо олди. ГФР Президенти Р. Герцошнинг шу хусусдаги фикрига назар ташланган: «Ўзбекистонда парламент эркин сайланган. Унга сайловлар мустақил ва обрўли кузатувчилар, шу жумладан, немис кузатувчилари назорати остида ўтди».

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси давлат ҳокимияти олий органининг ваколатларига бағишланган. У Олий Мажлиснинг мутлақ ваколатлари рўйхатини ўз ичига олган (мазкур модда 24 банддан иборат).

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси кенг ҳуқуқларга эга бўлиб, унинг зиммасига жиддий мажбуриятлар юкланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXI боби жойлардаги давлат ҳокимияти асосларига бағишланган. Шу муносабат билан 99-моддада бундай ёзилган: «Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек, шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар».

Барча депутатлар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар. Айнан шунинг учун ҳам қонун чиқарувчи ҳокимият вакиллик ҳокимияти ҳисобланади. Айнан сайловлар асосида халқ ўз вакилларига ҳокимиятни топширади ва вакиллик органларига давлат ҳокимиятини амалга ошириш ваколатини беради. Бу давлат ҳокимияти механизмида вакиллик органлари бирламчи роль ўйнаши, уларнинг устуворлиги ва юқори туриши ҳақида фикр юритиш ҳуқуқини беради.

Бундан ташқари, аввал қайд этиб ўтганимиздек, қонун чиқарувчи ҳокимият коллегиял ҳокимиятдир. Чунки бу ҳокимият бир кишининг қўлига эмас, балки жамоага топширилади.

Яна бир гап. Ушбу ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ҳокимият деб аталиши вакиллик органлари бошқа ҳеч қандай иш билан шуғулланмайди, деган маънони билдирмайди. Ўзбекистон мисолида Олий Мажлис учун ва ҳатто, давлат ҳокимияти ва ўзини-ўзи бошқаришнинг маҳаллий органлари учун ҳар йили давлат бюджетини тасдиқлаш ҳуқуқи орқали амалга ошириладиган молиявий фаолият ҳамда шу бюджетнинг бажарилишини назорат қилиш, солиқлар ва бошқа тўловларни белгилаш ҳам жиддий функциялар эканлигини кўриш мумкин. Олий Мажлиснинг яна бошқа олий ижроия ва суд органларини шакллантириш билан боғлиқ муҳим функцияси ҳам бор ва ҳ.к.

■ Шу тариқа бизнинг парламентимиз — Олий Мажлис қонун чиқарувчилик соҳасида жуда катта ваколатларга эга. У солиқларни белгилаш, давлат бюджетини қабул қилиш, ташқи сиёсий жараёнларда қатнашиш, муҳофаза масалаларини ҳал этиш, суд ҳокимиятини шакллантиришда иштирок этиш ва ҳоказоларга ҳақлидир.

Давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг икки — парламент ва президентлик тизими мавжуд. Парламент тизимида қонун чиқарувчи органда кўпчиликни ташкил этган партия (ёки партия коалицияси) бош вазир етакчилигидаги ҳукуматни шакллантиради. Буюк Британияда дунёга келган парламентар бошқарувнинг бу тизими ҳозир Европанинг катта қисмида, Кариб оролларида, Канадада, Ҳиндистонда ҳамда Африка ва Осиёнинг кўпгина мамлакатлари (аксарият Британиянинг собиқ мустамлакалари) да кенг амал қилади.

Қонун чиқарувчи органдан мустақил Президентни тўғридан-тўғри сайлашга асосланган президентлик тизими бугунги кунда Ло-

тин Америкасининг катта қисмида, Филиппинда, Францияда, Польшада ва Америка Қўшма Штатларида амал қилиб келмоқца.

Айнан АҚШ бир шахс тимсолида ҳам давлат бошлиғи, ҳам ҳукумат бошлиғини бирлаштирган президент лавозими пайдо бўлган жаҳондаги биринчи мамлакат бўлди. Бундан ташқари, айнан АҚШда сиёсий тизимнинг энг муҳим институтларидан бири сифатида президентлик тузилмаси дунёга келди. Бугунги кунда президентлик Европа, Осиё, Африка, Шимолий ва Жанубий Американинг кўпчилиги мамлакатлари сиёсий тизимининг ажралмас қисмига айланган. Айни пайтда ҳар бир мамлакат ўзининг сиёсий ҳаётида президент қандай рол ўйнаши кераклигини ўзи белгилайди.

Президент ваколатлари, у ёки бу мамлакат сиёсий ҳаётида унинг роли ва мақоми энг аввало тегишли конституциявий меъёрлар билан белгиланади.

Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикаси давлати ва ижроия ҳокимиятининг бошлиғидир. Ўзбекистон Президенти бир вақтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳамдир.

Ўзбекистон Республикасида ижроия ҳокимиятини Ҳукумат - давлат ҳокимиятининг олий ижроия ва фармойиш берувчи органи амалга оширади. Ўзбекистонда у Вазирлар Маҳкамаси деб аталади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тузилади ва Республика Олий Мажлиси уни тасдиқлайди.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи ўз лавозимига кўра Вазирлар Маҳкамаси таркибига киради.

Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, қонунлар, Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Олий Мажлис олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади.

Ўзбекистон Республикасининг суд органлари тизими. Суд — влат органи бўлиб, у шу давлатнинг қонунларида белгиланган^я оцессуал тартибда жиноий, фуқаролик ва маъмурий ишларни ал этиш шаклида одил судловни амалга оширади.

Суд ҳокимияти — давлат ҳокимиятининг учинчи тармоғи. У давлат ҳокимияти механизмида алоҳида мақомга эга. Фақат суд ҳокимиятигина (қонун чиқарувчи ёки ижроия ҳокимияти эмас) одил судловни амалга оширади. Суд мустақиллиги кафо-лати ҳам, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари, умуман, давлатчи-лик кафолатлари ҳам айнан шундадир. Боз устига, суд адолат та-мойилини амалга оширибгина қолмай, айна пайтда муайян да-ражада қонун ижодкорлиги жараёнида ҳакам (арбитр) сифатида кам майдонга чиқиши керак. Бинобарин, суд ҳокимиятнинг бир йўла икки тармоғига нисбатан «тийиб туриш ва мувозанат» во-ситаси сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳокимиятнинг бу тармоғига «Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти» деб номланган XXII боб бағишланган. Ушбу бобдаги 106-моддада: «Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялар-дан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юри-тади»¹, деб ёзиб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасида суд тизими беш йил муддатга **ейлланадиган** Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Қорақалпоғистон Респуб-ликаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик су-ди, Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалик суди ҳамда шу муддатга **тайинланадиган** вилоят, Тошкент шаҳар, туман, шаҳар судлари, хўжалик ва фуқаролик судларидан иборат.

Ўзбекистон **Республикаси Конституциявий суди** қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятлари ҳужжатларининг Конституцияга мувофиқлиги тўғрисидаги ишларни қараб чиқади.

Ўзбекистон **Республикаси Олий суди** фуқаролик, жиноий ва маъмурий судлов ишлари соҳаларида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Қорақалпоғистон Респуб-ликаси Олий суди, вилоят, туман, шаҳар судлари фаолияти Устидан суд назоратини олиб бориш ҳуқуқига эга.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., «Адолат», 1998.

Иқтисодий соҳада ва уни бошқариш жараёнида турли хил шаклдаги мулкка асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, шунингдек, тадбиркорлар ўртасида юзага келадиган хўжалиқ, низоларини ҳал этиш **Олий хўжалиқ суди** ва ўз ваколатлари доирасида қуйи хўжалиқ судлари томонидан амалга оширилади.

Умуман, бутун суд ҳокимиятининг фаолияти фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари тикланишини таъминлаш, жиноий ишларда эса, айбсиз одам маҳкум этилмаслиги, жиноят содир этган киши эса, адолатли жазога тортилишига йўналтирилиши даркор.

Бошқа вазифаларни бажаришдан ташқари суд фаолияти ижтимоий адолатни, фуқароларнинг тинч-тотувлиги ва ҳамжихатлигини таъминлаш, қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга йўналтирилган.

Судлар фуқароларимизни ҳимоя ҳуқуқи ва айбсизлик презумпцияси билан таъминлайдилар.

Давлат механизми маҳкамасини ташкил этувчи барча органлар ягона уйғунлашган механизм сифатида ишлаши керак. Айнаун шунинг учун ҳам президентлик тузилмаси жорий этилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат бошлиғи ҳисобланади. У (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XIX бобига мувофиқ) давлат ҳокимияти органларининг мувофиқлаштирилган ҳолда ва ҳамкорликда ишлашини таъминлайди.

Давлат механизмидан **давлатнинг ишлаш механизми**ни фарқлай билиш керак. Давлатнинг ишлаш механизми дейилганда — давлат маҳкамаси таркибий қисмлари (яъни унинг барча органлари)нинг бир-бирларига бўйсунган ҳолда фаолият юртишларини таъминлаш тушунилади. Давлатнинг ишлаш механизмини ўрганиш — нималар давлат механизмини ҳаракатга келтириши, нималар давлат органларини боғлаб туриши, у ёки бу давлат органининг ўз функцияларини бажаришга қайси омиллар ёрдам бериши ёки, аксинча, халақит беришини аниқлаш имконини беради.

4. ДАВЛАТ ШАКЛЛАРИ

Давлат шакли деганда, унинг уч таркибий қисми (ёки томони) — бошқарув шакллари, давлат (сиёсий) тузилиши ҳамда давлат (сиёсий) режими биргаликда олинган давлатдаги давлат ҳокимиятини ташкил этиш тушунилиши керак.

Бошқарув шакли — **конкрет даавлатдаги давлат ҳокимиятини ташкил этиш усуллари мажмуидир.** Бунда олий ҳокимиятни, боз

стига унинг олий ва марказий органларини ташкил этиш, уш-*I* органлар таркиби, ваколати, уларни тузиш тартиби, шунинг-лек бундаги халқ иштироки даражаси, мазкур органлар ваколати муддатлари назарда тутилади.

Монархия ва республика бошқарувнинг асосий шакллари ҳисобланади.

«**Монархия**» атамаси «монос» — бир, «архе» — «ҳокимият» - юнонча сўз бўлиб, «якка ҳокимлик», "ягона ҳукмдор" маъноларини билдиради.

Бошқарув шакли сифатида монархия ўзининг аниқ ҳуқуқий белгиларига эга. Монарх давлатнинг жонли тимсоли бўлиб, ташқи ва ички сиёсат бобида давлат бошлиғи сифатида, халқ вакили, миллат «отаси» сифатида, фуқароларни жипслаштирувчи, уларни давлат теварагига бирлаштирувчи шахс сифатида майдонга чиқади)

Монарх~танҳо ҳукмдорлик қиларди. Энг муҳим, принципиал давлат ишлари бўйича монархнинг ўзи ҳукм чиқаришига тўғри келарди. У бутун ҳокимиятнинг тўла соҳиби ҳисобланарди. Монарх ҳокимияти олий бош ҳокимият бўлиб, ўзига мустақилдир. [У — давлатдаги олий ҳукмдор.

Одатда унинг ҳокимияти муқаддас деб эълон қилинар, дин шуъласига ўралган эди. Қоида тарзида монарх ҳокимияти ворислик асосида авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади. Ҳокимиятнинг бир шахсдан иккинчи шахс қўлига ўтишига халқнинг ҳеч қандай алоқаси бўлмайди. Монарх чекланмаган муддатга умрбод ҳокимият эгасидир. Лекин бундан фақат табиий ўлимгина монархни ҳокимиятдан маҳрум этади, деган маъно келиб чиқмайди. Монархлар ағдариб ташлангани, ўлдирилгани, бошқа кишиларга алмаштирилгани ҳақида тарихда сон-саноксиз мисоллар мавжуд/;

Монархиянинг энг гуллаб-яшнаган даври — Янги давр арафаси бўлиб, бу вақтда бошқарувнинг республика шаклидан унинг фарқлари равшан кўринаётган, **мутлақ (чекланмаган) ва чекланган монархия кўринишлари** бир-биридан аниқ фаркланаётганди.

Мутлақ монархия шаклидаги бошқарувнинг асосий белгиси — монархнинг тўла ҳокимиятини чеклайдиган бирон-бир давлат органининг йўқлигидир. Мутлақ монархиянинг ҳуқуқий ўзига хос

^xУсузиятлари қуйидагилардан иборат:

- ҳокимиятдан муддатсиз, яъни умрбод фойдаланиш;

- тахтни мерос сифатида ёки қариндошлик ҳуқуқи бўйича эгаллаш;

- ташқи алоқаларда қафолат (мандат) асосида эмас, ўз шахсий ҳуқуқи бўйича вакилликни амалга ошириш;

- давлат бошлиғи жавобгарлигининг йўқлиги (фақат Худо олдида жавоб бериш).

Бундай шароитда (зарурат йўқлиги туфайли) табақавий, вакиллик муассасалари йўқолиб кетади ёки таназзулга юз тадади, халқнинг сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқсизлиги одатий ҳолга айланади.

Чекланган монархия турли тарихий даврда турли кўринишга эга бўлади. Қизиғи шундаки, **психологик асослардан** келиб чиқиб, монархияларни «тўғри» бошқарув шаклига эга бўлган монархия ҳамда мабодо монарх барчанинг манфаатлари урнига ўзининг ғаразли, шахсий манфаатларини кўзлаб, бошқаришда зулмни қўллайдиган бўлса, — «нотўғри» (золимлик, мустабиллик) шаклга эга монархияларни ажратиб кўрсатганди. Ҳозирги замон олимлари **ҳуқуқий асосларнигина** ҳисобга олишади. Уларга кўра (феодализм даврида) чекланган монархия **табақавий-вакиллик** ҳамда **конституциявий монархияга** бўлинади. Конституциявий монархия ўз навбатида (капитализм даврида) дуалистик ва парламент кўринишларига эга.

Конституциявий монархия шундай бошқарув шаклидан иборатки, бунда монарх ҳокимияти вакиллик органи томонидан чекланган бўлади. Бундай чеклаш, одатда, парламент тасдиқлайдиган конституцияда мустаҳкамланади. Уни ўзгартиришга монархнинг ҳаққи йўқ. Шу тарзда ҳақиқий ва юридик ҳокимият монарх шакллантирадиган ҳукумат билан қонунчилик органи сифатида майдонга чиқадиган парламент ўртасида бўлинади. Мамлакатни бошқариш монарх ихтиёрида бўлиб, вазирлар унга ҳисоб беришади. Ҳукумат парламентнинг партиязий таркибига боғланмаган ҳолда шакллантирилади. Бошқарув дуализми (икки ёкламалиги) шундан иборатки, мисол учун, монарх феодаллар манфаатларини, парламент эса, буржуазия ва бошқа табақалар манфаатларини ифодалайди.

Бундай бошқарувга (ўтмишда) Пруссия, Италия, Руминия давлатлари мисол бўла олади. Ҳозирги вақтда бошқарувнинг мазкур шакли амалда ўз умрини тугатган.

Парламентлик монархия мамлакатлари (ҳозирги Англия, Бельгия, Норвегия, Швеция)да қирол подшолик қилса-да, мамлакатни идора эта олмайди.Зеро:

Б.Хукумат парламент томонидан сайловларда кўп овоз олган муайян партиялар вакилларида иборат қилиб шакллантирилади.

2.Энг кўп депутатлик мандатларига эга бўлган партия раҳбари хукумат бошлиғи бўлади.

3.Қонунчилик ҳужжатлари парламент томонидан қабул қилиниб, фақат расмий учунгина монарх уларни имзолайди.

4.Хукумат монарх оддида эмас, парламент оддида ҳисоб беради.

5.Хукумат мажлисларида монарх қатнаша олмайди.

6.Монарх давлатчилик рамзи бўлиб, асосан маросимий рол ўйнайди.

7.Тахтнинг мерос бўлиб ўтиши парламентлик монархия доирасида ҳақиқий монархиядан сақланиб қолган ягона хусусиятдир.

Шувдай қилиб, қонунчилик, ижроия ва суд соҳаларида монарх ҳокимияти рамзий маънога эга бўлиб қолади.Лекин, барибир, юқорида айтилганлардан монарх фақат рамзий шахсга айланиб қолади, деган маънони англатмайди.

Шўро даврида монархия умри тугаб бўлган бир нарса сифатида рўйхатдан бутунлай чиқариб юборилганди. Мабодо бу фикрга қўшиладиган бўлсак, бир неча юз йиллаб яшаб келган бошқарувнинг бу шакли ханузгача баъзиларнинг эътиборини тортиб келаётганини қандай изоҳлаш мумкин? Жумладан, 1975йилнинг ноябрида Испания халқи плебисцит (референдум)да монархияни ўрнатишга овоз берди.

Шеһеспублика (лотинча «КефиБПса» — халқ, жамоат иши) давлат ҳокимияти аҳоли томонидан муайян муддатга сайлаб қўядиган органлар томонидан амалга ошириладиган бошқарув шаклидир. Республика ҳам монархия сингари муайян тарихий хусусиятга эга. Бошқарув республика шаклининг бир қанча асосий турлари тарихдан маълум.Улар Қулдорлик даврларидаёқ дунёга кела бошлаганди.'

Республикалар парламентлик (Австрия, Италия, Германия), аралаш турдаги (Франция), президентлик республикаларига (АҚШ, Аргентина, Гватемала ва Лотин Америкасининг бошқа мамлакатлари) бўлинади.

Капитализм замонлари парламентар (парламент) республика-^{си} Ҳ^анда президентлик республикасини вужудга келтирди.

Парламент республикаси белгилари қундагича:

КХукумат сайловларида ғалаба қозонган партия аъзолари бўлган депутатлар орасидан шакллантирилади.

2.Хукумат парламентга бўйсунди ва унинг оддида ўз фаолияти учун жамоавий масъулиятни зиммасига олади.

3.Давлат бошлиғи (президент) парламент ёки парламент коллегияси томонидан сайланади.

4. Парламентдаги кўпчилик қўллаб турган давр мобайнида хукумат ҳокимият тепасида қолаверади.

Президентлик республикасининг белгилари:

1-Хукумат президент томонидан тайинланади ва парламент томонидан тасдиқланади.

2.Хукумат парламентга эмас, президентга қисоб беради.

3.Президент мамлакат аҳолиси томонидан тўғридан-тўғри сайловлар йўли билан ёки сайлашга вакил қилинганлар коллегияси орқали билвосита йўл билан сайланади.

4.Президент айна вақтда хукумат бошлиғи (масалан, Ўзбекистон, АҚШдагидек) бўлиши мумкин.

5.Президент қарорлари кечиктирувчи вето қўйиш ҳуқуқига эга бўлади, шунингдек, парламентни тарқатиб юбориш ҳамда янги сайловларни эълон қилишга ҳақлидир.

Аралаш турдаги республика белгилари:

1.Президент мамлакат аҳолиси томонидан сайланади ва хукуматни тайинлайди (президент республикаси белгиси).

2.Хукумат парламент олдида масъул бўлиб, парламент хукуматга ишончсизлик билдириб, уни истеъфога чиқариши мумкин (парламент республикаси белгиси).

Монархиядан республикага ўтиш шакллари. Сайлаб қўйиладигак монархия. Масалан, Малайзияда тўққиз штат султонлари ўз оралардан давлат бошлиғини беш йил муддатга сайлашади. Бироқ ҳар хим ҳам эмас, фақат штатнинг валиаҳд султонигина сайланиши мумкин. Бирлашган амирликларда ҳам сайловлар шунга ўхшаш тарзда ўтади. Олий ҳокимиятни амирлар кенгаши амалга оширади. Бу кенгаш амалда парламент ва хукумат вазибаларини бажаради. Амирлар ўз ораларидан давлат бошлиғини беш йил муддатга сайлашади. Одатда БАА етти штатининг энг йириги — Абу-Даби амирлиги амири давлат бошлиғи этиб сайланади.

Монократик республика. Бир томондан бу — республика, чунки аввал президент халқ томонидан сайланади. Иккинчи томондан эса, унда монархиянинг рўй-рост аломатлари кўриниб ту-

Зеро, президент сайланиб олгач, қоғозга битилмаган ҳо-
^Гиятни ворислик асосида топшириш ҳуқуқи билан ўзини умр-
^ президент деб эълон қилади. Тунис, Марказий Африка Рес-
убликаси, Гвинея, КХДР ана шундай республикалардир.

Ўз аломатларига кўра монократик республика суперпрези-
ентлик республикасига яқин туради, сайлаб қўйиладиган мо-
наохия эса моҳият-этибори билан мутлақ монархияга яқин. Зе-
бундай давлатларда парламенти йўқ, конституция эса, мо-
нархнинг ўзи халққа тортиқ қилган қомусий ҳужжат бўлиб, унда
бутун ҳокимият (ижроия, қонун чиқарувчи ва суд ҳокимия-ти)
монархга тегишли эканлиги ёзиб қўйилган. Шунинг учун ҳам
давлат бошқарувининг ўтиш шакллари **гибрид** шакллар деб
аталиши бежиз эмас.

Давлат тузилиши шакли шу давлатнинг маъмурий-ҳудудий
жиҳатлардан ташкил этилишини, ҳокимият марказий ва ма-
ҳаллий органлари таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқлик ха-
рактерини белгилайди. Давлат тузилишининг уч асосий шакли —
унитар давлат, федерация ва конфедерация тилга олинади.

I Унитар давлат (унитар ягона, латинча «унус» — «бир» сўзи-
дан~олинган) оддий яхлит давлат бўлиб, тўла сиёсий бирдамли-
ги билан ажралиб туради. Унитар давлатларнинг кўпчилиги
маълум маъмурий-ҳудудий бўлинишга (туманлар, вилоят, кан-
тон ва ҳоказолар)га эга. Лекин мазкур мустақил қисмлар давлат
суверенитети белгиларига эга эмас. Бундай давлатда олий орган-
ларнинг ягона тизими ҳамда ягона қонунчилик мавжуд бўлади.
Унитар давлатнинг яхши томони шундаки, у содда тузилишга
эга бўлиб, олий ҳокимият тўлалигича унинг тасарруфида бўлади|

Унитар давлат белгилари:

1. Мамлакат бутун ҳудуди учун ягона олий давлат ҳокимияти
органлари, давлат бошқаруви органлари ва суд органлари фао-
лият юритади.

2. Бутун ҳудудда битта Конституция, ягона қонунчилик тизи-
ми, бир фуқаролик, ягона пул тизими, умумий солиқ ва кредит
сиёсати ҳукм суради. ^ 3. Унитар давлат давлатчилик аломатлари
(атрибути) га эга бўлмаган вилоятлар, ўлкалар, округлар,
туманлардан иборат бўлиши мумкин. Ҳокимият маҳаллий
органларининг марказий ор-ганларга тобалик даражасига қараб
унитар давлатлар марказлаш-ган ва марказлашмаган давлатларга
бўлинади.

4. Унитар давлатлар доирасида мухториятлар (автономиялар) бўлишига йўл қўйилади (масалан, Буюк Британия тузилмасида Шотландия ва Шимолий Ирландия каби).

5. Фақат марказий органларгина давлатлараро алоқаларни амалга оширади.

Федератив давлат («федус») — иттифоқ, шартнома сўзидан олинган) - мураккаб давлат. **Давлатларнинг шартномавий ва қонуний тартибга солинган бирлашувини таъсис этишга асосланган иттифоқ федерация деб аталади.** Демак, ўзаро бирлашишга интилувчи бир қанча мустақил давлатлар мавжуд бўлган жойдагина федерация ташкил этилиши мумкин.

Федератив давлат белгилари:

1. Федерация ўзининг маъмурий чегаралари, ҳокимият органларига эга бўлган федерация субъектлари (штатлари, ерлар, вилоятлар, республикалар ва ҳ. к.)дан иборат бўлади. Мазкур субъектлар ҳатто ўз конституцияси ва қонунчилигига фақат ягона ҳуқуқий макон доирасидагина эга бўлишлари мумкин.

2. Федератив давлат ваколатлари федерациянинг барча субъектларига ёйиладиган давлат ҳокимияти ва давлат бошқаруви органларига эга бўлади. Федерация субъектлари давлатлараро муносабатларда ва халқаро ташкилотларда тўғридан-тўғри вакиллик ҳуқуқига эга эмаслар.

3. Федерация субъектининг давлат таркибидан бир томонлама чиқиши конституциявий қонунчиликда кўзда тутилмаган (масалан, АҚШ, Германия ва Бразилия конституцияларида шунга ўхшаш хатти-ҳаракатлар ҳатто ман этилади).

4. Федератив давлат ягона қуролли кучларга эга бўлиб, уларга раҳбарлик марказий федерал органлар томонидан амалга оширилади. Давлат бошлиғи (президент) ушбу қуролли кучларнинг бош қўмондони ҳисобланади.

Конфедерация қатъий белгиланган (сиёсий, ҳарбий, иқтисодий) мақсадлар учун шартнома ёки битим асосида ташкил этиладиган давлатлар иттифоқидан иборат. Конфедерация кейинчалик ўсиб (АҚШ, Швейцариядаги каби) федерацияга айлана-ди ёхуд (Австро-Венгрия сингари) тарқалиб кетади.

Конфедерация белгилари:

1. Бу — умумий манфаатларни таъминлаш мақсадида ташкил этилган суверен давлатларнинг муваққат иттифоқидир. Конфедерация субъектлари тегишли шартнома асосида бирлашади

ила конфедерация таркибидан эркин чикиб кетиш ҳуқуқига эга бўладилар.

2. Одатда давлат чегараларини кесиб ўтиш (виза ва декларацияларсиз) соддалаштирилган булса-да, ягона фуқаролик бўлмайди.

3. Конфедерация субъектлари ўз ҳарбий кучларига эга бўладилар. Фақат ҳарбий иттифоқ доирасидагина бирлашиш мумкин.

4. Парламент конфедерация субъектлари вакиллик органлари томонидан шаклланган бўлади ҳамда улар розилигисиз парламент қарорлари кучга эга бўлмайди.

5. Конфедерация микёсида умумий суд органлари йўқ ва ҳокимиятнинг ижроия органлари ҳолат чеклаб қўйилган.

6. Ягона пул тизими, ягона солиқлар тизими ва ягона давлат бюджетлари бўлмайди.

7. Конфедератив давлатлар узоқ яшамайди. Улар унитар давлатларга тарқалиб кетади ёки федерацияга айланади. Ҳозирги вақтда дунёда конфедерациялар йўқ.

Давлат ҳокимияти тузилишининг шакллари биз юқорида кўриб ўтганларимиздангина иборат деб тушуниш хато бўларди. Давлатлараро бирлашиш ва расмий ҳуқуқий иттифоқларнинг жуда кўплаб шакллари (шахсий ва амалдаги уния, вассаллик, сюзеренитет, миллатлар ва давлатлар ҳамдўстлиги, давлатлар ҳамжамияти) тарихдан маълум. Шунингдек, динонионлар ва метрополиялар муносабатлари, савдо иттифоқлари, ҳарбий блоклар ва ҳоказоларни келтириш мумкин. Бирок, улар энди давлатлараро бирлашмаларга киради.

Сиёсий (давлат) режими, тушунчаси ва турлари. Давлат сиёсий режими шакли давлат ҳокимияти органларининг аҳоли билан ўзаро алоқалари усул ва методлари мажмуини белгилайди. «Сиёсий режим» тушунчаси нисбатан яқинда — 1940 йили сиёсатшунос Леви томонидан киритилган. Лекин кейинги вақтларда аниқ бир маънодаги «давлат режими» атамасидан кўпроқ фойдаланилади. Муайян давлат фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликлари Ҳақиқатда қай даражада реал амалга оширилаётгани кўрсаткичи давлат режимларини таснифлашда бош мезон бўлиб хизмат қилади. Юқоридагиларни назарда тутиб, давлат режимининг икки шакли — демократик ва антидемократик режимлар фарқианади.

Демократик режимнинг асосий хусусиятлари:

1-Демократик давлатда халқ ўз вакилларини сайлаб қўядиган Жамоавий қонунчилик органининг бўлишини тақозо этади.

2.Сиёсий ёки бошқа эътиқодларидан қатъи назар, барча фуқаролар учун умумий сайловлар йўли билан ва референдумда ўз иродаларини эркин ифодалаш имконияти мавжуд.

3.Фуқаролар сўз, матбуот, йиғилишлар, ахборотлар олиш эркинлигидан, партия ва жамоат ташкилотларидан фойдаланиш асосида давлат маҳкамасига таъсир ўтказишнинг амалий усулларига эга бўладилар.

4.Иқтисодий соҳага ва фуқароларнинг шахсий ҳаётларига аралашувнинг энг кам даражада бўлиши кузатилади.

5.Давлатнинг демократик табиати иқтисодиёт тараққиётининг юксак даражасини, муносиб ҳаёт даражасини, аҳолининг зулм ва конунсизликдан ҳимояланганлигини тақозо этади.

Демократик режим доирасида шартли равишда қуйидагилар ажратиб кўрсатилади:

Демократик режимнинг энг замонавий шакли **либерал-демократик режим** ҳисобланади. У кўпчилик мамлакатларда амал қилади.Унинг аҳамияти ва мафтункор кудрати шунчалик буюкки, кўпгина олимлар уни ҳокимиятни амалга ошириш режими эмас, балки жамият тараққиётининг муайян босқичида цивилизациянинг яшаш шарти, сал бўлмаса жамият сиёсий ташкилоти эволюциясининг оқибат натижаси деб ҳисоблашмоқда.

Шуни ҳам айтиш жоизки, давлат ва ҳуқуқ назариясида **ҳокимиятни амалга оширишнинг энг демократик ва инсонпарварлик тамойилларига асосланган сиёсий усул ва методларини ҳам либерал, деб аташмоқда.**

Бундай жамиятда давлат ҳокимияти сайловлар йўли билан шакллантирилади. Давлатни бошқариш ҳокимиятлар бўлиниши тамойили асосида амалга оширилади.

Давлатни бошқаришда марказдан қочириш тамойилида фойдаланилади, яъни марказ фақат маҳаллий органлар ҳал эт олмайдиган муаммоларни ечишни ўз зиммасига олади.Либерал-демократик режим давлат (сиёсий) режими деб қабул қилинган жамиятни фуқаролик жамияти деб аташади.

Демократик режим. «Демократия» сўзи, албатта, кўпчиликка маълум, лекин бу сўз орқали ифодаланадиган маъно ҳамиша ҳам бирдек тушунилавермайди.

Луғатларда демократия, «бошқаришнинг халқчил шакли сифатида таърифланади. Унда халқ олий ҳокимиятга эга бўлиб, уни ё ўзи бевосита амалга оширади, ёҳуд эркин сайлов тизими асосида ўзи танлаган вакиллари орқали амалга оширади», Д^я

ифланади. Авраам Линкольн (АҚШ XVI президенти) нинг
^пларига ҚР^{ағанда}> «Демократия - халқнинг шу халқ учун^{Г3}
япга оширадиган давлат бошқарувидир». ^{ам} Демократия икки асосий
туркум — **бевосита (тўғридан-тўғри) ва**

килик демократиясига бўлинади. **Бевосита демократия шароитида**
Лқаролар сайлаб ёки тайинлаб қўйиладиган расмий шахслар воси-
тачилигисиз ижтимоий қарорларни қабул қилишда қатнаша олади-
р Шундай тизим нисбатан кам сонли одамлар иштирокидаги жа-
моа ва қабила кенгашларида, қасаба уюшмалари маҳаллий орган-
лари йиғилишларида ҳамма аъзолар масалаларни муҳокама этиш
консенсус ёки кўпчилик овоз бериш йўли билан қарор қабул
қилиш учун бир бинога жойлаша оладиган ҳолдагина мазмун-мо-
хиятга эга бўлиши мумкин. Қадимги Афина — жаҳондаги илк демо-
кратия 5-6 минг киши қатнаша оладиган мажлислар ёрдамида бе-
восита демократияни амалга оширишни уйдалагани кишини лол
қолдиради. (Афтидан, бу бевосита демократияни ҳаётга татбиқ этиш
учун одамларни жисмонан бир жойга тўплаш мумкин бўлган энг
катта миқдор бўлган бўлса ажабмас).

Ҳозирги замон жамияти ўзининг мураккаблиги, аъзоларининг
кўпсонлилиги билан бевосита демократияни амалга ошириш имко-
ниятига эга эмас. Шунинг учун бугунги кунда унинг энг кўп
қўлланиладиган шакли **вакиллик демократиясидир**. Бунда
фуқаролар сиёсий қарорларни қабул қилиш, қонунларни таъриф-
лаб бериш ҳамда ижтимоий фаровонлик йўлидаги дастурларни
ҳаётга татбиқ этиш мақсадида расмий шахсларни, яъни федерал ва
маҳаллий органлар депутатларини сайлайдилар.

Антидемократик режим турлари:

1. Антидемократик режимлар уч хил кўринишга — тоталитар,
фашистик ва автократик кўринишга эга.

2. Автократик режим жамоа автократияси ҳамда яккахон ав-
тократиясини ўз ичига олади.

Жамоа автократияси ўз навбатида **аристократия ва олигархия**
Деб ном олган бошқарув шаклларига бўлинади.

Яккахон автократия деспотия, мустабидлик, шахсий ҳокими-^{ят}
режими шаклларига эга.

Энди мазкур режимларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

-**Деспотик режим** (юнонча — «чекланмаган ҳокимият»). Ушбу
Режим ҳокимият истисносиз фақат бир шахс томонидан амалга
«шириладиган мутлақ монархия (подшолик)га хосдир. Деспотик
Режимлар қадим замонларда пайдо бўлган ва у ҳокимиятни

бошқаришдаги ўта ўзбошимчалик, фуқароларининг тўла ҳуқуқсизлиги, бошқаришда ҳеч қандай ҳуқуқий ва ахлоқий асосларнинг бўлмаслиги билан ажралиб туради/. Деспотия шароитид?. мустақиллик, норозиликлар, ғазаб-нафратини намоён этиш мумкин эмас, улар дарҳол бостирилади. Шундай бостиришлар чоғи қўлланиладиган жазо чоралари ўта шафқатсизлиги билан ажралиб туради ва боз устига жазо «жиноят»нинг ўзидан анча даҳшатлироқ бўлади.

Деспотик режим асосан Ўрта Ер денгизи мамлакатларида, Яқин Шарқда, Осиё, Африка, Жанубий Америка мамлакатларида, яъни Осиё ишлаб чиқариш усули (Осиё тараққиёт йў-ли) қарор топган мамлакатларда учрайди. У инсоният тараққиётининг дастлабки босқичларига хосдир. Бироқ, бу режим ҳозирги босқичда ҳам, ҳозирги замон давлатларида ҳам бу давлатлар ривожининг тарихан ўзига хослиги, улар бошлиқларининг шахсий фазилатлари билан боғлиқ равишда пайдо бўлган ва бўлиши ҳам мумкин.

Мустабидлик режими яккахон ҳукмронликка асосланган. Мустабид ҳокимияти, одатда, зўравонлик, босиб олиш, баъзан эса, қонуний ҳокимиятни ағдариб ташлаш натижасида ўрнатилиши билан деспотиядан фарқланади. Унда ҳам ҳуқуқий ва ахлоқий асослар бўлмайди, у зўравонлик, баъзан эса, террор ва геноцид (қириб ташлаш) асосига қурилган бўлади. Мустабид ҳокимияти шафқатсиздир. У ҳам одамларни кўркитиш, даҳшатга асосланган бўлади. Мустабид ҳар қандай қаршилиқни туғилишидаёқ бўғиб ташлашга ҳаракат қилади, шунинг учун ҳам кўпинча фақат итоатсизлик учунгина эмас, ҳатто қасд қилганлик учун ҳам қатл этиладилар. Бошқа мамлакат ҳудуди ва аҳолисини босиб олиш нафақат жисмоний ва ахлоқий зўравонликка, балки асоратга солинган халқ анъаналари ва урф-одатларини таҳқирлашга ҳам олиб келади. Мустабид режимлар Қадимги Юнонистонда, айрим ўрта аср шаҳар-давлатларида мавжуд бўлган.

Таъкидлаб ўтганимиздек, деспотия сингари мустабидлик ҳам зўравонликка асосланади, бироқ деспотия шароитларида қаҳр-ғазаб қамчиси энг аввало олий мансабдорлар бошида синса, мустабидлик тузумида унинг зарбига ҳар бир одам уч-райди. Қонунлар мутлақо ишламайди ва уларнинг ўзи умуман жуда кам бўлади. Зеро, мустабидлик ҳокимияти уларни яра-тишга интилмайди ҳам.

Тоталитар режим. Буни энди XX аср маҳсули дейиш мумкин. Хўла асос билан унга фашистик ҳамда «шахсга сиғиниш» даври социалистик давлатларини киритиш мумкин. Тоталитар режим авторитар режимнинг энг ашаддий шаклидир. Тоталитар давлати ҳамма ёқни тўла қамраб олувчи, ҳамма ёқни назорат қилувчи ва ҳамма ёққа чуқур кириб борувчи ҳокимиятдир.

Тоталитар режим — фуқаролар ҳаётига ўз аралашувини чексиз-чегарасиз кенгайтириб, ўз бошқаруви ва мажбурий мувофиқлаштириш кўламига уларнинг бугун фаолиятини киритиб олган сиёсий тузум демакдир. «Тотус» сўзи лотинчада «жами, бутун», деган маънони англатади. Бинобарин, тоталитар давлат ҳамма ва жами карсаларни қамраб, ўз домига тортувчи давлатдир. У фуқаролар ташаббуси ноқерак ва зарарли, фуқаролар эркинлиги эса хавфли ва чидаб бўлмайдиган нарса, деган ақидага амал қилади.

Тоталитар режим шароитида сиёсий раҳбар, халқ дохийиси бошчилигидаги ҳукмрон сиёсий партия, ҳукмрон элита томонидан яратиладиган ягона расмий мафкура мавжуд бўлади.

«Шунинг учун ҳам тоталитар режим, — деб ёзади И.Ильин, — ҳуқуқий ҳам, давлат режими ҳам эмас. Материалистлар яратган бу режим тўлалигича «тан билан рух»нинг ҳайвоний ва қуллик омилларига, назоратчи-қулларнинг таҳдидли буйруқ-амрларига, уларнинг юқоридан ўзларига сингдирилган ўзбошимча фармойишларига асосланади. Бу — фуқаролари, қонунлари ва ҳукумати мавжуд бўлган давлат эмас, балки ижтимоий гипноз машинасидир; бу — даҳшатли ва тарихда мисли кўрилмаган биологик ҳодиса — на ҳуқуқ, на эркинлик, на ақл-идрок, на фуқаролик, на давлат орқали эмас, кўрқув, нодонлик ва ёвузлик асосида жипслаштирилган жамиятдир»¹.

Фашистик режим. Бу тоталитаризмнинг энг учига чикқан шаклларида бири бўлиб, миллатчилик мафкураси, бир миллатнинг бошқаларидан афзаллиги тўғрисидаги тушунчалари, ўта тажовузкорлиги билан ажралиб туради.

Фашистик режим — барча халқларни, шу жумладан, ўз халқини ҳам азоб-уқубатларга етакловчи инсониятга қарши қаратилган тажовузкор режимдир.

Мана, фашизмни тавсифловчи хусусиятлар:

- динсизлик. Умуман динга душманларча муносабат;
- доимий. ва гўё «идеал» тузум сифатида ҳуқуқий тоталитаризмни барпо этиш;

Қаранг: И.Ильин. О грядущей России. М., Телекс, 1993., 51-бет.

- партия ҳукмронлиги ва ундан ўсиб чиқувчи коррупция ва ахлоқий бузилишларнинг қарор топиши;

- миллатчилик ва жанговар шовинизмга муккасидан кетиш.

Авторитар режим. У ҳуқуқий, ахлоқий негизларга асосланиши мумкин. Бироқ, бундай режимли давлат халқни бошқарувда қатнашишга жалб этмайди. Вакиллик органларининг мавжудлиги аҳволини ўзгартиролмайди. Улар амалда давлат ҳаётида арзирли рол ўйнамайди. Парламент доҳий ёки бир гуруҳ шахслар (хунта, олигархия) бошчилигидаги ҳукмрон элита таклиф этган ҳар қандай қарорларни сўзсиз тасдиқлаб бераверади. Раҳбарликни амалга оширувчи элита ва олий мансабдор шахслар учун катта енгилликлар, имтиёзлар мавжуд бўлади. Давлатда раҳбарлик ҳарбий ёки давлат тўнтариши ёрдамида ҳокимиятни эгаллаб олганлар қўлига ўтадиган бўлса, авторитар режим ёки хунта номини олади. Ҳукмрон тўда ичида бошлиқ алоҳида ажралиб туради. У ёки бу масалани муҳокама этиш чоғида ўз «команда»сига мурожаат қилиши, уларнинг маслаҳатларига кулоқ тутишига қарамай, бошлиқнинг таъсир-этибор доираси чексиз-чекгарасиздир.

Авторитаризм шароитида муҳолифатга йўл қўйилмайди. Бундай режимда шахс ўз конституциявий ҳуқуқларидан фойдалана олмайди. Чунки ҳокимият унга нисбатан бемалол мажбурлов чораларини ҳам қўриши мумкин. Давлат манфаатларининг шахс манфаатларидан тўла устуворлиги эълон қилинади.

Ҳарбий режим авторитар режим қўринишларидан биридир. Бундай режимда давлат ҳокимияти иқтисодиёт, маданият, ижтимоий соҳаларни бошқарувчи ҳарбийлар қўлида жамланади. Сиёсий ҳаёт (фаолият) ё ман этилади, ё бутунлай чеклаб қўйилади.

Теократик режим ҳам авторитаризм қўринишларидан бирига киради. Бундай давлатда олий давлат ва диний ҳокимият бир шахс қўлида жамланади. Мазкур режим ўрта асрларда кенг ёйилганди. Ҳозир Ватикан, Эрон, Парагвайда шундай режим учрайди.

Ўзбекистонда давлатчиликни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари. Мустақиллик қўлга киритилиши биланоқ республикада дарҳол демократик ҳуқуқий давлат асослари вужудга келтирилади бошлади. Шу мақсадда олдинги тоталитар тузум иллатларини таг-томири билан қўприб ташлашга кескин киришилди. Кўп-партиявийлик, ғоялар ва фикрлар хилма-хиллиги билан муроса ҳаётий воқеликка айланди. Бир мафқура ҳукмронлигига барҳам берилди. Умуминсоний кадриятларни, жаҳон эътироф этган чи-

накам демократия, инсон эркинликлари ва ҳуқуқлари нормаларини қарор топтириш вазифаси қўйилди.

Республикада сўзда эмас, амалда ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимияти органларига бўлиниш тамойили ишлаб турибди. Ўзбекистон халқи давлат ҳокимиятининг чинакам манбаига айланди ва бу ҳокимиятни ҳам бевосита, ўз ваколатли вакиллари — депутатлар корпуси орқали амалга оширомоқда.

Буларнинг ҳаммаси қонун чиқарувчилик ишини фаол йўлга қўйишни тақозо этди. Республика парламенти — Олий Мажлис бу ишни муваффақиятли олиб бормоқда. Олий Мажлиснинг бутун салоҳияти бугунги кунда ёш мустақил давлатимизни ҳар томонлама ҳуқуқий таъминлашга йўналтирилган. Давлат бошқарувининг янги, янада замонавий, шароитга тез мослашувчи тизимини шакллантириш бўйича ишлар зудлик билан бошлаб юборилди. Бошқарувнинг президентлик шакли бу тизимнинг негизи бўлиб қолди.

Жойларда бошқарув тизимини қайта ташкил этиш вазифаси қўйилиб, муваффақиятли удраланди — вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда ҳокимлик тузилмалари жорий этилди. Қонунлар устуворлиги, улар олдида мамлакат барча фуқароларининг тенглигини таъминловчи суд ҳокимиятини қайта ташкил этиш ишлари фаол олиб борилмоқда. Цивилизациялашган фуқаролик жамиятининг ушбу таркибий қисмлари қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботнинг, қатъий интизом ва масъулиятлилигининг асоси бўлиб хизмат қилади.

Республика олдида ўз тараққиёт йўлини танлашдек жиддий вазифа қўндаланг бўлди. Уни бажаришнинг ғоят зарурлиги Президентимизнинг қуйидаги гапларида яққол ифодаланган: «Ў Жаҳон таърибаси шундан далолат берадики, ўз давлатчилигини қўлга киритиш, миллий ва ижтимоий озодликка эришиш ҳеч қаерда энгил ва осонликча бўлмаган. Мустақилликка эришган ҳар бир мамлакат ўз тараққиёт йўлини излайди, янги жамият барпо этишда ўз андозасини ишлаб чиқишга интилади. Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазият, одамлар ўртасида таркиб топган муносабатлар, уларнинг Дунёқарашини, жумладан, диний эътиқоди, руҳияти ва ҳуқуқ-атвор нормалари шуни тақозо этади»¹.

Демакки, инсонлар, халқлар ва жамиятлар ҳаётида танланган ғоявий йўналиш, миллий мафкура муҳим аҳамият касб этади.

Ислом Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. - т. Т «Ўзбекистон», 1996., 40-бет.

Мафкура бўлмаса, одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Ҳар қандай мафкура қуйидаги асосий мақсадларни кўзда тутди:

- муайян ғояга ишонтириш;
- уюштириш;
- сафарбар этиш;
- маънавий руҳий рағбатлантириш;
- ғоявий тарбиялаш;
- ғоявий иммунитетни шакллантириш;
- ҳаракат дастури бўлиш.

Мафкура ўз олдига қўйилган шу каби мақсадларни бажара олсагина, амалий самара бериши мумкин¹.

Давлатимиз бошлиғи, яна, жаҳонда ижтимоий тараққиётнинг турк, швед, жанубий корейс ва бошқа турли хил кўринишлари мавжудлигини ҳам таъкидлади. Бир қатор мусулмон давлатлари ва саноати ривожланган янги мамлакатлар тажрибаси, иккинчи жаҳон урушидан кейин халқ хўжалигини тиклаш бўйича Европа мамлакатлари ва Япония амалиёти намуналари мавжуд.

Бирок, дея таъкидлайди Президент, «Ўзбекистон бошқа давлатлар тараққиёти жараёнида тўпланган ва республика шароитига татбиқ қилса бўладиган барча ижобий ва мақбул тажрибалардан шак-шубҳасиз самарали фойдаланади»².

Бунда гап, албатта, у ёки бу жозибатор ва ижобий самараси юксак андозадан оддий нусха кўчириш устида бораётгани йўқ.

Президентимизнинг қуйидаги фикрларида ушбу масалага бўлган қатъий нуқтаи-назар ўз ифодасини топган: «Жаҳон ва ўзимизнинг амалиётимиздан олинган барча унумли тажрибани рад этмаган ҳолда ўз ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқий тараққиёт йўлимизни танлаб олиш республиканинг қатъий позициясидир. Бу ўтмиш йилларнинг хатоларини, давлат тузилишининг шакл ва усуллариغا нисбатан мавжуд қарашларни вдроқ этиш натижасидир. Бу - таркиб топган ижтимоий воқеликка берилган реал баҳодир. Бу - Ўзбекистон халқининг ижтимоий тараққиётига муносиб турмуш шароитига интилишдир»³.

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 200!., 20-21-бетлар.

² Ислом Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура !-т.Т. «Ўзбекистон», 1996., 40-бет.

³ Ислом Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура 1-т., Т, "Ўзбекистон", 1996., 40-бет.

А. Қалтғашов ШОНЛИ ВО...

Иди. У республикамиз мустақил $I_{\text{эп}}^{\wedge} T^{\wedge} \text{TM}$ Кабул TM_H асосларини яратиб берди. ^{та}Раққиегининг ҳукукии

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг «Маъмурий-ҳудудий^Т Тузилиши^Ш шакли деб ном.анган тўртинчи бўлимин^{ТМ} Ш[^]ТТ^Гя^Т Тузилиш^Т «» ифодасини топган. Жумладан $6^{**}1$ ^{ЛУЪХУП} бобларида ўз «Ўзбекистон Республикаси^Ги[^]лоягад^{ТМ} Шундай дейил^{ТМ} ҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингла^Т [^]ТМ^Ша» Республикасидан иборат». 70-молля \ГЛ? Қ^оРақалпоғистон публикасининг мақомига бағишланган[^],^орақалпо^{ТМ}стон Респ-поғистон Республикаси Ўзбекистон Респ[^] <<Суверен Қорақал-ради», деб таъкидланади, ^{ге}спуоликаси таркибига ки-

ХУҚУҚ - ИЖТИМОИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИБ ТУРУВЧИ АСОСИЙ ВОСИТА

1. *Хуқуқнинг моҳияти, унинг белгилари ва функциялари.*
2. *Хуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро нисбати.*
3. *Хуқуқ тамойиллари.*

1. ХУҚУҚНИНГ МОҲИЯТИ, УНИНГ БЕЛГИЛАРИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

Хуқуқ — тенглик, адолат ва эркинлик ғояларига асосланиб, кўп жihatдан қонунчиликда ва бошқа хуқуқий манбаларда ўз ифодасини топувчи ҳамда ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳамма учун мажбурий хуқуқий нормалар йиғиндиси.

Хуқуқ масалалари билан инсоният жуда қадимдан ва жиддий шуғулланиб келади. Лекин тадқиқотчиларнинг ҳар бири унга ўз қарашларини сингдириб келган. Таъкидлаб ўтилганидек, вақт ўтиши билан хуқуқ ҳақидаги тушунчалар ўзгариб борган, лекин унинг моҳиятини тушунишга ҳеч ким яқинлашмаган. Шунинг учун ҳам юристлар хуқуқ таърифини юз йиллаб излашади, деб нолиган И.Кантни изоҳлар экан, рус хуқуқ назарийтчиси Н.Н.Алексеев: «Худди табиатшунослар умуман табиатнинг ўзи нима, деган саволга жавоб топа олмаганларидек, юристлар ҳам хуқуқ таърифини ҳеч қачон тополмайдилар», деганди.

Америкалик хуқуқшунос Лауренс Фридманнинг айтишича, хуқуқ тушунчаси шишадек нозик, совун кўпигидан ҳосил бўладиган пуфаклардай омонат, вақтдек тутқич бермас кўпдан-кўп маъноларга эга.

Ҳозирги замон хуқуқшунослари ушбу муаммо билан шуғулланишга озмунча куч-ғайрат сарфлашгани йўқ. Айтиш мумкин, шунинг билан ҳам таъкидлаш жоизки, шўролар даврида бу ишлар «тап-тақир»ликдан бошланганди. Чунки мазкур масала бўйича инкилобгача ёки хорижда тўпланган тажрибага мутлақо инкор нуқтаи-назаридан қараларди. Шунга қарамай, ушбу йўналишда ўн йиллаб олиб борилган ишлар муайян натижаларни берди. Хуқуқ тушунчаси ва моҳиятини аниқлаш бўйича уч асосий ёндашув:

а) хуқуққа истисносиз фақат юридик нормалар тизими деб қаровчи ёки хуқуқни «тор маънода» тшуниш деб аталувчи **меъёрий ёндашув**;

Ҳаранг: Фридман Л. Введение в американское право. М., 1992., 8-бет.

б) ҳуқуқни унинг томонидан бошқариладиган ижтимоий муносабатлар билан бир хил, тенглаштирувчи **социологик ёндашув**;

в) ҳуқуқни озодлик ва адолат мезонлари билан боғловчи **фалсафий ёндашув** кашф этилди.

Сўнги икки ёндашув ҳуқуқни кенг маънода тушунишга олиб келди. Зеро, бу тушунчага ҳуқуқ нормалари ҳам, ҳуқуқий онг ҳам, ҳуқуқий муносабатлар ҳам киритиларди. Бунинг устига уларнинг ҳар бири ягона тўғри ёндашув деб ўз қарашларини ёқларди. Бироқ, ҳақиқат, маълумки, ҳамиша ўртада холис туради. Кейинги изланишлар айнан шундай нуқтаи назар билан ажралиб туради.

Ўртага шундай саволни ташлайлик: шунчалик кўп ҳуқуқшунослар бу муаммога нега шу қадар кўп вақтларини бағишлаган? У шунга арзийдими? Ҳа, арзийди. Ҳуқуқ моҳиятини тўғри тушуниш фақат ҳуқуқшунослик фанининг муваффақиятли ривожланишига хизмат қилибгина қолмай, амалиётчи юрист учун ҳам зарур бўлиб, ҳуқуқни қўлланиш ва ҳуқуқни муҳофаза этиш бўйича фаолиятида уни ишонч ва омил билан қуроолантирди. Ҳуқуқнинг нима эканлигини яхши билмай туриб, унинг тўғри қўлланиши, қонунийлик, ҳуқуқий масъулият ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Шу мақсадда [^]ҳуқуқшунослик фанидаги эски, яхши ишлаб чиқилган ғоя — ҳуқуқнинг табиий ва **ижобий (позитив)** ҳуқуққа бўлинишига қайтамиз.

Табиий ҳуқуқ (sz паШГале) инсон табиати, угаши жамиятда яшаш шарт-шароитларши тақозо этадиган ҳуқуқлар ва эркинликлар йиғиндисидан иборат.]Мазкур назария намоёндалари бундай ҳуқуқларга инсоннинг эрка, ўзига ўхшаганлар билан алоқада бўлиш, зурриёт қолдириш, яшаш ва одамнинг ростмана яшаши учун зарур шарт-шароитларга, мулкка, жамият ва давлат томонидан ўз ҳаёти ва саломатлигининг муҳофаза этилишига бўлган ҳуқуқларини киритадилар.

Бошқа кишиларга, жамиятга, давлатга зарар келтирмаслик, ўз ҳуқуқларини амалга оширишда бошқаларга ҳалақит бермаслик мажбуриятлари ҳам шундан келиб чиқади. Шундай қилиб, **табиий** ҳуқуқ — ҳуқуқ тўғрисидаги бенуқсон, чуқур ахлоқий ва юксак даражада адолатли тасаввурлар **йиғиндисидан** иборат.

Табиий назарияга жавоб тариқасида ҳуқуқнинг тарихий мактаби юзага келди. Немис ҳуқуқшунослари Густав Гуго ва Карл Савини унинг намоё!шалари эди. Ҳуқуқни халқ миллий ҳаётининг маҳсули

деб ҳисобловчи ҳуқуқнинг тарихий мактаби табиий ҳуқуқ назариясига жиддий зарба берди. Лекин у жуда яшовчан бўлиб чиқди ва ҳозир ҳам ўз тарафдорлари ва издошларига эга.

Бошқа ҳуқуқ мактаблари ҳам бор. Уларга **рационалистик ҳуқуқий назарияни** мисол қилиб келтириш мумкин. Унга кўра, хулқ-атвор қоидалари одамлар томонидан улар ўз олдларига қандай мақсад қўйишлари билан боғлиқ ҳолда ишлаб чиқилади. Кўпинча куч-қудрат ва ҳокимият кимда кўпроқ бўлса, ўша одам хулқ-атвор қоидаларини ўз мақсад ва манфаатларига мослаб тўғрилайди. Мазкур назария асосчиси Рудолф Йеринг инсоният тарихидан шу назарияни тасдиқловчи кўплаб мисолларни келтиради.

Ҳуқуқни **психологик кўрсатмалардан**, кишиларнинг муайян қоидалар асосида яшаш, бошқа шахс иродасига бўйсунуш ёки бошқаларни ўз иродасига бўйсундириш эҳтиёжларидан келтириб чиқарувчи психологик ҳуқуқий назарияни ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин.

Марксча-ленинча ҳуқуқ назарияси ҳам яхши маълум. Унга мувофиқ ҳуқуқ - ҳукмрон синф иродасини ифодаловчи хулқ-атвор қоидалари йиғиндисидан иборат. Бу ғоят хато назария бўлиб, собиқ иттифоққа ва социалистик лагерга кирувчи давлатларга катта зарар келтирган. Ислоҳ Каримов бу ҳақда Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида (1995 йил) жуда яхши айтганди: «Биз яқин ўтмишимизда қурол сифатида давлат ҳақидаги марксча ғояни шиор қилиб олиб, бу назарияни догмага, давлат ва ҳуқуқни эса синфий кураш, синфий рақибларни енгиш воситасига айлантирган эдик. Демократия шароитларида эса давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муросаи мадора билан бартараф этиш воситасига айланади.

Ҳуқуқнинг ўзига эса ижтимоий ҳамжихатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш, эркинлик, адолатпарварлик ва тенгликни вужудга келтириш воситаси сифатида ёндашилади».¹

Ижобий (позитив) ҳуқуқ — давлат қабул қилган нормаларда, яъни қонун ҳужжатларида, шунингдек, бошқа ҳуқуқий манбаларда ифодаланган ҳуқуқдир. Қонун ҳужжатларидан ташқарида, ҳуқуқий урф-одатлардан, прецедентдан, меъёрий шартномалардан ҳоли

¹ **Ислоҳ Каримов.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т. Т., «Ўзбекистон», 1996., 19-20-бетлар.

ий хуқУХ бўлмайди. Айнан шунинг учун ҳам қонунчилик би-
"дгқукни нотўғри тенглаштиришади. ¹⁴¹**1 ХУКУҚ меъёрий**

қоидалардан, яъни нормалардан иборат. Ки

' Билими ва фаолиятини муайян қоидаларда, яъни норма-
ши жа-млар экан, инсоният шу тариқа эришган билим ва таж-
бияларини мустаҳкамлайди, аста-секин уларни тўплай бориб,
Л^сгимой ҳаётни нормал рамкага солади.

2 Хуқуқ» тенглик, адолат ва эркинлик ғояларини ифодалайди.

Тенглик, адолат ва озодлик инсониятнинг азалий орзусидир.
Одатда инсон фаровонлигига хизмат қиладиган, бошқа одамлар
манфаатини оёқости қилмайдиган, умуман жамиятга зарар ет-
қазмайдиган нарсалар адолатли ҳисобланади. Ушбу мезонлар ва
шунга тегишли баҳолар аввал кишилар онгида таркиб топади,
сўнгра қонун ҳужжатларда мустаҳкамланади. Адолат мезонлари
асосида шу адолат ва эркинлик ғоялари моҳиятини ифодаловчи
умуминсоний қонун-қоидалар ётиши керак. Улар юқорида айтиб
ўтганимиздек, табиий ҳуқуқ назариясида етарли даражада аниқ
таърифлаб берилган. Шундай бўлиши табиий. Инсоннинг табиий
ҳуқуқларга муносабати, давлат томонидан уларнинг ҳимоялани-
ши жамиятдаги адолатнинг аҳволидан, ҳокимият ва давлатнинг
моҳият-мазмунидан дарак беради.

Инсоннинг табиий ҳуқуқий ва унга тегишли юридик мажбури-
ятлар давлатларнинг конституцияларида, энг муҳим қонун ҳуж-
жатларида мустаҳкамлаб қўйилади. Шу жиҳатдан Ўзбекистон Рес-
публикаси Конституциясининг 24-моддасини ибратли деса бўлади.
Унда шундай дейилган: «Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий
ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир».
Бизнинг Конституциямизда табиий ҳуқуқ тамойилларига асослан-
ган кўплаб моддалар акс этган.

3. Хуқуқ ўзи акс этадиган предметига эга. Бу — ҳокимият, дав-
лат, жамиятдаги тартибдир. Айнан шу ижтимоий тузилмалар
тенглик, адолат ва эркинлик ғояларини амалий мазмун билан
тулдиради, айнан шулар инсоннинг тенг, эркин ва адолатда яша-
шини, унинг ростмана ҳаётий фаолиятини таъминлашга
Қодирдир. Гарчи адолат ва эркинлик ғоялари онгнинг бошқа
Шаклларида ҳам акс этса-да, аммо фақат ҳуқуқдагина улар инсон,
Давлат, жамият эркинликлари, ҳуқуқлари, мажбуриятларида шу
нсон, давлат, жамият ўртасидаги ўзаро масъулият кўламлари,
кУРИнишлари ва шаклларига мос равишда юзага чиқади.

Ўз акси ифодаланадиган предмети билан ҳуқуқ онгининг ва ижтимоий ҳаёт бошқа соҳаларининг шакллари — дин, ахлоқ иқтисодиёт кабилардан фарқланади.

4. Ҳуқуқ инсон ҳуқ-атворини тўғрилиқка йўналтиради, унинг тафаккурн ва хиссиётларига таъсир этади. Ижтимоий етук ҳар бир одам адолат ва эркинликка интилади ва бошқалар ҳам ўзларини шундай тутишларини хоҳлайди, давлатга эса, адолат ва эркинлик кафолати сифатида қарайди. Одам ҳуқуқ талаблари-га ихтиёрий равишда, ички эътиқоди бўйича бўйсунди. Бироқ, ҳуқуқнинг ташқи мажбурийлиги инсонга нисбатан ташқи (жисмоний ва руҳий) мажбурловни қўлланишда ҳам ифодаланади ҳамда ички мажбурийликдагидай онга эмас, балки фақат ҳуқ-атворгагина тааллуқли бўлади. Шу тариқа ички ва ташқи мажбурийликка эга бўлган ҳуқуқ инсонга фаол таъсир ўтказиш ва шу йўл билан жамиятда зарур тартибни мустаҳкамлашга қодирдир.

5. Маҳсус ифода шакли — қонунчилик. Табиий ҳуқуқ моҳиятини ифодаловчи адолат ва озодлик ғоялари турли шаклда — ҳуқуқий онг, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий тушунчалар ва бошқа ҳуқуқий ходисалар кўринишида мавжуд бўлади. Уларнинг қатта қисми қонуний шаклга кириб, ижобий (позитив) ҳуқуқка айланади. Шундай қилиб, **қонунчилик — ҳуқуқнинг қатта қисмини ифодалаш шаклидир.** Унинг қолган қисми бошқа шаклларда мавжуд бўлади. **Айнан шунинг учун ҳам ҳуқуқ ҳеч қачон қонунчиликка мос тушмайди. У ҳажм жиҳатидан қонунчиликдан кенгроқ бўлиб, у билан шакл ва мазмун сифатида муносабатда бўлади.**

Бизнинг назаримизда, яна бир жиҳатга эътиборни қаратиш даркор. Гап шундаки, ҳуқуқнинг қонунчиликда ифода этиладиган қисми, яъни ижобий ҳуқуқ кўпинча умуман ҳуқуқ сифатида қабул қилинади. Ижобий ҳуқуқнинг давлат билан боғлиқлиги бунга сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам **ижобий ҳуқуқнинг қуйидаги белгиларини кўрсатиб ўтиш жонз:**

А^Ҳуқуқ — қонун даражасига кўтарилган иродадир. Ирода инсоннинг бир мақсадга йўналтирилган хатти-ҳаракатида ифодаланувчи онгли шартланган руҳий-физиологик ҳолатидир.

Иродани қонун даражасига кўтариш жараёни муайян тарзда уни расмийлаштириш, сиртдан мажбурий меъёрий кўрсатмаларнинг қонунчилик органлари томонидан чоп этилишидан иборат. Мазкур ҳолларда ҳуқуқнинг ёритилишига давлат ғамхўрлик қилади. Шу туфайли гўё ҳуқуқ давлат томонидан чиқарилаётгандай тасаввур туғдириши мумкин. Аслида давлат ўзига боғлиқ

ҳолда мавжуд адолат ва **озодлик** гояларини, яъни табиий ҳуқуқ гояларини ўз қонунчилик органлари воситасида «қонун даражасига кўтаради».

Б. Қонуннинг расмий аниқлиги. Қонунчиликда мустаҳкамланган меъёрий қоидалар алоҳида хусусият — расмий аниқлик касб этади. У қонунчилик кўрсатмаларининг раволиги, биргина маънони англатиши, лўндалигида ўз аксини топади. Бунга ҳуқуқий тушунчалар, уларнинг таърифлари, асрлар мобайнида шаклланган юридик техника қоидалари ёрдамида эришилади.

В. Ҳуқуқнинг тизимлиги. Қонунчиликда ўз ифодасини топган ҳуқуқ нормалари албатта, муайян тизимга эга бўлиб, ўзаро боғлиқ ва бир-бирига мувофиқлаштирилган бўлади. Ҳуқуқда тартиблилик қонун билан таъминланади. Қонун чиқарувчи янги юридик нормаларни кўрсатмалар орқали мустаҳкамланар экан, албатта уларни олдинги мавжудлари билан мувофиқлаштиради. Акс ҳолда ҳуқуқ ўз олдига кўйилган вазифаларни бажаришга қодир бўлолмайди.

Г. Ҳуқуқнинг жўшқинлиги (динамизми). Бу ҳам жамиятимиз тараққиётининг ҳозирги босқичига хос ҳодиса бўлиб, у қонунчилик қоидаларининг тез ўзгариши имкониятида намоён бўлади. Маълумки, ҳозир бизда эскирган меъёрий ҳужжатлар жадал ўзгартириляпти ва бекор қилиняпти, янгилари эса ишлаб чиқилияпти ва қабул қилиняпти. Масалан, мустақиллик йиллари мобайнида республикамизда янги Конституция, 14 та кодекс, 400 дан ортиқ қонунлар қабул қилинди.

Д. Ҳуқуқ — хилма-хил одамларга нисбатан тенг миқёсли нормадир, яъни **чорадир.** Ҳуқуқ қонунчилик воситасида гўё хулқ-атвор кўламини «ўлчаб», унинг миқёсларини аниқлайди. Бир хилдаги бу ўлчовлар ўз қобилиятлари, жисмоний аҳволлари, оилавий ва бошқа ҳолатлари бўйича турли хил одамларга нисбатан қўлланилади.

Бирок, хилма-хил одамлар учун тенг муносабатни билдириши билан ҳуқуқ уларнинг амалдаги тенглигини таъминлай олмайди ва бунинг кераги ҳам йўқ. Акс ҳолда бу ижодий ва меҳнат омилларига зарар етказиб, жамиятни турғунликка олиб келган бўларди. Биз «текисчилик»нинг нима эканлигини ҳамда бу нималарга олиб келишини собиқ советлар давридан яхши биламиз.

Албатта, ҳуқуқнинг бундай хрлатини юмшатиш мумкин ва лозим. Масалан, фуқароларнинг моддий аҳволига қараб турли нафақалар тўлаш имконини берувчи солиқларни табақалаштирилган ҳолда ундириш йўли билан бунга эришиш мумкин. Би-

роқ, бунда фақат давлатгагина кўз тикиб ўтирувчи боқиманда, иш ёқмас, бефарқ одамларни кўпайтириб юбормасликни назарда тутиш шарт. Шубҳасиз, давлат ўз фуқаролари ҳақида ғамхўрлик қилиши керак, лекин шу билан бирга Президент Ислом Қари-мов «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир» асари (387-бет)да таъкидлаганидек, барча одамларга ўз қобилиятларини кўрсатиш ва ишга солиш, ўз эҳтиёжларини қондириш учун дастлабки тенг имкониятлар яратиш бериш қафолатини ишончли равишда ўз зиммасига оладиган давлат-ҳуқуқий механизмини яратиш бизнинг вазифамиздир. Ҳалол ишлайдиган ҳар бир одам ўз оиласини боқиш имкониятига, маълумот олиш, тиббий хизматдан фойдаланиш, ижтимоий таъминланишда тенг ҳуқуқларга эга бўлиши даркор. Айни маҳалда бундан буён ҳар бир кишининг жамиятдаги аҳволи унинг хоҳиш-истаги ва меҳнат қила олиш маҳоратига кўра белгиланиши керак.

Е. Ҳуқуқнинг давлат томонидан муҳофаза этилиши. Аслида ҳуқуқ талаблари ихтиёрий бажарилади ёки риоя қилинади. Аммо, маълумки, ижобий ҳуқуқнинг барча нормалари ҳам қонун субъектларининг ички эътиқоди кучи билан ихтиёрий амал қилиниб, бажарилавермайди. Аҳолининг айрим қисми ҳуқуқ ортида давлат турганлиги учунгина унинг талабларига бўйсунди.

Ҳуқуқ функциялари умуман олганда давлат функцияларига мос келади-ю, лекин ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Кўпинча икки функция — **тартибга солиш ҳамда муҳофаза** функцияларини ажратиш кўрсатишади. Худди шуларнинг ўзи ҳуқуқни ўзига хос, сифати жиҳатидан мустақил тузилма қабилида тавсифлайди. Айтиш мумкинки, ижтимоий ҳодиса сифатида ҳуқуқнинг мав-жуд бўлиши ушбу функцияларни амалга ошириш билан боғлиқ.

Тартибга солиш функцияси ижтимоий муносабатларни тартибга солишдан иборат бўлиб, функциячаларга бўлинади:

1. Мулкни қайта тақсимлаш, хўжалик ва тадбиркорлик фаолиятини юритиш билан боғлиқ **иқтисодий** муносабатларни тартибга солиш.

2. Давлат ва жамоат фаолияти соҳаларида **сиёсий** муносабатларни тартибга солиш, партиялар, жамоат бирлашмаларини адлия рўйхатидан ўтказиш, сайлов кампаниялари, референдумларни қонуний регламентлаш ва ҳ. к. Ҳуқуқнинг сиёсат билан боғлиқлиги ҳақида гапирилган, ҳуқуқнинг ўзи давлатда мавжуд бўлган сиёсий ҳокимиятнинг юридик асоси эканлигини таъкидлаш жоиз. Ҳеч қандай ҳокимият юридик асосиз яшай олмайди. У **ноқонуний** аҳволга тушиб қолади.

3. Ижтимоий муносабатларни тартибга солиш жамиятда одамлар хулқ-атворини бошқарувчи давлат тизимидаги кўрсатмалардан қоидалардан иборат.

4. Шахснинг **дунёқарашига** оид тушунчаларни тартибга солиш субъектив ҳуқуқ доирасига киради.

Ҳуқуқнинг муҳофаза функцияси ҳуқуққа қарши ҳаракатларни олдини олиш, тўхтатиб қолишдан иборат.

Ушбу функциянинг амал қилиши:

- тақиқларни белгилашда;
- эҳтимол тутилган ғайриқонуний ҳаракатлар учун юридик жазо чораларини ўрнатишда;
- ғайриқонуний кирдикорлар учун юридик жазоларни қўллашда ифодаланади.

Кўпинча ҳуқуқнинг учинчи — **тарбиявий (огоҳлантирувчи)** функциясини ҳам ажратиб кўрсатишади. Унинг амалга оширилиши ҳуқуқий нормалар бузилганда юзага келиши мумкин бўлган нохуш оқибатлар ҳақида аҳолини хабардор қилиш билан боғлиқ.

2. ҲУҚУҚ ВА АХЛОҚНИНГ ЎЗАРО НИСБАТИ

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро нисбати қандай? Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзи нималарни англатади, алоҳида хулқ-атвор нормалари сифатида уларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Ҳуқуқ нормаси дейилганда, давлат томонидан ўрнатилган ва таъминланган расмий равишда белгаланган умуммажбурий хулқ-атвор қоидалари тушунилишини эслайлик.

Ахлоқ, одоб, адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонлик, мақтовга сазовар ва шармандалиқ, жамият алқайдиган ёки қоралайдиган ор-номус, виждонийлик, бурч, кадр-қиммат ва шу каби категориялар кўринишида ижтимоий шарт-шароитларнинг кишилар онгидага бевосита инъикоси сифатида юзага келадиган қарашлар, тасаввурлар ва қоидалардир.

Ҳуқуқ билан ахлоқ ўртасидаги нисбатлар етарли даражада мураккаб. У бирлик, тафовут, ҳамкорлик ва қарама-қаршиликдан иборат тўрт таркибий қисмни ўз ичига олишини эслаб қолинг. Уларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг бирлиги қуйидагилардан иборат:

« биринчидан, улар биргаликда норматив тартибга солиш тизимини ташкил этувчи ижтимоий нормалардир;

в иккинчидан, ҳуқуқ ва ахлоқ фалсафий нуқтаи назардан Иқтисодий, маданий ва бошқа омиллар ҳамда сабаблар билан

ўзаро бирдек боғланган категориялар бўлиб, бу ҳолат уларни ижтимоий жиҳатдан бир хил қилиб қўяди;

- **учинчидан**, бутун халқ манфаатларини ифодаловчи чинакам халқ ҳокимияти, демократизм, давлат, давлатчилик — уларнинг ягона сиёсий пойдеворидир;

- **тўртвнчидан**, ҳуқуқ ва ахлоқ мавжуд ижтимоий муносабатлардан иборат биргина бошқариш объектига эга бўлиб, уларнинг ҳар иккаласи бир хил одамлар ва жамоаларга мўлжалланган;

- **бешичидан**, меъёрий ҳодиса сифатида ҳуқуқ ва ахлоқ одамларнинг муқаррар ва эҳтимол тутилган хатти-ҳаракатларини аниқлайди, шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларни уйғунлаштириш воситаси бўлиб хизмат қилади;

- **олтиичидан**, инсон фаолиятининг бошқарувчилари бўлиб қолар экан, улар шахс иродасининг эркинлиги, унинг томонидан ҳулқ-атвор турларини танлаш имкониятига асосланади;

- **еттиичидан**, ҳуқуқ ва ахлоқ оқибат натижада фақат бир мақсадни — ижтимоий ҳаётни тартибга солиш ва такомиллаштириш, унга ташкилотчилик асосларини киритиш, шахсни камол топтириш, адолат, инсонпарварлик тамойилларини қарор топтириш мақсадини кўзлайди;

- **саккизинчидан**, ҳуқуқ ҳам, ахлоқ ҳам улкан тарихий қадрият, жамият тараққиётининг ижтимоий ва маданий кўрсаткичлари сифатида майдонга чиқади. «Ҳуқуқнинг мақсади — кишиларнинг биргаликдаги ҳаётини тўқнашувлар, ўзаро курашлар, шафқатсизлик, низолар ва хоказоларга маънавий куч-қудратни имкон қадар энг кам сарфлайдиган тарзда ўрнатишдан иборат»¹.

Биз юқорида кўриб ўтган умумий хусусиятларига қарамай, ҳуқуқ ва ахлоқ бир-биридан жиддий фарқланади ҳам. Боз устига, сўнгги омил ҳуқуқшунослик фани учун каттароқ аҳамият касб этади. Айнан шунинг учун ҳам ахлоқ ва ҳуқуқ белгилари пухта таҳлилга лойиқдир.

Бинобарин, биз ахлоқ **ва ҳуқуқнинг фарқланувчи хусусиятларини** кўриб чиқишимиз зарур.

1. Ҳуқуқ **ва ахлоқ**, энг аввало, ўзларининг қарор топиши ва манбалари бўйича **бир-биридан фарқ қилади**. Ҳуқуқий нормалар фақат давлат томонидан ёхуд унинг розилиги билан айрим жамоат ташкилотлари томонидан яратилади ёки тасдиқланади. Давлат томонидан улар бекор қилинади, тўлдирилади ва ўзгартирилади.

Қаранг: Ильин И. А. Порядок или беспредел. М., 1917., 24-бет.

Шу маънода давлат ҳуқуқнинг сиёсий ижодкори бўлиб, ҳуқуқни яратиш беистисно унинг ҳақ-ҳуқуқидир. Шунинг учун **ҳуқуқ фақат халқ иродасинигина эмас, балки унинг давлати иродасини ҳам ифода этади ва ижтимоий муносабатларнинг** оддий тартибга солувчиси бўлиб эмас, балки **махсус давлат бошқарувчиси** бўлиб майдонга чиқади.

Ахлоқ бошқача таркиб топади. Унинг нормалари бевосита давлат томонидан эмас, бутун жамият томонидан яратилади. Кишиларнинг амалий фаолияти, уларнинг ўзаро алоқалари жараёнида доимий равишда пайдо бўлиб, ривож топиб боради.

Ахлоқ нормаси яшаш ҳуқуқини қўлга киритиши учун расмий ҳокимият розилигининг ҳожати йўқ. Унга амал қилишга жазм этганлар — жамият, синф, ижтимоий гуруҳ, жамоа томонидан эътироф этилишининг ўзи kifоя. Ахлоқий ўғитлар ижобий қонунчилик қуроли бўла олмайди. Бу ҳолат давлат ахлоқнинг шаклланишига ҳеч қандай таъсир ўтказмас экан, деган маънони билдирмайди. Ҳуқуқ, сиёсат, мафкура, матбуот, бутун муносабатлар тизими орқали шундай таъсир ўтказилади. Лекин давлат тўғридан-тўғри ахлоқий нормаларни ўзгартирмайди.

Яна бир хусусият ҳақида тўхталишга тўғри келади. Ҳар қандай давлатда **унинг ўзи дунёга келтирган фақат битта ҳуқуқ** амал қилади. Айни пайтда, ҳатто бир давлатнинг ичида ҳам ахлоқ ягона ва бир хил бўла олмайди. У синфий, миллий, диний, касбий ва инсон турмушининг яна бошқа жиҳатларига боғлиқдир. Бу ҳуқуқнинг давлат билан ирсий алоқасини ҳамда ахлоқда бундай алоқадорликнинг йўқлигини яна бир бор исботлайди.

2. Ҳуқуқ ва ахлоқ уларни таъминлаш усуллари бўйича бири-бирдан фарқланади. Ҳуқуқнинг ортида ҳуқуқий нормаларга рия этилишини кузатиб, уни бузувчиларни жазоловчи мажбурлов маҳкамаси туради. Зеро, ҳуқуқ илтимос ҳам, маслаҳат ҳам, майл-хоҳиш ҳам эмас, балки бутун жамиятга қаратилган ҳамда айнан уларнинг манфаатлари йўлида мажбурлов имконияти билан мустаҳкамланган ҳокимият талаби, амри, кўрсатмасидир.

Шундай қилиб, ҳуқуқда мажбурлов нуқтаси мавжуддир. Бусиз кишилар ҳаёти-фаолиятининг таъсирчан бошқарувчиси, ҳокимият қуроли бўла олмасди. Бу — албатта, ҳуқуқ «жазо шамшири» бўлиши керак, деган маънони англатмайди. Мажбурлов таҳдиди — қонун билан зиддиятга борилганда қўллаш учун мўлжалланган воситадир.

Фақат жамоатчилик қудратига таянадиган ахлоқ бутунлай бошқача тарзда амал қилади. Ахлоқ нормаларини бузиш расмий ҳокимият аралашувини, юридик жазоларнинг қўлланишини талаб қилмайди. Ахлоқий жиҳатдан одам ҳақиқий тубан (аблах) бўлиши мумкин-у бироқ ҳеч қандай ҳуқуққа қарши хатти-ҳаракатларни содир этмаган бўлса, у суд (юридик) жавобгарлигига тортилмайди. Бунақанги ҳодисаларда шундай одамларга нисбатан қандай иш тутишни жамиятнинг ўзи ҳал қилади. Шунинг ҳам қайд этиш керакки, бундай таъсир чораси баъзан ҳуқуқий чоралардан ҳам шафқатсизроқ ва таъсирчанроқ бўлиши мумкин.

3. Ҳуқуқ ва ахлоқ ифода, қайд этиш шаклига кўра фарқланади. Агар ҳуқуқий нормалар давлат ёхуд жамоат ташкилотининг маҳсулус юридик ҳужжатлари (қонунлар, фармонлар, қарорлар)да мустаҳкамланиб, гуруҳларга ажратилиб, тартибга солиниб, умуман кенг қамровли ва кенг тармоқли қонунчиликни ташкил этувчи тегишли кодекслар, тўпламлар, низомларда жамланса, ахлоқ нормалари бундай аниқ ифодаларга эга бўлмайди, қайд этилмайди ва тайёрланмайди. Бунинг ўрнига улар ижтимоий ҳаёт иштирокчилари бўлган одамлар онгида пайдо бўлади ва яшайди.

Лекин ахлоқ нормалари фақат битилмаган ўғитлару талабларнинг ўзи эмас. Уларнинг кўпчилиги турли жамоат ташкилотларининг хилма-хил дастурий ҳужжатлари ва низомларида, адабиёт ва диний ёдгорликларда, тарихий йилномаларда ўз ифодасини топган. Бунинг устига қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар моддалари ва бандларига кирган кўплаб ахлоқий нормалар ҳам мавжуд.

4. Ҳуқуқ ва ахлоқ одамлар онгига таъсир этиш хусусияти ва усулларига қараб фарқланади. Агар ҳуқуқ субъектлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни уларнинг юридик ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, (тўғри-нотўғри, қонунийлик-ноқонунийлик, жазоланиш ва жазоланмаслик) нуқтаи назаридан тартибга солинган бўлса, ахлоқ инсон қилмишларига яхшилик ва ёмонлик, мақговлилик ва шармсизлик, ҳалоллик ва нопоклик, олижаноблик ва пасткашлик, яъни виждон, ор-номус, бурч нуқтаи назаридан ёндашади.

Бошқача қилиб айтганда, уларда турлича баҳо категориялари, ижтимоий мезонлар мавжуд. Шу билан боғлиқ ҳолда ҳуқуқ нормалари рухсат этиладиган ҳаракатларнинг тақиқланган ва рухсат этиладиган хатти-ҳаракатларнинг анча тўлиқ ва аниқ тасвирини баён қилади, мазкур қондан бузганлик учун жазо чораларини белгиларкан, ҳулқ-атворнинг зарур турини аниқ кўрсатиб беради.

Ахлоқ нормалари эса, одамлар қилмиши учун олдиндан ҳеч қандай масъулиятни белгиламайди ҳам, кўзда тутмайди ҳам.

5. Ҳуқуқ ва ахлоқ уларни бузганлик учун жавобгарлик мазмуни ва тартиби бўйича фарқланади. Ҳуқуқбузарлик ҳаракатлари оддий жавобгарликни келтириб чиқарибгина қолмай, махсус-юридик масъулиятни ҳам юзага келтиради. Айни пайтда жазони юклаш тартиби қонун билан қатъий чегаралаб қўйилган. Одам давлат номидан жазоланади.

Ахлоқ қоидаларини бузиш бутунлай бошқа оқибатларга олиб келади. Бу ерда аниқ жазо тадбири ўтказилмайди. Бериладиган жазо қоидабузарни ахлоқий қоралаш, унга танбех бериш, жамоат таъсири чораларини қўллашда ифодаланади. Масалан, хайфсан, танбех, ташкилотдан чиқариб юбориш, алоқани бутунлай узиш каби чоралар қўлланилиши мумкин.

Давлат олдида эмас, балки жамият, жамоа, оила, қўйингки, бошқа бир одам олдида масъулият юзага келади.

6. Ҳуқуқ ва ахлоқ инсон ҳуқ-атвориға қўйиладиган талаб даражаси билан фарқланади. Гарчи юридик қонун баъзи кирдикорлар учун жуда жиддий жазони кўзда тутишини билсак-да, шахс оддига анчагина кўп талабларни қўювчи ахлоқнинг таъсир даражаси, албата, хийла юқори туради. Масалан, ахлоқ нопоклик, ёлгончилик, тухмат, алдовнинг ҳар қандай қўринишларини кескин қоралайди. Ваҳоланки, ҳуқуқ уларнинг энг хавфли қўринишларинигина олдини олади, жазолайди. Ахлоқ нималарда ифодаланишидан қатъи назар, жамиятга қарши ҳар қандай кирдикорга тоқат қилолмайди. Айни пайтда ҳуқуқ бу кирдикорларнинг энг ёвуз қўринишларинигина жазога мустаҳиқ этади.

Ахлоқийлик одамлар қилмишларини виждон категорияси билан киёслайди, фақат қонун кўрсатмаларига амал қилишга даъват этибгина қолмай, бурч амрига ҳам қулоқ тутишга чақиради. Ҳуқуқ ҳамиша ҳам одамларни ҳамма нарсада охиригача ҳалол, пок, инсофли, ҳақиқатгўй, адолатли, жонкуяр, олижа-ноб бўлишга, қаҳрамонлик кўрсатишга мажбур қилолмайди. Қонун йўли билан кўрсатма бериб, бунга эришиш мумкин эмас. Ахлоқ эса — шунга даъват этади. У одамларни ўртамиёналикка эмас, балки юксакликка йўналтиради.

7. Ҳуқуқ ва ахлоқ амал қилиш соҳалари бўйича фарқланади. Ахлоқий макон ҳуқуқий макондан анча кенглиги маълум. Ҳуқуқ, маълумки, ижтимоий ҳаётнинг кўпгина қирраларини четда Қолдириб, унинг энг муҳим соҳаларинигина бошқаради. Бунда

одамлар ўзаро алоқаларининг муҳаббат, дўстлик, ўзаро ёрдам, дид-фаросат, мода, раҳм-шафқат каби жиҳатлари ҳуқуқ доира-сида қамраб олинмайди.

Инсон муносабатларининг бу соҳаларига ҳуқуқнинг кириб келиши, биринчидан, уларни ташқаридан назорат қилиб бўл-маслиги, иккинчидан, давлат манфаатлари нуқтаи назаридан бундай қилишнинг беҳудалиги, учинчидан эса, ҳеч бўлмаганда — демократияга қарши ва инсонпарварликка зид бўлгани учун ҳам мустасно этилади. Бу ерда ахлоқ, одоб ва бошқа ижтимоий нормалар ҳамда анъаналар амал қилади.

Ҳуқуқдан фарқли ўлароқ, ахлоқ инсоният жамиятининг барча қавакчаларию уячаларигача кириб боради, унинг фикрлари инсон муносабатларининг барча шакллари учун муҳим ва зарурдир.

Лекин айни пайтда шуни ҳам ёдда тутиш керакки, ҳуқуқ ва ахлоқ фақат қисмангина бир-бирига мос келмаслиги мумкин. Асосан эса, улар бир-бирларини тўлдирди. Бу эса, қарийб бар-ча ижтимоий муносабатлар ҳам ҳуқуқнинг, ҳам ахлоқнинг бош-қарув предметини ташкил этади, деган гапдир. Бу ерда биз шун-дай нисбатни кўрамиз: ҳуқуқ томонидан бошқариладиган ҳамма нарса ахлоқ томонидан ҳам бошқарилади, бироқ ахлоқ то-монидан бошқариладиган ҳамма нарса ҳам ҳуқуқ томонидан бош қарилавермайди.

8. Фалсафий жиҳатдан ҳуқуқ билан ахлоқнинг фарқи шунда-ки, ахлоқ (сиёсат, мафкура, фан, санъат ва ҳ. к. лар билан бир қаторда) ижтимоий онг шаклларида бири сифатида майдонга чиқади. Ваҳоланки, ҳуқуқ ҳақида бундай деб бўлмайди. Ижтимоий онг сифатида ҳуқуқ эмас, балки ҳуқуқий онг, яъни ҳуқуққа бўлган қарашлар намоён бўлади. Гарчи қонунлар билан қарашлар чамбарчас чапишиб кетган бўлса-да, қонунчиликка одатда, ғоялар, тасаввурлар сифатида эмас, давлатнинг унинг тузилмаларидан бири сифатида, қуроли сифатида қаралади. Не-гаки, жамиятдаги ҳукмрон ҳуқуқий қарашлар айнан шу қонун-ларда мужассамлашади.

9. Ниҳоят, ҳуқуқ ва **ахлоқнинг тарихий тақдирлари** турлича-дир. Ахлоқ «ёш жиҳатидан улугроқ», қадимийроқ бўлиб, инсо-ният жамиятида у ҳамisha мавжуд бўлган ва бундан кейин ҳам бўлади. Ижобий ҳуқуқ эса, ижтимоий эволюциянинг муайян босқичида юзага келган ҳамда келажакда уларнинг тақдирлари, эҳтимол, бутунлай айрича кечар. Ҳуқуқ ва ахлоқнинг умумий ва бир-биридан фарқланувчи хусусиятлари шулардан иборат. Бунда

шуни ҳам назарда тутиш керакки, ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги чегара бир бор берилганича (шаклланганича) ҳамиша ўзгаришсиз қолиб кетмайди. Ижтимоий тараққиёт, рўй бераётган ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда у ёки бу томонга қараб ўзгариб бориши мумкин. Ҳозир ҳуқуқ томонидан бошқарилаётган нарсалар бошқа бир вақтга келиб, фақат ахлоқий таъсир объектига айланиб қолиши ёки бунинг акси бўлиши мумкин. Бундай ҳолат, ҳатто, бир типдаги жамиятнинг ўзида ҳам, лекин фақат турли даврда содир бўлади. Ҳуқуқ билан ахлоқ ўртасидаги нисбат ҳам ўзгариб боради.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро алоқаси. Уларнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги ўзаро мустаҳкам ижтимоий ва амалий ҳамкорлигини тақозо этади. Улар ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ишида, шахс шахсга ижобий таъсир кўрсатишда, фуқароларда тегишли юридик ва ахлоқий маданиятни, ҳуқуқий онгни шакллантиришда бир-бирини қўллаб-қувватлайди. Уларнинг талаблари кўп жиҳатдан бир-бирига мос келади: ҳуқуқ рағбатлантирадиган субъект хатти-ҳаракатлари ахлоқ томонидан ҳам рағбатлантирилади.

Чунончи, ахлоқ ҳуқуқбузарликнинг ҳар қандай кўринишини ва айниқса жиноятларни кескин қоралайди. Бу каби ҳодисаларни баҳолашда ҳуқуқ ва ахлоқ бир фикрдадир. Цивилизациялашган жамиятда ҳуқуққа қарши ҳар қандай ҳаракат ахлоқсизлик ҳисобланади. Ҳуқуқ қонунларга риоя этишни талаб қилади, ахлоқ ҳам шуни талаб этади. Конституциямизнинг кўпгина моддаларида, айниқса унинг Муқаддимасида, Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари декларациясида ахлоқ ва ҳуқуқнинг қарашлари кўшилиб кетади.

Олий Мажлисининг биринчи сессиясида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов қилган маъруза бунга мисол бўла олади. Унда жамиятимизни янгилаш ишида ахлоқий ва маънавий асосларнинг муҳим аҳамияти куйидагича таъкидланганди: «Шарқда демократия тушунчаси ҳамжиҳатлик ғояси, жамоатчилик фикрининг устуворлиги заминида шаклланади. Бизнинг мамлакатимизда демократик жараёнлар . халқимизнинг Қонунни ҳурмат қилиш, қонунга итоат этиш каби фазилатларига мос равишда ривожланиши зарур. Ахлоқий, маънавий қадриятлар сиёсий муносабатларда ҳам устунлик касб этиши даркор»¹.

¹ **Ислоҳ Каримов.** Ватан саждоғоҳ каби муқаддасдир. 3-т. Т, «Ўзбекистон», 1996., 9-10-бетлар.

Бунинг ажабланарли жойи йўқ. Зеро, ҳуқуқнинг асосида ахлоқ ётади. Шунинг учун ҳам кўпинча унинг «юридик расмийлаштирилган ахлоқ-одоб» сифатида тавсифланиши тасодиф эмас. Кўриб турибмизки, ҳуқуқ ва ахлоқнинг чамбарчас алоқаси инсонга йўналтирилган бир хил талабларда, унда юксак ахлоқий фазилатларни тарбиялашда ўз ифодасини топади. Республика-мизда тарбия масалаларига катта аҳамият берилётгани бежиз эмас. Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз нутқларида бунинг ҳақиқати таъкидлаб келади. Шу муносабат билан юртбошимиз мана бундай деганди: «Маънавият тарбиянинг энг таъсирчан курали экан, ундан оқилона фойдаланиш, болаларимизни ватанпарварлик, ростгўйлик, қассеварликка ўргатиш керак бўлади. Аслини олганда, ахлоқ — маънавият ўзаги. **Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, ҳушмуомалаликдангина иборат эмас. Ахлоқ — бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, имон, ҳалоллик дегани.**

Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак»¹.

Марказий Осиёда ва айниқса, Ўзбекистонда ижтимоий ўзини-ўзи ташкил этишнинг маҳалла деб аталган ноёб шакли жуда қадим замонлардан мавжуд бўлиб, ҳозирги кунгача яшаб келмоқда. Ўзбеклар учун оддий жамоа ёки турар-жой тушунчаларидан кўра маҳалла анча қадриlidir. Республикаимиз Президентининг таъкидлашича, «**маҳалла туфайли туб аҳоли ижтимоий ва иқтисодий ҳатти-ҳаракати таркиб топиши, ижтимоий кадрлар хурмат қилиниши, ўзаро муносабат одоби тамойилларининг алоҳида қоидалари сақланиб қолди. Бу эса жамият олдидаги мажбурият ва зиммадаги масъулият сўзсиз бажарилишининг кафолатидир. Маҳалла руҳи республикаимизда яшовчи ҳар бир киши дилига сингиб кетган**»².

Маҳалла мисолида унга хос бўлган усуллардан фойдаланиб, ўз функцияларини амалга ошириш жараёнида ахлоқ ва ҳуқуқ ҳар иккалови ўз мақсадига бир-бирига қандай ёрдам бераётганини кўриш мумкин. Инсон қирдикори уни ўраб турган одамлар кўз ўнгида ҳам ҳуқуқий, ҳам ахлоқий баҳосини олади, бу ҳақда қонун нуқтаи назаридан ҳам, номус ва виждон нуқтаи назаридан ҳам мулоҳаза юрити-

¹ Ислоҳ Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т., Т., 1996., 39-бет. ² Ислоҳ Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т., Т., 1996., 271-бет.

лади. Бу ҳолат турли хил ғайриижтимоий ҳодисаларга қарши самарали кураш олиб бориш имконини беради.

Ҳуқуқ ва ахлоқ одил судловни амалга ошириш соҳасида, ҳуқуқ-тартибот, адлия органлари фаолиятида самарали ҳамкорлик қилади. Чунончи, аниқ ишларни ҳал этиш, ҳар қандай ҳаётӣ вазиятлар, ғайриижтимоий ҳаракатларни таҳлил этишда, шунингдек, ҳуқуқбузар шахсини баҳолашда ҳам юридик, ҳам ахлоқӣ мезонлардан фойдаланилади. Буларсиз баъзан безорилик, тухмат-бўхтон, ҳақорат, инсон қадри ва шаънини ерга уриш каби кирдикорларга тўғри баҳо беришнинг иложи бўлмай қолади.

«Одил судлов, — деб ёзганди атоқли ҳуқуқшунос А.Ф.Кони, — адолатдан воз кечиши мумкин эмас, адолат эса асло жазо чораларини фақат тўғри қўлланишдангина иборат эмас. Ўзининг ақл-заковатини, ўзининг меҳнати ва ҳокимият кучини одамлар кирдикорларини баҳолашга сарфлар экан, суд арбоби шу одамларга нисбатан бутун хатти-ҳаракатлари тарзи билан ахлоқӣ қонунни амалга оширишга интилноғи даркор»¹.

Ахлоқ қоидаларини бузмай туриб, давлат қонунини бузиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ҳар қандай ишни ҳал этиш чоғида суд столи устида ҳуқуқӣ кодексдан ташқари кўзга кўринмас «ахлоқ кодекси» ҳам ётади. Улар бир-бирини тўлдиради, бир-бирини тақозо этади.

Ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги зиддият. Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги улар ўртасидаги жиддий зиддиятлар, тўқнашувлар ва тафовутларни истисно этмайди. Таниқли рус олими Иван Ильин таъкидлаганидек, «ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги нисбат ҳам тўғри, ҳам нотўғри бўлиши мумкин»².

Ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ омилларни энг мақбул даражада қўшиб олиб бориш барча ҳуқуқӣ тизимларда ҳам ҳамиша ечилиши қийин мураккаб муаммо бўлиб келган. Тажриба ва вақтнинг кўрсатишича, бу ерда олий уйғунликка эришиб бўлмайди, зеро, зиддиятлар сақланиб қолаверади, бу ҳам етмагандай, янгилари пайдо бўлади. Албатта, уларни юмшатиш, текислаш, камайтириш мумкин, лекин бутунлай йўқотиб бўлмайди.

Ўз табиатиға кўра ҳуқуқ кўпроқ консерватив бўлиб, одатда ҳаёт оқимидан ортда қолади, унинг ўзининг ичида ҳам зиддиятлар оз эмас. Ҳатто энг мукамал қонунлар ҳам камчилик ва нуқсонлардан ҳоли бўлмайди. Ахлоқ эса жўшқинроқ* бўлиб, рўй

¹ Қаранг: Кони А. Ф. Собрание сочинений. М., 1967.. 51-бет.

² Ильин И. А. Порядок или беспредел. М., 1917., 37-бет.

бераётган воқеа-ходисаларга фаолроқ муносабат билдиради. Ҳуқуқ ва ахлоқ нотекис ривожланади. Ахлоқда ўз-ўзидан ривожланишнинг содир бўлиш ҳолати устувор бўлади. Шунинг учун ҳар қандай жамиятда турлича ҳуқуқий ва ахлоқий ҳолатни кузатиш мумкин. Бундай аҳвол ҳуқуқ ва ахлоқ бир хил далилларни турлича баҳолаши туфайли рўй беради. Бироқ, улар ўртасида ғоят нозик пардалар ҳамда ўзаро бир-бирига сингиб кетиш ҳоллари мавжуд. Ахлоқ одамдан тўғри хатти-ҳаракатни кўпроқ талаб қилади, қаттиқроқ ҳукм чиқаради, деб ҳисоблашади. Оддий турмуш воқеалари мисолида ҳам бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, ўз гўдақларини туғуруқхоналарда ташлаб кетиб, «фарзанддан воз кечиш» мактубларида асраб олувчиларга эътирозлари бўлмаслигини ёзиб кетадиган «оналар» ҳали ҳам учрайди. Қонунда бу ман этилмаган, шунинг учун қонун сукут сақлайди, ахлоқий туйғулар эса, бундай бағритошлиқдан жунбушга келади.

Мисол учун, худди шунингдек, эр-хотинларнинг бир-бирига хиёнати, ёшларнинг ота-оналарининг уй-жойларига даъволари ва шу кабилар ҳам ҳуқуқ ва ахлоқ томонидан турлича баҳоланади.

Онда-сонда бўлса ҳам ахлоқсиз, инсонпарварликка зид қонунлар ҳам учраб туради. Мисол учун, собиқ иттифоқ қонунчилигида, Жиноят кодексига амалда чақимчиликни рағбатлантирувчи, яқин қариндошларга қарши гувоҳлик кўрсатмалари беришни талаб қилувчи моддалар бўлган. Шундай қилиб, қонун бирон нарсага руҳсат берса, ахлоқ уни тақиқлайдиган ва аксинча, қонун «тақиқлаб», ахлоқ руҳсат этадиган вазиятлар юзага келади. Бундай ҳолатларда улар ўртасида муроса ҳам бўлмайди. Шунда тегишли меъёрларга тузатишлар киритиш талаб этилади.

3. ҲУҚУҚ ТАМОЙИЛЛАРИ

Ҳуқуқнинг мазмуни, унинг моҳияти ва жамиятдаги вазифасини таърифлаб берувчи асосий ғоялар ҳуқуқ тамойилларидир. Бир томондан улар ҳуқуқ қонуниятларини ифодалайди, иккинчи томондан эса, бутун ҳуқуқий бошқарув соҳасида амал қиладиган ва барча субъектларга нисбатан қўлланадиган энг умумий нормалардан иборат. Бу нормалар ё қонунда тўғридан-тўғри таърифлаб берилган ёки қонунларнинг умумий маъносидан келтириб чиқарилади.

Ҳуқуқ тамойиллари қонун чиқарувчи учун йўл-йўриқ кўрсатувчи ғоялар сифатида майдонга чиқаркан, ҳуқуқий нормаларни такомиллаштириш йўлларини белгилаб беради.

Чунончи, С.С.Алексеев қонунийлик, адолат, юридик тенглик, ижтимоий эркинлик, фуқаролик бурчи, объектив ҳақиқат, содир этилган айб учун жавобгарлик¹ тамойилларини алоҳида ажратиб кўрсатади.

В.К.Бабаев ҳуқуқдаги адолат ва озодлик бош тамойилларини кўради, бу тамойиллар ҳуқуқнинг бошқа, яъни ҳуқуқни шакллантириш ва уни амалга оширишдаги демократизм, қонунийлик, миллий тенглик, инсонпарварлик, фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги, давлат ва шахс ўртасидаги ўзаро масъулият² тамойилларида ўз ривожини топади, деб ҳисоблайди.

Ҳуқуқ тамойилларининг яна бир рўйхати О.И.Цибульская томонидан тақлиф этилган. Булар — ижтимоий адолат, инсонпарварлик, фуқаролар тенгҳуқуқчилиги, ҳуқуқ ва мажбуриятлар бирлиги, ҳуқуқда ишонтириш ва мажбуриятнинг қўшилиши тамойилларидир.³

Юқорида келтирилган фикрларнинг ўзи турли муаллифларнинг қарашларида жиддий тафовутлар борлигига ишонч ҳосил қилиш учун кифоядир.

Ҳар қалай, фикрини эътиборга олиш керак бўлган яна бир муаллиф бор. У ҳам бўлса — қонун чиқарувчи. Ҳуқуқий тамойиллар Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилган. Бироқ, бу ерда икки жиҳатга эътибор қилиш керак бўлади: Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида таърифланган барча тамойиллар (масалан, ҳокимиятларнинг бўлиниш тамойили) ҳам ҳуқуқий тамойилларга қиравермайди: иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бошқа меъёрий ҳужжатларда ҳам мустаҳкамлаб қўйилиши ёки қонунлар умумий маъносидан келиб чиқиши мумкин бўлган умумҳуқуқий тамойилларнинг тўлиқ рўйхатини бера олмайди.

Ўзбекистон Республикаси янги Конституциясининг мазмунидан қуйидаги ҳуқуқий тамойиллар — демократизм, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурматлаш, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган тамойиллари ва нормаларининг бевосита амал қилиши, Конституция ва қонунлар устуворлиги, тенгҳуқуқчилик, муж барча шаклларининг тенглиги, одил судлов тамойилларини уқиб олиш мумкин.

¹ Алексеев С.С. Проблемы теории и права. 1-т. Свердловск, 1972., 108-109-бетлар.

² Общая теория государства и права. (под ред. В. К. Бабаева,) Нижн. Новгород, 1993., 128-132-бетлар.

³ Теория государства и права. Курс лекция (Под ред. Н.Т. Разгильдяева, А. В. Малько) Саратов., 1995., 122-126-бетлар.

Қонунда тўғридан-тўғри таърифлаб берилмаган тамойиллар каторига содир этилган айб учун жавобгарлик, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг узвий боғлиқлиги тамойиллари киради.

Энди баъзи умумҳуқуқий тамойилларни батафсилроқ қараб чиқамиз.

Адолат тамойили алоҳида аҳамиятга молик. У ҳуқуқнинг умум-ижтимоий моҳиятини, ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари ўртасида, шахс билан жамият, фуқаро ва давлат ўртасида муроаа йўллариини излашга интилишни энг кўп даражада ифодалайди. Адолат амалий фаолият билан унинг ижтимоий оқибатлари ўртасида мутаносибликни тақозо этади. Меҳнат ва унга тўланадиган ҳақ, келтирилган зарар ва товон ҳақи, жиноят ва жазо ўзаро мутаносиб бўлиши керак. Қонунлар адолат тамойилига жавоб бера олган тақдирдагина ана шу мутаносибликни ифодалайди.

Ҳуқуқни шакллантириш ва уни амалга оширишда демократизм тамойили. Бу тамойил ҳуқуқий ижодкорликда халқ депутатлари, жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари, фуқароларнинг ҳуқуқий сиёсатни шакллантириш ва қонунчилиқни такомиллаштиришдаги кенг иштирокларида намоён бўлади.

Ҳуқуқий нормаларни қўлловчи ва ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар, энг аввало, одил судлов органларини ташкил этиш ҳамда уларнинг иш юритиш тартиби, уларнинг фуқаролар учун очиқлик даражаси, аҳолига юридик ёрдам бериш савияси ҳуқуқини қўллашдаги демократизм кўрсаткичларидир. Олий Мажлиснинг IV сессиясида сўзга чиқаркан, Ўзбекистон Республикаси Президенти қуйидагиларни таъкидлагани бежиз эмас: **«Суд ва суд хизматчилари обрўсини кўтариш зарурлигини алоҳида таъкидламоқчиман. Суд — ҳокимиятнинг учинчи тармоғидир. Давлатнинг обрўси, жамиятнинг обрўси суд органлари ва судьяларнинг қонун меъёрларига қанчалик риоя қилишига, улар қабул қилган қарорларнинг адолат меъёрларига нечоғлик мос келишига бевосита боғлиқдир»**¹.

Айнан шу мақсадда ва шу йўналишда яқин вақтлар ичида республикада суд ислоҳотини амалга оширилганлиги, адвокатлар хизматини жиддий кенгайтирилганлиги ҳамда давлат хизмати ва давлат хизматчилари тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши ва х. к. кўзда тутилганлиги шу тариқа ҳаётда ўзининг амалий ифодасини топади, деб ўйлаймиз.

¹ **Ислом Каримов.** Бунёдкорлик йўлидан. 4-т. Т., «Ўзбекистон», 1996., 185-бет.

Хуқуқнинг барча субъектлари томонидан ҳуқуқий нормалари кўрсатмаларни қатъий ва тўлиқ амалга оширилишини талаб этувчи қонунийлик тамойили. Давлат бошқарувининг барча органлари ўз фаолиятларини қонун асосида ва қонунни бажариш асосига қуришлари керак.

Миллий тенгҳуқуқчилик тамойили. У кўпмиллатли таркибга эга бўлган давлатлар учун фавқулодда аҳамиятга молик. Юздан ортиқ миллат ва элатлар истиқомат қилаётган бизнинг республикамиз ҳам шундай давлатлар қаторига киради. Унинг моҳияти шундан иборатки, кўпмиллатли давлатнинг барча фуқаролари, қайси миллатга мансубликларидан қатъи назар, ижтимоий ҳаётнинг - барча соҳаларида тенгдирлар. Бу тамойил қонунчиликда тўла ва изчил ўз ифодасини топиб, худди шундай ҳаётга изчил татбиқ этилгандагина ҳақиқий бўлади. Мазкур тамойил Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўз ифодасини топган. Унинг 18-моддасида: «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдурлар» дейилади.

Инсонпарварлик тамойили. Ҳуқуқнинг инсонпарварлиги шундан иборатки, қонун ҳужжатлари билан мустаҳкамлаб қўйилган иқтисодий ва ижтимоий тузум одамларни эзиш, шахсга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлишларга мутлақо йўл қўймаслиги керак. Давлат қафолатлари тизими ноқонуний тажовуздан фуқароларни ҳимоя қилишга мажбурдир.

Фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари қафолатлари фақат ҳуқуқий давлатдагина тўлиқ амалга оширилиши мумкин. Ўзбек ҳуқуқининг инсонпарварлиги ҳозирги вақтда ўз ривожини топмоқда. Давлатнинг оилага ғамхўрлиги (XIV боб, 63-66-моддалар), шахс ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги ғамхўрлик (VII боб, 24-31-моддалар) Конституциямизда қонуний мустаҳкамлаб қўйилган. Пенсиялар, нафақалар, стипендиялар, энг кам иш ҳақларини ошириш тўғрисидаги кейинги йилларда қабул қилинган қонунларни инсонпарварликнинг амалдаги ифодаси, деб ҳисоблаш мумкин.

Инсонпарварлик ҳуқуқнинг жазоловчи тармоқларида, энг аввало, жиноий ҳуқуқ соҳасида энг кўп намоён бўлмоқда. Жиноий ҳуқуқ жиноят ва жазони ўзининг асосий тузилмалари деб билади.

Жазо чоралари ахлоқий ва жисмоний алам етказиш йўли билан ўз таъсирини ўтказди. Шунинг учун бу ерда нафақат адо-

латлилик, балки инсонпарварлик ҳам фавқулодда муҳимдир. **XVIII** аср таниқли италян юристи Ч.Беккариа шундай деб ёзганди: «Фақат шундай жазони қўллаш керакки, у... одамлар руҳига энг кучли таъсир ўтказиб, жиноятчи танига энг кам азоб берадиган бўлсин».

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, собиқ иттифоқ ва унинг ғоявий асоси — марксизм барҳам топганидан сўнг барча «изм»ларга, шу жумладан, инсонпарварлик (гуманизм) га ҳам менсимай қараш шаклланиб қолди. Ваҳоланки, инсонпарварлик фанда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам жиддий ва ҳатто амалий аҳамиятга моликдир. У, шунингдек, ҳуқуқ учун ҳам, ҳуқуқ фани учун ҳам муҳимдир. Шукрлар бўлсинки, бу ҳолат ҳуқуқшунос олимлар эътиборидан четда қолиб кетмайди. Улар ҳозирги замон цивилизацияси учун инсонпарварлик ғояларининг катта аҳамиятини исботлашга ҳаракат қилдилар. Улар орасида С.С.Алексеев ҳам бўлиб, у инсон ҳаётидаги уч давр, уч тарихий паллани — «оқимият даври, мулкчилик даври, инсонпарварлик ғоялари даври» ни алоҳида ажратиш мумкин, деб ҳисоблайди. Бунда у келажакда ғоялар, шу билан бирга инсонпарварлик ғоялари ижтимоий ҳаётнинг асоси бўлиб қолиши мумкин...» дейди.

«Ҳозирги замон фуқаролик жамияти — инсоният жамиятининг энг ҳаётбахш истикболларидандир, — деб ёзади у. — Тараққиётнинг бу босқичи инсоният ҳаётида эндигина бошланмоқда. У мўътадил ҳокимиятнинг ҳам, капитализмнинг ҳам ижобий томонларини ўзига сингдирмоқда. Буларнинг ҳаммаси инсоният жамиятининг туб моҳиятини, табиатини, унинг озодлик сари ҳаракатини ифодаловчи инсонпарварлик ғоялари асосида рўй бермоқда. Ўтмиш даврларнинг ўта бир ёклама зиддиятларини барҳам топтириб, инсонни туғма ҳуқуқлари билан бирга ижтимоий ҳаёт марказига олиб чиқувчи тараққиётнинг бундай палласига илғор, иқтисодий ва ижтимоий ривожланган мамлакатлар кириб бормоқда»¹.

Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги тамойили. Барча фуқаролар, миллий, жинсий, диний ва бошқа мансубликларидан, мансаб ёки бошқача мавқеларидан қатъи назар, тенг умумфуқаролик ҳуқуқдари ва мажбуриятларига эгаликлари, қонун олдида бир хилда масъул эканликларида у ўз ифодасини топади.

¹ Қаранг: **Алексеев С. С.** Теория права. М., Издательство Бек., 1995., 27-бет.

Қонун олдида тенглик ҳуқуқи ҳар қандай адолатли ва демократик жамиятнинг негизини ташкил этади. Бадавлат ёки камбағаллиги, этник кўпчиликка ёки диний озчиликка мансублиги, ҳукуматнинг сиёсий иттифоқчисими ёки унинг рақибими, бундан қатъи назар ҳар қандай одам қонун олдида баравар муҳофаза этилиш ҳуқуқига эга.

Демократик давлат ҳамма одамларга бир хил ҳаёт шароитини яратиб беришни қафолатлай олмайди ва ўз зиммасига бундай мажбуриятни ололмайди ҳам. Бироқ, деб ёзади конституциявий ҳуқуқ бўйича мутахассис Жон П.Френк, «ҳар қандай шароитда ҳам давлат одамларга қўшимча тенгсизликни юклаганлиги керак; барча одамларга бир хилда ва тенг муносабатда бўлиш ундан талаб қилинади».

Ҳеч ким қонундан устун турулмайди. Унинг ўзи халқ бўйнига мажбуран ортилган олийроқ зот ҳам эмас, балки, оқибат натижада шу халқнинг ўз ижодий маҳсулидир. Демократик тузумда фуқаролар қонунга бўйсундилар. Зеро, улар билвосита бўлса-да, ўзлари ҳам шу қонуннинг яратувчилари эканликларини тушунадилар. Халқ томонидан ўрнатилиб, кейин унинг ўзи бўйсунадиган қонун ҳам шу қонун фойдасига, ҳам демократия манфаатларига хизмат қилади.

Шундай қилиб, мазкур тамойил, биринчидан, давлат барча фуқароларнинг аввал бошданок тенг мавқега эга бўлганликларидан намоён бўлади. Иккинчидан, у тенг умумфуқаролик ҳуқуқларидан ўз ифодасини топади. Республикамизда бу ҳуқуқлар Асосий қонун ва бошқа қонун ҳужжатларида қафолатланган ҳамда сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш, соғлигини муҳофаза қилиш, маълумот олиш, хусусий мулкка эгаллик ва бошқа ҳуқуқларни қамраб олади. Учунчидан, бу қонун ушбу тамойил қонун олдидаги баравар жавобгарликда ифодаланади. Бу эса, мансаб ва хизмат мавқеларидан қатъи назар, истисносиз барча фуқаролар содир этилган ҳуқуқбузарлик учун жавоб беришлари керак, демакдир.

Давлат ва шахснинг ўзаро масъулияти тамойили. Давлат ва шахс ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғланган бўлишлари керак. Ҳар икки томондан ўз мажбуриятларининг бузилиши юридик жавобгарликка олиб келиши даркор. Бундай ҳолатда ўз фуқароларига нисбатан йўл қўйилган ҳар қандай зўравонлик кўринишлари учун давлат ўз мансабдор шахслари тимсолида ёки умуман жавоб беради. Бу тамойил батафсилроқ шарҳни талаб қилади.

Шундай қилиб, демократиялар ҳукумат халққа хизмат қилиш учун мавжуд бўлади, лекин зинҳор халқ ҳукуматга хизмат қилиш учун яшамайди, деган тамойилга асосланади. Бошқача қилиб айтганда, улар демократик давлат фуқаролари бўлиб, унинг то-белари эмас. Бироқ, модомики давлат ўз фуқаролари ҳуқуқларини ҳимоя қилар экан, фуқаролар ҳам бунга жавобан давлатга нисбатан ўз садоқатларини намоён этадилар. Даъвомизнинг куруқ бўлмаслиги учун жамиятдан айрича ажратиб олинган организмдан иборат бўлиб, одамлардан садоқатни ва хизмат қилишни талаб этиб, бунинг эвазига ўз харажатлари учун уларнинг р-озилигини олишни эп кўрмайдиган **авторитар давлатни қиёсан қараб чиқамиз.**

Демократик жамиятда фуқаролар сайловларда иштирок этаркан, ўзларининг номидан мамлакатни ким бошқаришини ҳал этиш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширадилар. Авторитар давлатда эса, аксинча, овоз бериш режим томонидан танланган нарсага қонуний тус бериш учунгина хизмат қилади.

Ҳарбий хизмат — демократик ва нодемократик жамиятда ҳуқуқ билан мажбуриятлар қарама-қаршилигининг бошқа яна бир ёрқин мисоли бўла олади. Ҳар бир давлат муайян ёшдаги ўз йигитларидан тинч даврларда ҳарбий хизматни ўташни талаб қилиши мумкин. Лекин авторитар давлатда мазкур мажбурият бир томонлама юкланади. Демократик давлатда ҳарбий хизматнинг бу даври йигитларнинг бурчи ҳисобланади. Ушбу бурчни фуқаролар ўзлари сайлаб қўйган ҳукумат қабул қилган қонунлар воситасида ўз зиммаларига оладилар. Албатта, ҳар бир жамиятда ҳам тинч даврларда ҳарбий хизматни ўташ одамлар учун унча еқимли бўлмаслиги мумкин. Бироқ, ўз давлатининг фуқароси бўлган аскар демократик мамлакатда жамият томонидан ихтиёрий қабул қилинган мажбуриятни бажараётганини онгли ҳис этган ҳолда хизмат қилади. Бундан ташқари, демократик жамият аъзолари жамоавий ҳаракат қилиб, бу мажбуриятларни ўзгартиришлари: мажбурий ҳарбий хизматни бекор қилиб, АҚШ ва бошқа мамлакатлардагидек ихтиёрий армияни ташкил қилишлари, яқинда Германияда юз берганидек, ҳарбий хизмат муддатини ўзгартиришлари мумкин ва ҳ.к.

Шундай қилиб, инсоннинг ўз ҳуқуқларидан фойдаланиши ўзининг ва бошқаларнинг манфаатлари йўлида шу ҳуқуқларни ҳимоялаш ва мустаҳкамлаш мажбуриятини ҳам кўзда тутади. Лекин, ҳатто, юксак ривожланган демократик мамлакат-

ларда ҳам ҳуқуқ ва мажбуриятлар тенглигини нотўғри тушунишади ва кўпинча мажбуриятларини инкор этган ҳолда ҳуқуқларидан фойдаланишади.

Ҳолбуки, ҳуқуқ ҳам шахслар сингари алоҳида ажралган ҳолда амал қилмайди. Ҳуқуқ шахсларнинг хусусий мулки бўлмай, жамиятнинг бошқа фуқаролари томонидан эътироф этилган тақдирдагина мавжуд бўлади. Америкалик файласуф Сидней Хук қайд этиб ўтганидек, сайловчиларнинг «ўзлари ўз эрklarининг соқчиларидирлар». Шу нуқтаи назардан ҳам фуқаролар томонидан сайланган ва уларга ҳисоб берувчи ҳуқуқат шахс ҳуқуқларининг душмани эмас, балки уларни ҳимоя қилади. Демократик жамиятда фуқаролар айнан ўз ҳуқуқларини мустақамлаш мақсадида зиммаларига мажбуриятлар оладилар ва улар бўйича вазифаларини адо этадилар.

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА ХУҚУҚНИНГ АМАЛ ҚИЛИШИ

1. *Хуқуқ нормалари, уларнинг таркиби, турлари ва ифода услублари.*
2. *Меърий-хуқуқий ҳужжатлар, уларнинг турлари ва улар олдига қўйиладиган талаблар.*
3. *Меърий-хуқуқий ҳужжатларнинг вақтда, ҳудудда ва шахслараро ҳаракати.*

1. ХУҚУҚ НОРМАЛАРИ, УЛАРНИНГ ТАРКИБИ, ТУРЛАРИ ВА ИФОДА УСЛУБЛАРИ

Хуқуқий муносабатларнинг муайян соҳаларига аниқ таъсир ўтказаётган шароитдагина, шу муносабатларни бошқариш услуби сифатида хуқуқ тўғрисида сўз юритиш мумкин. Хуқуқ ишлаб турганда ва унинг бу ишлаши самара бергандагина уни хуқуқ дейиш мумкин. Шундай қилиб, хуқуқнинг ижтимоий муносабатлар тизимидаги самарали ишлаши унинг яшаш услуби бўлади. Айни пайтда у инсон онгидан ташқарида мавжуд бўлиши мумкин эмас.

Лекин хуқуқ онг томонидан ўзлаштирилиши учун у моддий шаклланган бўлиши керак. Яъни давлат органларидан юбориладиган ҳамда хуқуқ нормалари акс этган ёзма равишда расмийлаштирилган ҳужжатлар хуқуқнинг мавжудлик (ифода) шакли бўлади.

Шундай қилиб, **хуқуқ шакллари хуқуқнинг давлат билан алоқасини белгилайди. Зеро, айнан давлат иродасини ифода этган хуқуқ билан объектив мавжуд ижтимоий муносабатлар ўртасидаги алоқа воситачисидир.**

Хуқуқ нормаси — ижтимоий муносабатларни бошқаришга йўналтирилган давлатнинг амр-фармон кўрсатмаси, умуммажбурий қоидадир. Норма — хуқуқнинг асоси, унинг мутлақо зарур зарчасидир. Хуқуқий нормаларнинг шаклланиш жараёни уч босқичдан иборат:

1. Хуқуқий ғоянинг пайдо бўлиши. Масалан, ибтидоий жамоа тузуми пайтларидаёқ шахс дахлсизлиги ғояси пишиб етилганди. Хуқуқий ғояларнинг туғилиши механизми ва шарт-шароитларини хуқуқ назарияси фани ўрганади.

2. Хуқуқий нормани таърифлаш (ифодалаш). Мазкур босқичда ижтимоий онгдаги мавжуд хуқуқий ғояларни текшириш ва умумлаштириш жараёни давом этади, уларни расмийлаштириш воситаларини излаш, хуқуқий нормаларни ишлаб чиқиш тарти-

би ва тамойилларини ўрганиш, уларни қабул қилиш тадбирларини белгилаш ва ҳоказолар давом этади.

3. Ҳуқуқий нормани амалиётга киритиш деганда, реал ижтимоий муносабатларда шу муносабатларни бошқариш мақсадида уларнинг фаол қўлланиши тушунилади.

Ҳуқуқ нормасининг таркиби — унинг таркибий қисмлари демакдир. Ҳар қандай ҳуқуқий норма таркиби уни ташкил этувчи қисмларнинг бирлигини тақозо этади. Бироқ, ушбу қисмлар табиати ҳуқуқий нормалар турига боғлиқ. Шу муносабат билан **юридик бошланғич** (таъсис, таянч) **нормалар ҳамда хулқ-атвор қоидаларини ўрнатган нормаларни** ажратиб кўрсатиш керак.

Асос бўлган юридик нормалар таркиби. Мазкур нормалар моддий ёки процедура (тадбир) тавсифидаги бирон-бир ҳуқуқий қоидаларни қонуний ўрнатилиши. Бу иш шу қоидаларни сўзлар орқали ифодалаш ёки унинг муҳим белгиларини таъкидлаш йўли билан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари ва хорижий инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонунининг 2-моддаси бунга мисол бўла олади. Унда, жумладан, барча мулкӣ бойликлар ва уларга эғалик ҳуқуқи (биринчи белги), шунингдек, интеллектуал мулкка эғалик ҳуқуқи (иккинчи белги), фойда олиш мақсадида хорижий инвесторлар томонидан тадбиркорлик ва фаолиятнинг бошқа турлари объектларига қўядиган маблағлари хорижий инвестициялардир, дейилади. Кўрсатиб ўтилган белгилар йиғиндиси айнан шу юридик норма таркибини ташкил этади. Шунинг учун ушбу нормалардан фараз, диспозиция ёки санкция (жазо чораси)ни излаш беҳудадир.

Хулқ-атвор қоидалари бўлган нормалар таркиби. Хулқ-атвор қоидалари бўлган нормалар таркиби масаласи кўпдан ҳуқуқшунослар эътиборини тортди. Ҳуқуқшуносликда С.А.Голунский ҳамда М.С.Строговичларнинг юридик норманинг уч қисмлик тузилиши тўғрисидаги фикрлари кенг эътироф этилган: бу қисмлар **ФАРАЗ, ДИСПОЗИЦИЯ, САНКЦИЯ**дан иборат. Ҳуқуқий нормада энг авв&ч, шу норма қўлланилиши лозим бўлган шарт-шароитларга ишора, сўнг хулқ-атвор қоидасининг баёни, ниҳоят, ушбу қоидани бажармаслик оқибатларига ишора ўз ифодасини топади¹.

¹ Қаранг: Голунсюш С. А., Строгович М. С. Теория государства и права. М., 1940, 251-бет.

Юридик норманинг уч қисмли тузилиши унинг мантикий юридик таркиби ҳисобланади. У фикрлаш йўли билан тикланади ва «Агар... унда... акс ҳолда эса...» тарзидаги шартли ифодадан иборат бўлади. Мантикий юридик таркибни тиклаш учун мантик қоидалари ва талабларидан ташқари қонунчилик, юридик техника, ҳуқуқий боғланишларни билиш керак бўлади.

У ёки бу вазиятда муайян ҳулқ-атвор андозасини юзага келтирувчи ҳуқуқ нормалари ҳулқ-атвор қоидалари бўлиб, ўз мантикий-юридик таркибида фараз, диспозиция ва санкцияга эга бўлади.

Юридик норма фарози — юридик норманинг бир қисми бўлиб, у норма (диспозиция) амалга ошириладиган ҳаётий шарт-шароитларнинг мавжудлиги ёки йўқлигини кўрсатиб беради.

Фараз ёрдамида хатти-ҳаракатнинг мавҳум варианти ҳаётдаги аниқ ҳодисага, маълум бир кишига, вақтга, жойга «боғланади». Фаразда мустаҳкамланган ҳар бир вазият ҳулқ-атвор қоида-сига «жон бағишлайди», уни алоҳида ҳодиса даражасига олиб келади.

Масалан, оила ва никоҳ тўғрисидаги қонун (Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси)га мувофиқ рўйхатдан ўтиш учун никоҳдан ўтувчи шахсларнинг ўзаро розилиги ҳамда уларнинг никоҳ ёшига етган бўлишлари талаб этилади. Фақат ушбу ҳолатлар мавжуд бўлгандагина (ижобий фароз) норма амал қилади.

Агар фарозда норманинг амал қилиши мавжудлиги ёки йўқлиги билан боғлиқ **битта ҳолатга ишора қилинса**, бу **оддий фароз** деб аталади. Агар фароз ҳуқуқ нормасининг амал қилишини бир вақтнинг ўзида мавжудлиги ёки йўқлиги билан боғлиқ **икки ёки** ундан ортиқ **ҳолатларни** кўрсатадиган бўлса, бунда у **мураккаб фароз** дейилади. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонунида айнан шундай фароз баён этилган: «Хорижий инвесторлар ва чет эл инвесторларига эга бўлган корхоналар Ўзбекистон Республикаси қонунчилик ҳужжатларида ман этилмаган (бир ҳолат - *З.И.*) ҳамда бундай корхоналар низомларида кўзда тутилган мақсадларга жавоб берадиган фаолиятнинг ҳар қандай турини амалга оширишлари мумкин» (иккинчи ҳолат - юқоридаги қонуннинг 8-моддаси).

Агар фароз юридик норманинг амал қилишини бир ёки бир неча **қонунда санаб ўтилган бир ёки бир неча ҳолатлар** билан боғлиқ қилиб қўядиган бўлса, буни муқобил фароз дейилади. Кўрсатиб ўтилган қонуннинг «Хорижий инвестицияларни амалга ошириш шакллари» деб номланган 3-моддасида хорижий ин-

вестицияни амалга ошириш учун ҳар бири асос бўладиган тўртта ҳолат санаб ўтилади.

Юридик норма диспозицияси — норманинг ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари риоя этишлари керак бўлган хулқ-атвор қоидаларини ифодаловчи қисми.

Диспозиция — юридик норманинг юраги, унинг ўзагидир. Лекин юридик норма фақат биргина диспозициянинг ўзидан иборат бўла олмайди. Унинг атрофида жамланадиган фараз ва санкция билан бирга қўшилгандан кейингина диспозиция жонланади, ўзининг тартибга солувчи қобилиятини намоён этади. Диспозиция — ҳуқуқий хулқ-атвор, хатти-ҳаракат моделидир. Хулқ-атвор қоидалари қандай баён этилишига қараб, диспозициянинг қуйидаги турлари ажратиб кўрсатилади:

- оддий диспозиция хатти-ҳаракат вариантини кўрсатиб беради-ю, лекин унинг моҳиятини очиб, тушунтириб бермайди. Масалан, Хорижий инвесторлар тўғрисидаги қонуннинг 13-моддасида хорижий инвесторларга ўз фойдалари ва бошқа маблағларини чет элга хорижий валютада ўтказишлари қафолатланиши белгилаб беради;

- тасвирловчи диспозиция хатти-ҳаракатларни барча жиддий аломатларини тасвирлаб беради. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 92-моддаси бунга ёрқин мисол бўла олади. Унда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ўз вазифасини бажаришга киришиши маросими жуда батафсил ёритилган;

- ишора диспозицияси хатти-ҳаракатлар қоидасини баён этмай, у билан танишиш учун қонуннинг бошқа нормасига йўллайди. Бошқа манбаларга йўллашнинг кўринишларидан бири бланкет диспозициясидир. У танишиш учун қонун нормаларига эмас, балки йўриқномалар, қоидалар, техник йўриқномаларга йўллайди.

Ҳуқуқий норма санкцияси (жазо чораси) — юридик норманинг ҳуқуқий норма диспозициясини бузганлик натижасида юзага келадиган салбий оқибатларни кўрсатиб берувчи қисми.

Санкция — юридик норманинг мантиқий яқунловчи таркибий қисмидир. Унда жамият, давлат, шахснинг ҳуқуқий нормаларини бузувчиларга нисбатан салбий муносабати ифодаланади. Ҳуқуқ нормалари эътиқоди кучи билан ихтиёрий равишда бажарилмас экан, ҳуқуқбузарликлар мавжуд экан, санкция юридик нормаларга риоя қилиш ва уларни бажаришнинг таъсирчан воситаси — қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш воситаси бўлиб қолаверади.

Ҳуқуқ нормалари турлари шу нормаларда ифодаланган хулқ-атвор кридалари табиатига қараб аниқланади. Жумладан, **ҳуқуқий тартибга солиш услуби бўйича унинг шундай турларини кўрсатиш мумкин:**

- императив;
- диспозитив;
- рағбатлантирувчи;
- тавсия берувчи нормалар.

Субъектлар хулқ-атворида таъсир этишнинг асосан тўрт усули ҳуқуқий бошқариш методларини ташкил этади. Булар — субъектларнинг давлат томонидан фармойиш қилинган қатъий мажбурий хатти-ҳаракатларига йўналтирилган **буйруқ оҳангидаги ундов (императив)** усул; субъектларнинг ўз хоҳиш-иродаларини эркин изоҳлаш учун кенг имкониятлар қолдирувчи **автоном (диспозитив)** усул; давлат ва жамият учун матлуб қонуний ва ижтимоий фаол хатти-ҳаракатларга қизиқтирувчи **рағбатлантирувчи** усул; хулқ-атворнинг давлат нуқтаи назаридан энг кўп мақбул турини таклиф этувчи **тавсия берувчи** усул.

Юридик нормалар худди шу усуллар асосида тасниф қилинади. Уларнинг ҳар бир тури ўз навбатида тегишли усулнинг меъёрий асосини ташкил этади, унинг ўзига хослигини олдиндан белгилайди, унинг мундарижавий тавсифининг салмоқли қисмидир.

Императив нормалар — кўрсатмалардан четга чиқиш ёки уларни бошқача талқин этишга йўл қўймайдиган узил-кесил мажбурий нормалардир. Ҳуқуқ нормаларининг турли тармоқларига тааллуқли кўпчилик нормалар императив хусусиятга эга бўлиб, асос бўлувчи юридик нормалар эса, хамиша шулар жумласига киради.

Диспозитив нормалар хатти-ҳаракатлар турини кўрсатиб беради, лекин айна пайтда қонуний воситалар асосида ўзаро муносабатларни ўз хоҳишларича тартибга солиш учун субъектларга имконият ҳам қолдиради. Бу ҳолат диспозитив нормани баён этишнинг ўзига хос хусусиятини тақозо этади. Одатда, тегишли хулқ-атвор қондасини таърифлаш чоғида унинг матнида: «бошқаси қонун ёки шартномада кўзда тутилган (белгилан-ган) бўлмаса» ибораси қўшилган бўлади.

Ҳуқуқ субъектларининг мустақиллиги уларга бериб қўйиладиган ўз хоҳиши бўйича иш тутиш имкониятида намоён бўлади.

Ҳуқуқшунослигимизнинг кўпгина соҳаларда диспозитив нормалар мавжуд. Лекин диспозитив нормалар энг кўп даражада фуқаролик ҳуқуқига хосдир. Зеро, мазкур тармокни ҳуқуқий тартиб-

га солишнинг ўзига хос услуги субъектларнинг автоном (мустақил) ҳолатига асосланади.

Рағбатлантирувчи нормалар. Булар субъектларнинг давлат ва жамият томонидан маъқулладиган, улар учун фойдали хатти-ҳаракатлар турини тегишли давлат органлари томонидан тақдим этиладиган рағбатлантиришнинг муайян чора-тадбирлари тўғрисидаги фармойишлардир. У ўз юридик, ижтимоий мажбуриятларини виждонан бажаришдан ёки одатий талаблардан устун турадиган натижаларга эришишдан иборат (орденлар, медаллар, мукофотлар ва ҳ. клар ҳақидаги меъёрий кўрсатмалар).

Тавсия берувчи нормалар ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг давлат учун энг матлуб турини аниқлаб беради.

Тавсия берувчи нормалар кўпроқ давлат корхоналари, ил-мийишлаб чиқариш бирлашмаларига йўлланади. Бозор муносабатларининг ўса бориши билан бир хил тавсия берувчи нормалар ўз моҳиятини йўқотиб, бекор қилинади. Чунки давлат май-дачуйдаларга ҳам аралашаверишдан корхона ва бирлашмаларни озод қилиши керак бўлади.

Бироқ, императив нормалар ўрнига келувчи тавсия берувчи нормалар ривож топиб бораверади.

Ифодалаш шаклига кўра:

- ҳуқуқ берувчи;
- зиммага юкловчи;
- тақиқловчи нормалар мавжуд.

Ҳуқуқ берувчи (ҳуқуқни белгиловчи) нормалар субъектларга шу нормаларда кўзда тутилган ижобий хатти-ҳаракатлар учун ҳуқуқ беради ва ўз матнида «ҳақли», «ҳуқуқига эга», «мумкин» деган сўзларни ифодалайди, акс эттиради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 25-моддасида шундай дейилган: «ҳар ким эркинлик ва дахлсизлик ҳуқуқига эга».

Мажбурият юкловчи нормалар муайян ижобий ҳаракатларни содир этиш вазифасини юклайди. Мазкур нормалар учун «мажбур», «керак» сўзлари тавсифлидир. Мисол учун, Конституциянинг 48-моддасида тўфидан-тўғри шундай дейилган: «Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишган, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва кадр-қимматини ҲУрмат қилишга мажбурдирлар».

Тақиқловчи **меъёрлар** уларда келтирилган ва қонун томонидан ҲУҚуқбузарлик деб эътироф этилган хатти-ҳаракатларни тақиқлайди. Тақиқлар давлатнинг қағъий ваколатли буйруғи бўлиб, Уларнинг асосий мақсади шахс ва жамият учун эҳтимол тутилган

номатлуб хатти-ҳаракатларнинг олдини олишдан иборат. Бунда тақиқланган ҳаракатлар тури «тақиқланади» («ман этилади»), «ҳаққи йўқ», «бўлиши мумкин эмас», «йўл қўйилмайди» ибораларини ўз ичига олади. Масалан, «Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас», (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 25-моддаси).

Ҳуқуқий нормаларни баён этиш усуллари қуйидагича:

1.Баён этишнинг **тўғридан-тўғри усули**. Унинг моҳияти шундан иборатки, норма мазмунининг ўзида хулқ-атвор қоидаларининг батафсил тавсифи берилади, у ёки бу ҳаракатларни содир этиш мумкин бўлган барча ҳолатлар кўрсатилади, шунингдек, ушбу нормани бажармаганлик учун кўриладиган таъсир чораларининг тўла рўйхати келтирилади.Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг «Тухмат» деб номланган 139-моддасини олинг.

2.Баён этишнинг **ишора усули** шундан иборатки, модда мазмуни тўла очиб берилмайди, балки унинг талаблари аниқлаб берилмайдиган бошқа моддаларга ишора қилинади. Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 117-моддаси қуйидагича таърифланган: «Мазкур Кодекснинг 29-модда 2-қисмида кўзда тутилган битимлардан ташқари ўн тўрт ёшга етмаган шахс томонидан тузилган битимлар арзимасдир».

3.Баён этишнинг **бланкет усули**. Бунда изоҳланадиган модда гўё тўлдирилмаган бланкадан иборат бўлиб, бошқа меъёрий ҳужжатларга мурожаат қилинганда «тўлдириладиган» чала бланкага ўхшайди. Модда аниқ нормаларга ишора қилмайди ҳамда меъёрий ҳужжатни кўрсатиб бермайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 127-моддасини олайлик: «Меҳнат тўғрисидаги қонунчилик ва бошқа меъёрий ҳужжатларда иш кунни (сменаси) давомидаги бошқа танаффуслар ҳам кўзда тутилиши мумкин».

4.Ҳуқуқ нормаларининг мазмуни моддаларда ифодаланади. Муайян тамойиллар бўйича жамланган моддаларнинг йиғиндиси алоҳида **меъёрий-ҳуқуқин ҳужжат** ҳисобланади.«Ҳужжат» атамаси ҳуқуқшуносликда икки хил маънода қўлланилади: 1) давлат ҳокимияти органларининг ҳуқуқий ижодкорлик фаолияти сифатида; 2) у ёки бу тарздаги ҳаракатлар натижаларини мустаҳкамловчи (белгиловчи) ёхуд у ёки бу ҳаракатларни содир этиш бўйича кўрсатма берувчи, мажбур этувчи ёки уни тақиқловчи расмий ҳужжат сифатида.

2. МЕЪЁРИЙ-ХУКУҚИЙ ХУЖЖАТЛАР, УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ ВА УЛАР ОЛДИГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

«Меъёрий» атамаси мазкур расмий ҳужжат ҳуқуқ нормасини акс эттиради, деган маънони биддиради. «Ҳуқуқий» атамаси «юридик» атамасининг синонимидир. Шунинг учун ҳам баъзан ҳуқуқий ҳужжатни меъёрий юридик ҳужжат деб ҳам аташади.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат — юридик нормаларни ифодаловчи расмий ҳужжат бўлиб, у давлатнинг ҳуқуқий ижодкорлиги фаолияти ёки умумхалқ референдуми (иродаси) натижасида яратилган расмий ҳужжат. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат ҳуқуқнинг асосий шакли (манбаи) ҳисобланади. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан ташқари ҳуқуқий урф-одат, ҳуқуқий прецедент ва меъёрий шартнома ҳуқуқнинг шакли (манбаи)га киради.

Ҳуқуқий урф-одатлар тарихан давлатнинг пайдо бўлиш даврларида ижтимоий муносабатларни тартибга солган ҳуқуқнинг илк манбаларидан бири бўлган. Умуман, **урф-одат деганда, мазкур фактик муносабатларнинг доимий ва бир хилда такрорланиши асосида таркиб топган ҳулқ-атвор қоидалари тушунилади.** Бироқ расмий давлат томонидан расмий маъқуллашгандан кейингина урф-одат айнан **ҳуқуқий мақомга эга** бўлади. Ўтмишнинг бизгача етиб келган йирик қонунчилик ёдгорликлари (Ману қонунлари, Рус ҳақиқати) ҳуқуқий урф-одатлар тўпламларидан бошқа нарса эмас.

Шундай қилиб, одат ҳуқуқ нормалари давлат ҳокимиятидан ташқарида яратилса-да, давлат ҳокимияти иродаси билан юридик мажбурийлик мақомига эга бўлади. Шунинг учун одат ҳуқуққа йўл қўйилиши ва унинг чегаралари қонунчиликнинг ўзи томонидан белгиланади.

Бинобарин, **ҳуқуқий урф-одатлар — давлат санкцияси билан қўлланилиши таъминланадиган урф-одатлардир.**

Ҳуқуқ шакллари роли суд амалиётига тааллуқли бўлган воқеалар тарихдан маълум. Ҳозирги вақтда **суд прецеденти** Буюк Британия учун худди шундай аҳамиятга моликдир. Ҳозирги замон Европа қонунчилиги суд амалиётини ҳуқуқнинг шакли сифатида умуман тан олмайди. Лекин бу масала ақидапарастлик жиҳатидан ҳам, қонунчилик сиёсати нуктаи назаридан ҳам мунозарали ҳисобланади.

Шундай қилиб, **ҳуқуқий прецедент.** Умуман, ҳокимиятнинг Ҳеч бўлмаганда бир марта содир этган, лекин унинг кейинги фаолияти учун намуна сифатида хизмат қиладиган хатти-ҳаракати прецедент ҳисобланади. **Ҳуқуқий прецедент — суд ёки**

маъмурий органнинг келажакда шунга ўхшаш барча кейинги ишларни кўриб чиқишида андоза, намуна (хулқ-атвор қоида-си) бўлиб қоладиган ёзма ёки оғзаки қароридир.

Ўзбекистон Республикасида суд прецеденти ҳуқуқнинг шакли деб ҳисобланмайди.

Меъёрий ҳужжат — бу ё халқаро шартнома ёхуд федерация субъектлари ўртасида бошқариш соҳаларини чегаралаш тўғрисидаги шартномалардир.

Халқаро шартнома — давлатлар ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ўртасида улар учун умумий аҳамиятга молик бўлган ҳамда ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни яратиш йўли билан уларнинг ўзаро муносабатларини мувофиқлаштириб боришга даъват этилган очиқ ифодаланган битимдир.

Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги Вена шартномасининг 2-моддаси мазкур манбанинг меъёрий таърифини шундай ифодалайди:

«Давлатлар ўртасида ёзма равишда тузилган ҳамда бундай битим бир ҳужжатда, икки ёки бир қанча ҳужжатларда акс этганидан қатъи назар, шунингдек, унинг аниқ қандай номланишидан қатъи назар, халқаро ҳуқуқ билан мувофиқлаштириладиган халқаро битим шартномани билдиради»¹.

1990 йилнинг 12 сентябрида Германияга нисбатан муносабатни узил-кесил ҳал этиш тўғрисидаги шартнома халқаро-ҳуқуқий шартномага мисол бўла олади. Унга мувофиқ «Бирлашган Германия Демократик Республикаси, Германия Федератив Республикаси ва бутун Берлин ҳудудини ўз ичига олади».

Ҳуқуқ шартномавий шаклининг истикболи порлоқ. Чунки, агар ҳуқуқ манбаларини ижтимоий ҳамжиҳатлик кўринишида тасаввур этиладиган бўлса, унда бу ҳамжиҳатлик энг аввало, расмий-мажбурий эмас, балки ихтиёрий-келишилган ҳамкорлик бўлиши керак. Шунинг назарда тутиш керакки, бо-зорнинг ривожланиши, жамиятимизнинг демократик янгила-ниш шароитларида давлат (яқин ўтмишда бўлганидек) ундаги тартибни таъминлаш учун етакчи, боз устига ягона ташкилот бўлиб қолмайди. Янги шароитларда саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо, банк тармоқларидаги фирмалар, корпорациялар, трестлар, концернларнинг роли жиддий равишда ортиб боради. Улар жамиятдаги амалий муносабатларни асосан шартномавий йўл би-

Қаранг: Ведомости Верховного Совета СССР. 1986., 37-сон, 772-бет.

лан тартибга солади. Бу йўл эса мувофиқлаштиришнинг энг тезкор, оддий ва қулай воситасидир.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги — халқаро ҳуқуқ субъектлари ўртасидаги шартномалар (битимлар) алоҳида ўрин тутати (масалан, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини тузиш тўғрисидаги Битим, МДҲ иштирокчилари бўлган стратегик кучлар мақоми тўғрисидаги Битим ва ҳ.к.).

Халқаро ҳуқуқий шартномалар, битимлар, пактлар, конвенциялар, декларациялар халқаро ҳуқуқнинг муҳим манбалари сифатида нафақат давлатларнинг ўзаро муносабатларидаги хилма-хил сиёсий (дўстлик, ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, ҳужум қилмаслик, қуролсизланиш тўғрисида) ва иқтисодий (савдо, иқтисодий ёрдам тўғрисида, қарзлар, кредитлар ҳақида ва ҳ. к.) масалаларни мувофиқлаштирибгина қолмай, балки у ёки бу соҳада қонунчиликни ривожлантиришнинг умумий мақсадларини белгилайди, мувофиқлаштириш тамойилларини таърифлайди, ҳуқуқий андозаларни киритади, тавсиялар беради. Барча цивилизациялашган мамлакатларда халқаро ҳуқуқ устуворлиги эътироф этилиши бежиз эмас.

Цъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни индивидуал ҳуқуқий ҳамда ҳуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжатларидан фарқлай билиш керак.

Индивидуал ҳуқуқий ҳужжатларнинг учта тавсифли белгиси бор:

- 1) уларда ҳуқ-атвор қоидалари (нормачари) ифодаланади;
- 2) улар бир қарра ва вақтинча амал қилувчи ҳужжатлардир;
- 3) қатъий жонлантирилган характерга эга бўлади, яъни аниқ шахсларга қаратилган бўлади.

Индивидуал-ҳуқуқий ҳужжатларнинг вазифалари:

а) бир қарралик тадбирларни ўтказиш тартибини аниқлаш (масалан, шаҳар ҳокимининг Шаҳар куни байрамини ўтказиш тўғрисидаги қарори);

б) юридик ҳужжатлар (мисол учун, нотариал фаолият соҳасига тааллуқли ҳужжатлар)ни рўйхатдан ўтказиш;

в) юзага келадиган низолар (масалан, меъёрий тавсифга эга бўлиши мумкин бўлган Ўзбекистон Республикаси Олий суди қарорларидан ташқари суд органларининг ҳукмлари ва қарорлари) ечимини тақдим этиш.

Юридик адабиётларда баъзан лўнда ва аниқлик учун индивидуал-ҳуқуқий ҳужжатни **ҳуқуқий**, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатни **меъёрий** ҳужжат деб аташади.

Хуқуқни қўлланиш ҳужжати — ваколатли органнинг индивидуал давлат ҳукмдор кўрсатмаси ифодаланган расмий ҳуқуқий ҳужжат. У аниқ ҳолатлар ёки махсус белгиланган шахсларга нисбатан ҳуқуқий нормалар асосида шакллантирилади (масалан, парламент, давлат бошлиғи, ижроия ҳокимияти органлари ҳужжатлари, суд ҳукмлари, прокурорлик назорати ҳужжатлари ва бошқалар).

Хуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжатлари меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан қуйидагилар билан фарқланади:

- ҳуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжатлари беистисно буйруқ характерига эга. Уларда ифодаланган нормалар қатъийлиги (узил-кесиллиги) билан фарқ қилади. Булар ё буйруқ оҳангидаги ёки тақиқловчи ҳуқуқ нормаларидир. Ўзига нисбатан қўлланилаётган шахс учун танлаш имкониятини бермайди. Масалан, аниқ бир иш юзасидан кучга кирган суд ҳукми барча томонлар учун бажарилиши мажбурийдир;

- ҲУҚУҚ нормаларининг қўлланиши ҳужжатларида акс этган талабларнинг бажарилиши зарур ҳолларда мажбурий тарзда таъминланади;

- ҳуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжатлари фақат белгиланган шаклда нашр этилади. Бундай шакллар қуйидагиларда ўз ифодасини топади: 1) уларда ушбу ҳужжатни берган органнинг кўрсатувчи тўла ва аниқ номи ҳамда ушбу ҳужжатдаги талаблар йўлланган аниқ манзил кўрсатилган бўлиши керак; 2) ҳуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжати мазмунида ишнинг ҳақиқий сабаблари баён этилган, шу иш юзасидан чиқарилган ҳукм асосланган қонунларнинг барча моддалари кўрсатилган бўлиши лозим, судлов органларининг ҳукмлари ва қарорлари шундай ҳужжатлар жумласига киради. Бироқ, Ўзбекистон Республикаси Олий суди қарорлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди ҳулосалари улар бошқаруви доирасида меъёрий-ҳуқуқий моҳиятга эга бўлиши мумкин.

Хуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжатлари фарқларига нисбатан умумий хусусиятлари кўпроқ бўлишига карамай, индивидуал-ҳуқуқий ҳужжатлардан ажралиб туради:

- улар ёзма равишдаги расмий ҳуқуқий ҳужжатлардир;

- бир қарра қўлланиладиган ҳужжатлардир;

- улар умуммажбурий моҳиятга эга бўлмайди, чунки уларнинг таъсир доираси фақат тор доирадаги шахсларга ёки ҳатто, фақат бир шахсга нисбатан қўлланилади.

Фарқи шундаки, ҳуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжати ҳуқуқ нормаларини ифодалайди ва бу ҳолат уни меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатга яқинлаштиради.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар турлари:

Қонун — махсус тартиб асосида қонунчилик ҳокимияти органлари томонидан қабул қилинадиган, энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солидиган ҳамда олий юридик кучга эга бўлган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатдир.

Қонун турлари. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинаётган қонунларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Аҳамият ва юридик кучи бўйича — конституциявий ва жорий, оддий қонунлар. Конституциявий қонунлар давлат ва жамият тузилишининг туб асосларини, шахс ва ташкилотларнинг ҳуқуқий мавқеини белгилаб беради. Булар, шунингдек, амалдаги Конституцияга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритувчи қонунлардир. Конституциявий қонунлар асосида меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар бутун тизими таркиб топади ва аниқлаштирилади. Конституция бошқа ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар, шу жумладан, қонунларга нисбатан олий юридик кучга эга.

2. Барча бошқа қонунлар — жорий, оддий қонунлардир. Улар, депутатларнинг кўпчилиги овоз берган тақдирда қабул қилинган ҳисобланади.

Қонунлар яна тартибга солиш қўлами ва объекти бўйича ҳам фарқланади. Умумий қонунлар (масалан, кодекслар) ижтимоий муносабатларнинг бутун бир соҳага бағишланган. Махсус қонунлар (масалан, Банклар ца банк тизими тўғрисидаги қонун) ижтимоий муносабатларнинг анча тор доирасини бошқа-ришга хизмат қилади.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи. Бу — муайян органлар, нодавлат ташкилотлари ва мансабдор шахсларнинг қонунлар чиқариш масаласини қўйиш уларнинг лойиҳасини қараб чиқиш учун қонунчилик органига киритиш ҳуқуқидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 82-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Президенти, шунингдек, ўз давлат ҳокимиятининг олий органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий хўжалик суди, Бош прокурори эгадирлар.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи қонун чиқарувчи органнинг муайян муддатда қонун чиқариш ёки унинг муҳокамаси учун қонун лойиҳасини киритиш тўғрисидаги таклифини қараб чиқиш мажбуриятини кўзда тутди.

Қонун лойиҳаларини хилма-хил ташкилотлар ва ҳатто алоҳида шахслар тайёрлашади. Қонун ижодкорлиги амалиётида кўпинча тармок, идоравий тамойил қўлланади. Унга мувофиқ қонунчилик ҳужжатлари ўз йўналишларига мос келадиган органлар томонидан тайёрланади. Жумладан, республика прокуратураси «Прокуратура тўғрисида»ги Қонуннинг лойиҳасини, Ички ишлар вазирлиги «Милиция тўғрисида»ги Қонун лойиҳасини ишлаб чиқишган. Албатта, қонун лойиҳаларини тайёрлашнинг бундай тартиби нуқсонлардан ҳоли эмас. Зеро, бу ерда умумхалқ манфаати зарарига идоравий манфаат мавжуд бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам илк бор демократик асосларда сайланган ва республикамизнинг биринчи профессионал парламенти бўлган Олий Мажлис олдида қонун лойиҳаларини ўзининг қўмиталари ва комиссияларида, боз устига кўпинча муқобил асосда тайёрлаш масаласи кўндаланг бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 86-моддасига биноан «Олий Мажлис қонун лойиҳалари тайёрлаш ишларини олиб бориш, Олий Мажлисга ҳавола этиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, қонунларнинг ва Олий Мажлис бошқа қарорларининг ижросини назорат қилиб туриш учун депутатлар орасидан қўмиталар ва комиссиялар сайлайди»¹.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов қонун ижодкорлиги механизмининг янада такомиллаштиришнинг муҳимлигини Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясидаги нутқда алоҳида таъкидлади. Жумладан, ўшанда Президент куйидагиларни қайд этганди: «Шуни эътироф этиш керакки, қонун лойиҳалари одатда идоравий маҳдудлик хусусиятига эга бўлади. Сабаби шуки, улар моҳият-эътибори билан олганда, шу қонунларни ижро этиши лозим бўлган кишиларнинг ўзлари томонидан ишлаб чиқилади. Натижада айрим вазирликлар, идораларнинг манфаатлари кўпинча инсон ва умуман олганда жамият манфаатларига зид ҳолда биринчи ўринга чиқиб қолади.

Айрим қонунчилик ҳужжатларининг йўқлиги, борларининг ҳам гоҳо нотўғри, қонунга хилоф тарзда талқин қилиниши

баъзи қонунларнинг самара бермаётганига сабаб бўлмоқда. Қонунчиликнинг мавжуд тартиботидаги жиддий камчиликни ана шунда деб биламан»¹.

Президент бунинг сабабини шундай изоҳлайди: «Қонунларни тайёрлаш ва қабул қилишнинг пухта ишлаб чиқилган стратегияси ва тизими йўқ.

...Қабул қилинаётган қонунлар баъзан экспертизадан ўтказилмаяпти.

... Қабул қилинаётган қонунларни экспертизадан ўтказиш тартиби йўлга қўйилмаган. Қонунларни, Олий Мажлис ва ҳукумат қарорларини республика аҳолиси, ижрочилар эътиборига ўз вақтида етказишнинг самарали тизими вужудга келтирилмаган. Қабул қилинган қонунларни рўёбга чиқариш механизмлари яхши ишламаяпти».

Шунинг учун ҳам Олий Мажлис бу йўналишда ҳали кўп иш қилиши керак бўлади.

Қонунга қўшимча меъёрий ҳужжатлар. Қонунга қўшимча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат — қонунга мувофиқ чиқарилган ва унга зид келмайдиган ҳужжатдир.

Қонунга қўшимча меъёрий ҳужжат — бу умумлашма тушунчадир. У вакиллик органлари, Президент, ҳукумат ҳужжатларидан тортиб то ҳокимият ва бошқарув маҳаллий органлари (ҳокимликлар) фармойишларигача — энг хилма-хил ҳуқуқий кўрсатмаларни қамраб олади.

Президент ҳужжатлари. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 94-моддасига биноан, «Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституцияга ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан республиканинг бугун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради».

Президент учун қонунга қўшимча меъёрий ҳужжат бўлган Президент фармонлари устида гап кетганда, ўтган асрнинг охирларидаёқ давлат бошлигининг одатий фармонлари билан фавқулодда фармонлари ўртасидаги фарқни билишни таклиф этган таниқли рус олими Н.М.Коркуновни эслаш ўринлидир. Фавқулодда фармонлар қонун йўли билан тартибга солинадиган масалалар бўйича ёхуд қонунни бекор қилиш бўйича чиқарилади.«Фавқулодда фармонни чиқариш аслида зарурат тақозоси билангина оқланиши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликдир. Ушбу фармон билан

Ислом Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. Т., 1997.. 5-т., 126-бет.

ўрнатиладиган чора-тадбирлар ҳуқуқ бўйича фақат қонунчилик ҳужжати билан белгиланиши мумкин. Камдан-кам учрайдиган муайян шароитларда бу талабга риоя этишнинг иложи бўлмаганлиги сабабли қонун фавқулодда фармонга алмаштирилади. Бироқ, бундай фармонлар муваққат тавсифга эга бўлиб, фавқулодда фармон билан белгиланган чоралар қонунчилик органига қараб чиқиш учун тақдим этилиши керак»¹.

Вазирлар Маҳкамаси — давлат бошқаруви ва ижроия ҳокимиятининг олий органи бўлган Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг меъёрий ҳужжатларини қабул қилади.

Ўз функциясини амалга ошира бориб, Вазирлар Маҳкамаси республиканинг бутун ҳудудида бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади ва фармойишлар чиқаради. Меъёрий тавсифга ёки муҳим аҳамиятга эга бўлган унинг қарорлари қарор шаклида нашр этилади. Тезкор ва бошқа жорий масалалар бўйича қарорлар фармойишлар шаклида чиқарилади.

Вазирликлар ва идоралар ҳужжатлари. Ҳозирги вақтда республика ҳудудида **ижроия ҳокимиятининг** куйидаги **марказий органлари** фаолият юритмоқда: вазирлик, давлат қўмитаси, хизмат, агентлик, инспекция. Вазирликлардан ташқари мазкур барча органларни идоралар деб аташга одатланилган. Бошқарув ёки фаолият доирасининг у ёки бу тармоғига раҳбарликни амалга ошириш, махсус ижро, назорат, ижозат функцияларини бажариш учун вазирликлар ва идоралар ҳам меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни чиқарадилар. Булар — буйруқлар, йўриқномалар, қоидалар, тавсиялар, низомлар ва бошқалардир. Ушбу ҳужжатлар тизимида буйруқлар ва йўриқномалар етакчи рол ўйнайди. Бунда йўриқномалар ҳамиша меъёрий бўлиши, буйруқлар эса номеъёрий, яъни индивидуал моҳиятга эга бўлиши мумкин (масалан, ходимни бошқа ишга ўтказиш бўйича вазирнинг буйруғи).

Вазирликлар ва идораларнинг ҳужжатлари ҳукумат ҳужжатларига бўйсундирилган ва кўпинча тармоқ тавсиифга эга бўлади. Бироқ уларнинг айримлари ташқи таъсир доирасига эгадир. Бунда улар давлат рўйхатидан ўтказилиб, матбуотда эълон қилиниши керак. Давлат рўйхатидан ўтмаган, шунингдек, рўйхатдан ўтказилса ҳам белгиланган тартибда эълон қилинмаган ҳужжатлар кучга кирмаган деб топилиб, ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқармайди ҳамда тегишли муносабатларни тартибга

¹ Қаранг: Н. М. Коркунов. Указ и закон. СП., 1894., 272-бет.

солиш учун қонуний асос бўла олмайди. Умуман, давлатимиз ҳуқуқий асослари мустаҳкамланиб, ривожланиб борган сари идоравий бошқарув қисқариб бориши керак. Бу ҳуқуқий бошқаришда идоравий тазйиқдан халос бўлиш имконини беради.

Жойлардаги маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари ҳужжатлари. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддасига кўра, маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига: «...норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш» қиради. Ушбу ҳужжатлар амал қилишнинг маҳаллий тавсифига эга бўлиб, улар тегишли ҳокимликлар ҳудудигагина ёйилади.

Давлат ва нодавлат ташкилотлари ҳужжатлари. Ушбу ташкилотлар ўз функцияларини бажара бориб, буйруқлар, низомлар, қоидалар сингари меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар турларини ишлаб чиқадилар, қабул қиладилар ҳамда улар (иштирокчилар томонидан умумий мажлисда тасдиқланадиган корхона, ёпиқ ва очик турдаги акциядорлик жамияти низоми) асосида иш юритадилар. Қонунга қўшимча ҳужжатлар тизимининг охирида турувчи мазкур ҳужжатлар аниқ бир ташкилот доирасида амал қилиб, фақат унинг аъзолари учунгина мажбурийдир.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар олдида қуйидаги талаблар қўйилади:

1. Қонунийлик. Давлат ҳокимиятнинг ҳуқуқ ижодкорлик органларининг ягона мақсад сари йўналтирилганлиги тушунилади. Мазкур йўналтирилганлик энг матлуб, жамият манфаатларига жавоб берадиган ҳуқуқий нормаларни қабул қилиш мақсадида амалдаги қонун доирасида амалга оширилиши даркор.

2. Малакалилик. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат ўзлари ишлаб чиқаётган ҳуқуқий ҳужжат тартибга солиши лозим бўлган масалалардан яхши хабардор малакали мутахассислар томонидан тузилиши керак.

3. Баён этишнинг аниқлиги ва тесқари маънони аниқлаш. Мазкур талаб меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг биронта қоида икки хил маънода тушунилиши керак эмаслиги ҳамда ҳар бир одамнинг тушуниши учун осон бўлиши ва турлича қабул қилишни истисно этиши даркорлигини аниқлатади.

Бу бажарилиши қийин бўлган талаб бўлиб, шунинг учун меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар моҳиятини кўпинча қонунга қўшимча Ҳужжатлар (йўриқномалар, изоҳлар ва ҳ.к.) тушунтиради.

4. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ўз вақтида қабул қилиниши. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга ижтимоий тараққиёт жа-
Раёнларини янада самарали бошқариш имконини берадиган та-

лаб (масалан, шу талабга кўра, «Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджети тўғрисида»ги Қонун жорий йилнинг охиридан кечиктирмай қабул қилиниши керак).

5. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар мазмунини ижрочиларга етказишнинг тезкорлиги, меъёрий ҳужжат қабул қилинган сана билан уни халққа етказиш (эълон қилиш) санаси ўртасида энг қисқа муддат қўйиш кераклигини билдирадн.

3. МЕЪЁРИЙ-ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАРНИНГ ВАҚТДА, ХУДУДДА ВА ШАХСЛАРАРО ҲАРАКАТИ

Барча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар йўналтирилган ҳаракат ҳужжатларидир, яъни вақт чегаралари доирасида ҳамда муайян ҳудудда амал қилади. **Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг амал қилиши — ундан кўзда тутилган юридик оқибатлар натижасидир.** Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг амал қилиши, яъни унинг «умри» уч мезон билан — вақт, макон ва шахслар доираси билан белгиланади.

А. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг вақтда амал қилиши. У меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг кучга кирган вақтидан то унинг ўз кучини йўқотиш пайитгача давом этади.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат кучга киришининг (амалга киритилишининг) қуйидаги тартиби мавжуд:

- ҳужжатнинг кучга кириш вақти кўпинча унга тегишли ҳужжатда — кучга киритиш ҳақидаги қарорда кўрсатилади;

- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат у эълон қилинган вақтдан бошлаб кучга киради;

- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат босқичма-босқич кучга киритилади. Бунда мазкур босқичлар ё муддатлар билан ёхуд муайян шароитларнинг юзага келиши билан боғланади;

- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинган пайтдан бошлаб кучга киритилиши мумкин, бу ҳақда шу ҳужжатнинг ўзида, шунингдек, уни кучга киритиш тўғрисидаги қарорда айtilган бўлиши мумкин;

- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат имзоланган пайтидан бошлаб кучга кириши мумкин, бу ҳақда шу ҳужжатнинг ўзида айtilган бўлади. Мазкур тартиб Президент, Вазирлар Маҳкамаси ҳужжатлари учун тавсифлидир. Масалан, Республикамиз Президентининг кўпчилиқ фармонлари: «Ушбу Фармон имзоланган вақтдан бошлаб кучга киради», деган банд билан яқунланади.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидагича ўз кучини йўқотади:

- ҳаракат муддати тугаши билан;

Г

- кўзда тутилган шарт-шароитларнинг ўзгариши билан (мисол учун, 1992 йили янги Конституциянинг қабул қилиниши билан 1978 йилги собиқ ЎзССР Конституцияси ўз кучини йўқотгани);

- ушбу ҳужжат бошқа бир ҳужжат билан бекор қилинганда.

Б. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг маконда амал қилиши. Давлат суверенитетига мувофиқ меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар бизнинг республикамизда ҳаво бўшлиғини ҳам қўшиб бутун ҳудудда амал қилади. Умуман, денгиз, дарё, ҳаво ва космик кемалар (станциялар) давлат ҳудудига тенглаштирилади.

В. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг шахслар бўйича (шахслар доирасида) амал қилиши. Ўзбекистон Республикасининг умумий характердаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари унинг ҳудудида истиқомат қилувчи барча шахслар — давлатимиз фуқаролари, муҳожирлар, фуқаролиги бўлмаган шахсларга дахлдор.

Махсус меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар фақат муайян фуқароларга нисбатангина амал қилади. Масалан, ҳарбий қонунлар фақат ҳарбийларгагина тааллуқлидир.

Айни пайтда давлатимиз меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларига чет элларда истиқомат қилаётган фуқароларимиз ҳам амал қилади. Чунончи, чет элда жинойт содир этган Ўзбекистон фуқароси бизнинг қонунларимиз бўйича жавоб беради. Бу унинг ўзи ҳозир яшаётган мамлакат қонунлари олдидаги масъулиятини истисно этмайди, албатта.

Дипломатик дахлсизлик ҳуқуқига эга бўлган шахслар Ўзбекистон Республикаси меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари ҳал қилиш доирасига қирмайдилар (ва шу билан юридик жавобгарликка тортилмайдилар). Булар — ваколатхоналар бошлиқлари ҳамда ваколатхона жамоаси аъзолари, халқаро музокаралар, учрашувлар ва конференциялардаги делегациялар бошлиқлари ва аъзоларидир.

Бундай шахсларнинг ҳуқуқий мавқеи халқаро ҳуқуқ нормалари билан белгиланади.

Маълумки, ҳуқуқ ижтимоий муносабатлар бутун мажмуини қамраб ололмайди. Масалан, дўстлик, муҳаббат муносабатлари, диний муносабатлар, оиланинг айрим ички муносабатлари ҳуқуқнинг амал қилиш доирасидан четда қолади. Ўзи қанақанги муносабатлар тартибга солиниши, бошқарилиши керагу, уларнинг чегараларини ким белгилаб беради, деган асосли савол туғилиши мумкин. Юридик амалиётда юзага келган тажрибага кўра, ҳуқуқий бошқариш чегараларини белгилаш давлат томонидан амалга оширилади.

Ҳуқуқий бошқариш доираси **бошқариш мумкин бўлган соҳа ва Қонуний бошқариш соҳасига** бўлинади.

Бошқариш мумкин бўлган соҳа ижтимоий муносабатларнинг давлат ўз таъсирини ўткази оладиган, лекин (давлат нуқтаи-назаридан) уларни бошқаришга зарурат йўқ бўлган қисмидан иборат. Бунда давлат ушбу муносабатларга ўзининг аралашуш эҳтимолини истисно этмайди. Давлат ўз таъсирини ўтказишга қодир ижтимоий муносабатлар доирасини қандай аниқлаш мумкин? Давлат фақат меъёрий тавсифга эга бўлган ҳамда қуйидаги белгилари билан ажралиб турувчи ижтимоий муносабатларгагина таъсир ўтказишга қодирдир:

- **типиклик** — муайян вазиятларда доимий такрорланиб турувчи муносабатлар;

- **оммавийлик** — бир вақтнинг ўзида одамларнинг катта гуруҳлари қатнашадиган муносабатлар;

- **назорат қилиш мумкинлиги** — давлат томонидан назорат қилиш мумкин бўлган муносабатлар;

- **расмийлаштирилгашлик** — расмийлаштирилиши мумкин бўлган, яъни аниқ андозалар шаклларида (тарифлар, шакллар, моддалар ва ҳ. к.) ёзма равишда мустаҳкамланадиган (қайд этиладиган) муносабатлар.

Давлат қанчалик истамасин аралаша олмайдиган ижтимоий муносабатлар бошқариш мумкин бўлган доирадан ташқарида қолади.

Қонуний бошқариш соҳаси давлат бошқаришга қодир ҳамда ўзининг ижтимоий аҳамиятига кўра бошқарилиши керак бўлган ёки ҳуқуқ нормалари билан аллақачон бошқарилаётган ижтимоий муносабатлар доирасидан иборат.

Шундай қилиб, бошқарилиши мумкин бўлган муносабатлар соҳасига бошқариш мумкин бўлган, аммо бошқарилиши керак бўлмаган ва бошқарилмаётган ижтимоий муносабатлар киради. Қонуний бошқариш соҳасига эса, шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин бўлган қуйидаги ижтимоий муносабатлар киради:

1) бошқарилиши мумкин, бошқарилиши керак ва аллақачон бошқарилаётган муносабатлар;

2) бошқарилиши мумкин, бошқарилиши керак, аммо ҳозирча бошқарилмаётган муносабатлар;

3) бошқарилиши мумкин, аммо бошқарилмаслиги лозим, бироқ шунга қарамай бошқарилаётган муносабатлар.

Энг матлуб ҳолатларда юқорида санаб ўтилганлардан фақат биринчи гуруҳга кирувчи муносабатлар қонуний бошқариш соҳасида мавжуд бўлиши керак. Чунки, ижтимоий муносабатларнинг иккинчи гуруҳи қонунчиликда «бўшлиқлар» борлигидан дарак берса, ижтимоий муносабатларнинг учинчи гуруҳи эса, давлатнинг ноҳуқуқий (нодемократик) моҳиятини кўрсатади.

Давлат ва жамият манфаатлари нуқтаи назаридан қуйидаги ижтимоий муносабатлар албатта, бошқарилиши зарур:

- 1) давлат тузилиши ва бошқаруви соҳаларидаги муносабатлар;
- 2) фуқаролар, корхоналар ва ташкилотларнинг мулкӣ муносабатлари, зеро, мазкур муносабатлар иқтисодийнинг асосини ташкил этади;
- 3) ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза қилиш бўйича ижтимоий муносабатлар, зеро, бу муносабатларни бошқариш жамоат хавфсизлигини таъминлаш ҳамда давлатнинг ҳароб бўлиш хавфи нуқтаи назаридан жуда муҳимдир.

Давлат томонидан албатта, бошқарилиши керак бўлган ижтимоий муносабатларнинг тўла рўйхатини бериш мумкин эмас. Чунки, жамият ўз тараққиёти давомида янги-янги ижтимоий алоқаларни дунёга келтиради. Мазкур рўйхатни шакллантириш ҳуқуқига эгалик қилиш давлатнинг қонун чиқарувчи органларига тааллуқлидир. Шунинг учун қонуний бошқариш соҳаси билан бошқариш мумкин бўлган соҳа ўртасидаги чегара керагича ўзгара оладиган ва очиқдир. Ҳуқуқий бошқариш соҳаси билан қолган барча ижтимоий муносабатлар ўртасидаги чегара ҳам худди шундай шартлиликка эга. Бироқ, агар қонуний бошқариш соҳаси бошқарилиши мумкин бўлган соҳанинг бутун ҳаммасини қамраб оладиган бўлса, бу — давлат режимининг тоталитар шаклидан далолат беради.

ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР МАЗМУНИ

1. *Ҳуқуқий муносабат тушунчаси, унинг асослари ва таркиби.*
2. *Ҳуқуқ тизими ва уни тизимлаш шакллари.*
3. *Ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик.*

1. ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТ ТУШУНЧАСИ, УНИНГ АСОСЛАРИ ВА ТАРКИБИ

Ҳуқуқ таъминлари ва нормалари ҳаётга татбиқ этилган, ижтимоий алоқа субъектлари фаолиятида амалга ошган пайтдагина у олий ижтимоий қадрият сифатида майдонга чиқади. Шунинг учун у ёки бу ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишнинг ўзи, ушбу муносабатлар чинакам ҳуқуқий таъсирга учради, деган маънони билдирмайди. Чунки, ҳуқуқ нормалари уларни амалга ошириш учун яратилади.

Ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш — унда ифодаланган кўрсатмаларнинг одамлар хатти-ҳаракатларига татбиқ этилишидир. Ҳуқуқий нормани амалга ошириш йўли инсонлар онги орқали ўтади, бу ерда норма ҳаётда ўз татбиғини топади. Инсон дунё-қарашининг бир қисмига айлангандан кейингина ҳуқуқ нормаси унинг хатти-ҳаракатлари нормасига айланиши мумкин. Энг матлуб кўринишда ҳуқуқ нормаси шу нормаларнинг ўз-ўзидан амалга ошиши жараёнидан иборат. Биз норма ўзига йўналтирилган ҳар бир шахс ундаги фармойиш этилган ёки тақиқланган ҳаракатларни содир этиш ёки этмаслик бўйича ўз ҳуқуқларини кўшимча чора-тадбирларсиз амалга ошириши ва мажбуриятларини бажаришини биламиз. Ҳуқуқ нормаларининг ўз-ўзидан амалга ошиши жараёни бевосита амалга ошиш деб аталади. Ҳуқуқнинг амалга ошиши қонунийлик билан таъминланади.

Қонунийлик — ижтимоий муносабатларнинг барча иштирокчилари томонидан қонунларнинг қатъий ва аниқ бажарилишидир. Бизнинг республикамызда қонунийликка катта эътибор бериб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти таъкидлаб ўтганидек, «Оилада, мактабда, меҳнат жамоасида, маҳаллада олиб бориладиган ахлоқий тарбия, жамоатчилик фикрининг кучи, оммавий ахборот воситалари, руҳонийларнинг обрў-эътибори — ҳамма-ҳаммаси одамларимизда Қонун бузилиши билан боғлиқ ҳар қандай хатти-ҳаракатларга нисбатан барқарор

қаршиликни шакллантиришга қаратилмоғи лозим»¹. Ҳуқуқ-тартибот қонунийлик натижасидир.

Ҳуқуқ-тартибот — ҳуқуқ ва қонунийликка асосланган ижтимоий муносабатларнинг тартиблилик ҳолати. Бу - ҳуқуқий талаблар ва кўрсатмаларнинг амалга оширилиши натижаси оқибат ҳуқуқий нормалар, яъни қонунийликка риоя этиш, уларни ба-жариш натижасидир.

Афсуски, реал ҳаёт амалиёти шуни кўрсатадики, ҳуқуқнинг ҳамма нормалари ҳам бевосита амалга ошириш йўли билан одамлар ҳулқ-атворида ўз ифодасини топаётгани йўқ. Қатор ҳолатларда ҳуқуқ нормаларини қўллаш деб аталган алоҳида тадбирга зарурат тугилиши кузатилади.

Ҳуқуқ нормаларининг қўлланиши — давлат ваколатли органларининг ҳуқуқий нормаларни аниқ ҳаётий вазиятлар ва индивидуал белгиланган шахсларга нисбатан амалга ошириш бўйича ҳуқуқли (ҳақли) фаолиятидир. Одатда суд, маъмуриятлар, ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари ҳуқуқни қўллаш бўйича фаолият органлари ҳисобланади.

Ҳуқуқий нормалар таъсири йўналтирилган ҳамда ушбу нормалар ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш ва қўллаш йўли билан аниқ ифодаланадиган ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий муносабатлар дейилади. Ижтимоий муносабатлар мазкур соҳасининг чегаралари қонуний бошқариш соҳаси чегараларига мос келади.

Ҳуқуқий муносабат — ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғланган шахслар ўртасидаги ҳуқуқ нормалари билан бошқариладиган юридик алоқадир.

Шундай қилиб, ҳуқуқий муносабат объектив ҳуқуқни (яъни ҳуқуқий нормалар йиғиндисини) ижтимоий муносабатлар иштирокчиларнинг субъектив ҳуқуқлари ва мажбуриятларига (яъни шахсий кўрсатмалар томонига) ўтказиш воситасидан иборат.

Шахс дунёқараши йўналишларини бошқариш ҳуқуқ функцияларидан бири эканлиги яхши маълум. Бу ерда гап инсон ҳуқуқий онгини шакллантирадиган воқеликни идрок этишнинг махсус шакли ҳақида кетяпти.

Ҳуқуқий онг — ижтимоий ва индивидуал онгнинг махсус Шакли бўлиб, у ижтимоий ҳаётдаги ҳуқуқий ҳодисаларга одамлар муносабатини ифодаловчи ғоялар, қарашлар, ҳис-туйғулар, анъаналар, кечинмалар йиғиндисидан иборат. Ижтимоий онгга

Ислом **Каримов**. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққист кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997., 97-бет.

нисбатан ҳуқуқий онг ҳуқуқий ғоя сифатида, индивидуал онгга нисбатан эса, ҳуқуқий психология кўринишида гавдаланади. Субъектив жихатдан ҳуқуқий онг ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш инсоннинг ички эҳтиёжига айланадиган шахснинг психофизик ҳолатини тавсифлайди. Ҳуқуқ нормаси бунда унинг ҳаётий тамойиллари ва интилишлари билан кўшилиб кетади, дунёқарашнинг бир қисмига айланади. Шунинг учун ҳам унинг бажарилиши ҳеч қандай таҳдид солувчи ташқи омиллар (мисол учун, жазолаш, ҳукм қилиш ва бошқа санкциялар би-лан) рағбатлантирилмайди.

Ҳуқуқий муносабатлар ва уларнинг асослари. Ҳуқуқий муносабат — одатда ҳуқуқ нормаларининг одамлар хатти-ҳаракатларига таъсир этиши оқибатида пайдо бўладиган ҳамда унинг иштирокчиларида субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мавжудлиги билан тавсифланадиган, давлат томонидан муҳофаза этиладиган ижтимоий муносабатдир.

Ҳуқуқий муносабатлар шахснинг аниқ вазиятларда фаоллашиб кетиши мумкин бўлган салоҳият хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқдир. **Ҳуқуқдорлик (ҳуқуқий қобилиятлилик) ва юридик салоҳиятлилик** шундай хусусиятларга киради.

Ҳуқуқдорлилик — субъектнинг қонунда мустаҳкамланган юридик ҳуқуққа эга бўлиш ва юридик мажбуриятни адо этиш қобилиятидир. У инсон туғилган пайтдан бошланиб, унинг вафоти билан тўхтабди. Шунга қарамай, ҳуқуқдорлилик инсоннинг табиий хусусиятига кирмайди, балки объектив ҳуқуқ оқибатидир. Унда субъект эга бўлиши мумкин бўлган ўша юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар мужассамланган. Бироқ ҳали у ҳақиқатан ҳам буларга эга деган гап эмас. Ҳуқуқий муносабатларнинг ҳақиқий иштирокчиси бўлиш учун ҳуқуқдор субъект юридик салоҳиятли бўлиши керак.

Субъектнинг субъектив ҳуқуқ нормалари билан эътироф этилган юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларни мустақил равишда, ўзининг онгли фаолияти билан амалга ошириш қобилияти юридик салоҳиятлилик дейилади.

Юридик салоҳият умумий ва махсус юридик салоҳиятлиликка ажралади. Чунинчи, умумий салоҳиятлилик истисносиз барча юридик битимларга тааллуқдидир. **Махсус салоҳиятлилик** эса, шундай битимларнинг фақат қатъий белгиланган турига тааллуқдидир. Деликт қобилият юридик салоҳиятга нисбатан анча торроқ тушунча ҳисобланади.

Деликт қобилият — шахснинг ўзи содир этган ҳаракатлар учун жавоб бериш қобилияти, шунингдек, ҳуқуқбузарлик кирдикорлари учун қонунда белинган тартибда жавобгарликка тортилиш қобилиятидир. Ҳуқуқ субъектчилиги тушунчаси ҳуқуқдорлик ва юридик салоҳиятчилик учун умумий тушунча ҳисобланади.

Ҳуқуқдорчилик ва юридик салоҳиятчилик ҳуқуқий муносабатларнинг муҳим, аммо шу билан бирга, унинг яққо ягона асоси эмас. Улар билан бир қаторда **юридик фактлар** ҳам ҳуқуқий муносабатларга асос бўлиб хизмат қилади.

Юридик фактлар — бу ҳуқуқ нормалари ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши, ўзгариши ёки тугаши билан боғлиқдиган аниқ ҳаётий ҳолатлардир. Юридик фактлар юридик норма фарзидан номланади. Фарзидан кўрсатилган юридик фактларнинг мавжудчилиги (йўқчилиги)да юридик норманинг диспозицияси ёки санкция «иш беради».

Юридик фактлар **ҳодисалар ва ҳаракатларга** бўлинади.

Ҳодисалар — ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари иродасига боғлиқ бўлмаган фактлар содир бўлишидан иборат. Айни пайтда бу ерда ҳодисалар шундай оддий одамлар иродаси билан боғлиқ бўлиши мумкинчилиги, лекин мазкур аниқ ҳуқуқий муносабат иштирокчилари иродаси билан эса, яъни юридик факт келиб чиқишига асос бўладиган муносабат билан эса боғлиқ эмаслигини тушуниб олиш муҳимдир. **Нисбий ва мутлақ ҳодисалар** бир-биридан фарқланади.

Нисбий ҳодисалар — бу шундай фактларки, уларнинг келиб чиқиши юзага келган бу муайян ҳуқуқий муносабатга одамларнинг алоқаси бўлмаса-да, шу одамлар иродаси билан боғлиқ бўлади. Мисол учун, ўткинчи томонидан бинога тасодифан ўт қўйиб юбориш натижасида келиб чиқадиган ёнғин бунга исбот бўла олади. Агар мулк суғурта қилинган бўлса, жабрланувчи мулк эгасида суғурта органи билан ҳуқуқий ўзаро муносабат пайдо бўлади. Ёнғин факти мазкур ҳолатда нисбий ҳодиса бўлади, чунки, у ҳуқуқий муносабат иштирокчилари иродаси билан боғлиқ эмас.

Мутлақ ҳодисалар — булар келиб чиқиши, умуман инсон иродаси билан боғлиқ бўлмаган фактлардир (сув тошқини, зилзила ва ҳоказолар).

Ҳаракатлар — ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари иродаси билан боғлиқ фактлардир. Улар **қонунин** (ҳуқуққа мувофиқ кела-

диган) ва **ноқонуний** (хуқуққа зид), яъни хуқуқбузарликдан иборат бўлиши мумкин.

Қонуний юридик фактлар ўз навбатида **юридик ҳодисалар** ва **юридик ҳаракатларга** ажралади.

Юридик ҳодиса — юридик оқибатларни келтириб чиқариш мақсадида содир этиладиган қонуний фаолият. Юридик фактларнинг мутлақ кўпчилиги юридик ҳодисалардир, яъни улар олдиндан атайлаб ҳуқуқий муносабатларни юзага келтириш, ўзгартириш ёки тугатишга йўналтирилган. Булар - давлат битимлари (ҳадя қилиш, олди-сотди ва бошқалар) ҳамда давлат органларининг, мансабдор шахсларнинг ва шу кабиларнинг буйруғи бўлиши мумкин.

Юридик ҳодисалар орасида, шундай қилиб, **маъмурий ҳодисалар** ва **фуқаролик-хуқуқий ҳодисалар** ажратилади.

Маъмурий ҳодисалар — давлат бошқаруви органлари ҳамда маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳаракатларидир.

Фуқаролик-хуқуқий ҳодисалар — фуқаролар ва ташкилотларнинг мулкӣ ва у билан боғлиқ номулкий муносабатлар соҳасидаги шартномалар, контрактлар, битимлар тузишга йўналтирилган қонуний ҳаракатларидир.

Юридик ҳаракат — юридик оқибатлар келтириб чиқариш мақсадини қўймаган ҳолда содир этиладиган, лекин бундай оқибатлар қонун кўрсатмалари асосида юзага келадиган қонуний ҳаракатдир. Юридик оқибатлар қонун томонидан аҳамиятга молик деб эътироф этиладиган ҳаракатнинг ўзидан келиб чиқади. Ноширни қизиқтириб қўйган ва эълон қилинган юксак бадий қимматга эга бўлган асарни яратиш юридик ҳаракатга мисол бўла олади. Муаллиф ўз асарини яратар экан, унинг эълон қилиниши, шу ҳолатда юзага келадиган ҳуқуқий муносабат ва қалам ҳақи тўланишини назарда тутмаган бўлиши мумкин, лекин мазкур ҳолда қонун кўрсатмаси асосида рўй берган.

Қапбаки никоҳдан ўтиш, агар бунда болалар туғилган бўлса, юридик ҳаракатга мисол бўлади. Ҳақиқий оилани вужудга келтиришни кўзламай (турар-жойга эга бўлиш мақсадида) тузилган никоҳ, болалар туғилиши туфайли уларни боқиш ватарбиялаш билан боғлиқ барча юридик мажбуриятларни келтириб чиқаради.

Нохуқуқий (хуқуққа **тесқари**) **ҳаракатларга** зарар келтириш, жиноят, шартномавий мажбуриятларни бажармаслик, ноқонуний асосларда мулкни сотиб олиш кабилар киради.

Фактик (юридик) таркиб. Кўп ҳолларда ҳуқуқий нормаларда кўзда тутилган юридик оқибатларнинг юзага келиши учун бир-

гина юридик факт эмас, балки уларнинг йиғиндиси зарур бўлади. **Нормада кўзда тутилган ҳуқуқий оқибатларнинг вужудга келиши (ҳуқуқий муносабатларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши ёки ту-гашши) учун зарур бўлган юридик фактлар мажмуи фактик (юридик) таркиб деб аталади.** Жумладан, пенсия билан боғлиқ ҳуқуқий муносабат уч ҳодисанинг мавжуд бўлиши — қонунда кўзда тутилган ёшга етиш, меҳнат стажининг мавжудлиги ҳамда ижтимоий таъминот органининг пенсия тайинлаш ҳақидаги қарори билан пайдо бўлади.

Шу тариқа барча асослар мавжуд бўлганда, яъни ҳуқуқ нормалари, шахсларнинг ҳуқуқдорлиги ва юридик салоҳиятлиги, шунингдек, юридик ҳодисалар мавжуд бўлгандагина ҳуқуқий муносабатлар пайдо бўлиши ва ишлаши мумкин. **Ҳуқуқий муносабатлар таркиби** тўрт қисмдан — ҳуқуқий муносабатлар субъектлари, ҳуқуқий муносабатлар объектлари, ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг субъектив ҳуқуқлари ва юридик мажбуриятларидан ташкил топади.

Ҳуқуқий муносабатлар субъектлари — булар ҳуқуқий нормаларга мувофиқ субъектив юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар эгаси бўлган алоҳида индивидлар ва ташкилотлардир. Умумий аҳвол шундай. Амалий ҳаётда барча индивидлар ва ташкилотлар ҳам ҳуқуқий муносабатлар субъекти бўлавермайди. Бу хилма-хил объектив омиллар — физиологик, психологик, иқтисодий омиллар билан изоҳланади. Ёш гўдақлар, руҳий хасталар, ўз фаолиятини тўхтатган ташкилотлар амалда ҳуқуқий муносабатларда иштирок эта олмайдилар. Зеро, агар ҳуқуқ субъекти бўлмаса, унда мажбурият субъекти ҳам йўқ, мажбуриятнинг ўзи ҳам бўлмайди (ҳеч кимга нисбатан мажбуриятли бўлиш мумкин эмас).

Объектив ҳуқуқ доирасида бўлган субъектлар ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари деб ҳисобланади. Ҳуқуқий давлатда улар мутлақо кўпчиликни ташкил этади.

Ҳуқуқий муносабатлар объектлари. Ҳуқуқий муносабатга таъсир ўтаказувчи нарса ҳуқуқий муносабат объекти ҳисобланади. Ҳуқуқий муносабатлар эса, индивидуал субъектларга нисбатан кўзда тутилган умумий ҳуқуқ ва мажбуриятларни аниқташтиради. Бинобарин, ҳуқуқий муносабатнинг иштирокчиларининг амалдаги Ҳаракатлари ҳуқуқий муносабат объекти бўлди. **Субъектив ҳуқуқ ва** юридик мажбуриятлар мазмунига мувофиқ равишда ҳуқуқий муносабат қатнашчилари ўз фаолиятларини йўлга қўядилар.

Ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ҳаракатлари ҳамиша ижтимоий аҳамиятга молик бўлади. У жамият, давлат, шахснинг хилма-хил қонуний манфаатларини қондириш мақсадида амалга оширилади.

Ҳуқуқий муносабатга киришар экан, субъектлар муайян моддий, маънавий ва бошқа эҳтиёжларини қондирадилар (масалан, буюмлар сотиб олишади, муаллифлик ҳуқуқидан, ихтирочи ҳуқуқларидан ва ҳоказолардан фойдаланишади).

Кишиларнинг мазмунан хилма-хил бўлиши мумкин бўлган ҳаракатлари ҳуқуқий муносабатлар объекти бўлиб майдонга чиқади. Мулкий ҳуқуқий муносабатларда муайян ҳаётий қулайликларни яратишга йўналтирилган ҳаракатлар шу ҳуқуқий муносабатлар объекти ҳисобланади. Чунончи, ҳуқуқий муносабатларнинг **буюмни сотиб олиш ва сотиш билан боғлиқ иштирокчиларнинг ҳаракатлари** ҳуқуқий муносабат объекти бўлади. Икки ташкилот ўртасида маҳсулот етказиб бериш бўйича тузилган шартнома асосида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлар объекти деб шу ташкилотларнинг бири иккинчисига маҳсулот етказиб беришида ифодаланадиган фаолиятига айтилади.

Ҳамма ҳуқуқий муносабатлар ҳам мулкий моҳиятга эга бўлавермайди — субъектив юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳамиша ҳам мулк муносабати билан пайдо бўлмайди. Мулкий бўлмаган ҳуқуқий муносабатларда унинг иштирокчилари амалдаги ҳаракатларининг ўзи объект бўлади. Ҳуқуқ нормаларида кўзда тутилган у ёки бу ҳаракатларни содир этаркан, ҳуқуқий муносабат иштирокчилари шу билан ўз эҳтиёжларини қондирадилар. Бошқача қилиб айтганда, номулкий ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг хатти-ҳаракатларига таъсир этиб, юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳуқуқий бошқариш мақсадларига эришади. Чунончи, корхона, муассаса маъмуриятининг ишчи ва хизматчиларни ишга қабул қилиш ва улар меҳнатига ҳақ тўлаш бўйича фаолияти меҳнат муносабатлари объекти ҳисобланади. Маъмуриятнинг кўрсатиб ўтилган ҳаракатлари ишчи ва хизматчиларнинг меҳнат қилиш ва ишлаб топган ҳақиға бўлган ҳуқуқини қондиришга қаратилган. Адолатли ва қонуний ҳукм чиқариш мақсадида жиноий ишларни дастлабки ва судда кўриб чиқиш бўйича жараён иштирокчиларининг ҳаракатлари жиноий-процессуал муносабатлар объекти бўлиб майдонга чиқади. Хилма-хил аниқ ҳаракатлар воситасида давлат-ҳуқуқий ва давлат маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари манфаатлари қондирилади.

Субъектив ҳуқуқ. Ҳақиқий ижтимоий муносабат шакли сифатида ҳуқуқий муносабатлар субъектларнинг ўзаро боғлиқ ҳуқуқ ва мажбуриятларидан ташкил топади. Субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбурият аниқ ижтимоий муносабатга алоҳида сифат бахш этувчи ҳуқуқий муносабатнинг тизимли қисмларидир. Ҳуқуқий муносабат субъектларни ижтимоий фаолиятнинг давлат ҳокимияти томонидан бошқариладиган махсус соҳасига қўшади. Ҳуқуқий муносабат ҳар бир иштирокчисининг эркинлик мезо-ни, унинг манфаатларини қондириш даражаси ҳуқуқий норма кўрсатмалари билан белгиланади. **Юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар** — мазмуни бир хил эмаслигига қарамай, ҳуқуқий муносабатнинг тенг қимматли қисмларидир. Шу контекстдан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқларсиз мажбуриятлар бўлмаганидек, мажбуриятларсиз ҳуқуқларнинг ҳам бўлмаслигини яна бир бор такрорлаш жоиздир.

Субъектив ҳуқуқ — ҳуқуқий муносабат субъектига, яъни ҳуқуқли шахсга тааллуқли ҳуқуқдир. Субъектив ҳуқуқда ҳамиша қандайдир — моддий, оилавий, сиёсий манфаат мавжуд бўлади. Шундай қилиб, субъектив ҳуқуқ — мумкин бўлган ҳаракатдир, яъни унинг амалга оширилиши тўлалигича ҳуқуқли шахс ихтиёри, иродаси ва хоҳишига боғлиқ. Бироқ, мумкин бўлган ҳаракат доираси ва бинобарин, рўёбга чиқариладиган манфаат доираси ҳам объектив ҳуқуқ доираси билан аниқ чизиб қўйилган. Айнан шунинг учун ҳам субъектив ҳуқуқни тавсифлаш учун «**мезон**» сўзи қўлланади — **мумкин бўлган ҳаракат мезони**. Ҳар қандай субъектив ҳуқуқ бу ҳолатни тасдиқлаши мумкин: фуқаро қатъий белгиланган миқдорда иш ҳақи олади, муддатининг узунлиги аниқ белгилаб қўйилган меҳнат таътилига эга. Бир вақтнинг ўзиде рўйхатдан ўтказилган биргина никоҳда бўлиши мумкин ва ҳоказо.

Субъектив ҳуқуқни жуда ҳам тўғри равишда эркинлик билан боғлашади. Бу — **эркинлик мезони**. Мабодо бу мезон нолга (тўла эрксизликка) тенг бўлиб қолса, унда муносабат ўзининг ҳуқуқийлик моҳиятини йўқотади.

Кўпинча субъектив ҳуқуқ таркибига бир эмас, бир нечта **субъектив ҳуқуқнинг таркибий қисми сифатида қонуний ҳуқуқдорлилик** деб аталади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисидаги қонунда (1996 й.) белгиланганидек, нуқсонли бўлган буюм сотилгани учун истеъмолчи ўз ихтиёри бўйича куйидагиларни талаб қилиши мумкин: буюм нуқсонини бепул йўқотиш ёки шу нуқсонни тузатиш учун сарфланган харажатни қоплаш; мутано-

сиб рйцд харид баҳосини тушириш; айнан ўзига ўхшаш хилдаги "Чга алмаштириш; харид нархини тегишли равишда қайта *%аб, буюмни бошқа хилдаги буюмга алмаштириб бериш, "Ртномани бекор қилиб, кўрилган зарарни қоплашни талаб ^иши мумкин, дейилган. Шу тарика истеъмолчининг субъект^в^укуқи бешта қонуний ҳуқуқликдан иборат бўлади.

Аг^%объектив ҳуқуқ бошқа шахс ёки ташкилот томонидан бузилЛ% бўлса, у ҳолда қонуний ҳуқуққа эга бўлган шахсда ўзини^{лг} бузилган ҳуқуқини ҳимоя қилишни сўраб мурожаат қили^Ч^қонияти пайдо бўлади, яъни давлатнинг муҳофаза механизми ҳаракатга келтириш имкони юзага чиқади. **Мазкур имкоИ даъво деб аталади.** Субъектив ҳуқуқнинг таркибий қисм^Нфатида даъво давлат ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари тЛи орқали таъминланади. Субъектив ҳуқуқни бузиш — умум#укуқни (ҳам табиий, ҳам ижобий ҳуқуқни) бузиш демак. Ининг учун ҳам, «Ким ўз ҳуқуқини ҳимоя қилса, у тор доир#у^{муман} ҳуқуқни муҳофаза этади», деб айтган Р.Иеринг гапиг^го^{илмасликнинг}иложи йўқ.

Ю^к мажбурият. Субъектив ҳуқуққа объектив ҳуқуқ томонида^ ^лгиланган мажбурият мантиқан мос келади. Қаердаки субъект!% ҳуқуқ бор экан, ўша ерда албатта, юридик мажбурият *майў* бўлади. Тегишли юридик мажбуриятсиз субъектив ҳуқуқ ҳеч н!%а, ёлғон нарсага айланди.Юридик мажбурият — энг аввало^{№з}и^м бўлган ҳаракат, зарур хатти-ҳаракатдир. У субъектив ХУқуЛ фарқли ўларок, юридик мажбуриятни бажаришдан бош торт^ мумкин эмас. Юридик мажбуриятни бажаришдан бош тортр)¹¹¹ юридик жавобгарлик учун асос бўлади. Мабодо субъект мажБУРЦятларини бажаришга виждонан ёндашмаган, ҳуқуқий нормЦ ^алабларига қарши ҳаракат қилган тақдирда ҳам юридик жаво^ ^лик юзага келади.

А!%н субъектив ҳуқуқ сингари юридик мажбурият ҳам худуди(Муносабат субъекти хатти-ҳаракатининг мезони ҳисобланади Чезон — мажбуриятни бажаришнинг ҳуқуқий нормада кўзд^Угндган чегараларидир. Бу чегаралардан ташқарига чиқиб кети^ ё мажбуриятни бажаришга виждонан ёндашмаслик ёки ҳуқуқ^ муносабат бошқа иштирокчисининг субъектив ҳуқуқин1< ^уистеъмол қилиш, унга қасд қилиш, деган маънони билд^ади. Бироқ, яна бир нарсани назарда тутиш жоиз, яъни маж^Биятларни¹¹¹У мезондан ошириб бажаришни талаб қилиш ҳам б^иЦу^{нци}ликнинг бузилиши, зўравонликка киради.

Ижтимоий зарурат юридик мажбуриятнинг асосини ташкил этади. Одамларнинг муайян хатти-ҳаракатларидаги ижтимоий зарурат таркиб топган ижтимоий муносабатлар тизими орқали дунёга келади. Масалан, иқтисодий, бозор муносабатлари соҳасида фуқаролар ва мансабдор шахсларга мажбуриятлар юклаш заруратини тақозо этувчи кўплаб хилма-хил асослар мавжуд. Товар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни шахслар томонидан турли-туман функцияларни бажаришсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Булар, энг аввало, ишлаб чиқарувчиларнинг меҳнат функциялари, тадбиркорлар ва ишлаб чиқариш ташкилотчиларининг функцияларидир. Улар товар ишлаб чиқарувчилар ва хизмат кўрсатувчилар билан истеъмолчилар ўртасида тузиладиган меҳнат контрактлари, шартномалар, фуқаролик-ҳуқуқий битимлар натижаси сифатида пайдо бўлади.

Юридик мажбуриятлар ҳам хусусий, ҳам расмий ҳуқуқ томонидан юзага келтирилиши мумкин. Фуқароларнинг ҳарбий мажбуриятлари, солиқ тўлаш мажбуриятлари ва ҳоказолар шу фуқароларнинг расмий мажбуриятларига мисол бўла олади. Ҳар қандай мансабдор шахс расмий манфаат асос қилиб қўйилган мажбуриятларини бажаради. Давлат, унинг барча органлари ва мансабдор шахслар ижтимоий манфаатларни таъминлаш функциясини бажарадилар. Шунинг учун давлат, унинг органлари, мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бир-бирига мос келади. Ваколат атамаси уларни бирлаштиради.

Ҳуқуқий норма диспозициясида хатти-ҳаракатнинг қайси тури кўзда тутилганга боғлиқ ҳолда юридик мажбуриятлар ё фаол ёки пасив бўлади. Фаол мажбуриятлар ҳаракат заруратини мустаҳкамлайди, пасивлари эса, ҳуқуқ нормалари билан тақиқланган ҳаракатлардан тийилиш заруратини мустаҳкамлайди.

2. ҲУҚУҚ ТИЗИМИ ВА УНИ ТИЗИМЛАШ ШАКЛЛАРИ

Ҳуқуқий нормалар қонун чиқарувчиларнинг фақат субъектив ихтиёрлари билан яратилиши мумкин эмас. Ижтимоий муносабатларнинг реал мавжуд тизими ҳуқуқий ҳужжатлар мазмуни ва уларни қабул қилиш заруратини шарт қилиб қўяди. Мазкур тизимнинг бир қисми бўлган ҳуқуқий онг унинг таркиби ва ўзига хос хусусиятини акс эттиради ҳамда қайта тиклайди. Шунинг учун ҳуқуқ, шунингдек, муайян тизимдан иборат.

Ҳуқуқ тизими — меъёрий материалнинг муайян тартибда кетма-кет бирлашиши ва жойлашишида ифодаланадиган ҳамда иж-

тимоний муносабатлар тизими объектив тақозо этадиган ҳуқуқнинг ички тузилишидир.

Ҳуқуқ нормаси, ҳуқуқ институти ва ҳуқуқ тармоғи ҳуқуқ тизимининг асосий қисмларидир.

Ҳуқуқ тармоғи — ижтимоий муносабатларнинг сифат жиҳатидан бир хил гуруҳини тартибга солувчи алоҳида ажралиб турувчи юридик нормалар йиғиндисидир.

Одатда, ҳуқуқ тармоғига ҳаммаси биргаликда муайян юридик яхлитликни ифодаловчи ҳуқуқий нормалар киради, яъни ҳуқуқий нормаларнинг бу гуруҳи яхлит бир бутунлик сифатида намоён бўлади. Ҳуқуқий нормаларнинг ушбу гуруҳи ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари билан ягона тизим қисмлари сифатида ҳамкорлик қила олиши ҳуқуқ тармоғини бошқалардан фарқловчи белгидир.

Мисол учун, жиноий ва жиноий-процессуал ҳуқуқ ўрта-сидаги ҳамкорлик моҳияти шундан иборат. Бунда процессуал нормалар жиноий ҳуқуқ жараёнларига хизмат қиларкан, моддий ҳуқуқ яшашининг махсус шакли бўлиб майдонга чиқади.

Шуни қайд этиб ўтиш керакки, ҳуқуқ тармоғининг яхлит бир бутунлиги ҳамда унинг ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари билан ўзаро ҳамкорликка киришиш қобилияти ҳали бир тармоқни иккинчисидан фарқлаш имконини берувчи асосий ўлчовлар эмас. **Ҳуқуқий тартибга солиш предмети ва методи асосий ўлчов сифатида** ёки ҳуқуқ тизими тузилиши ва ҳуқуқ тармоқларини бир-биридан чегаралаш тамойиллари сифатида майдонга чиқади.

Ҳуқуқий тартибга солиш предмети дейилганда, ҳуқуқий нормалар ёрдамида муайян ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштиришга айтилади.

Чунончи, давлат бошқаруви органларининг ижро-фармойиш фаолиятини амалга ошириш жараёнида таркиб топадиган ижтимоий муносабатлар маъмурий ҳуқуқни бошқаришнинг ўзига хос предмети сифатида майдонга чиқади. Шу тарзда ҳуқуқнинг ҳар бир тармоғи ўзининг махсус ҳуқуқий тартибга солиш предметига эга.

Ҳуқуқнинг айрим тармоқлари ўз навбатида ҳуқуқий институтлар деб аталувчи яна ҳам майдорқ бўлимларга бўлинади. **Ҳуқуқий институт — сифат жиҳатидан бир хил муносабатларни тартибга солувчи юридик нормаларнинг ёлғиз ажралиб чиққан гуруҳидир.** Фуқаролик ҳуқуқининг мулк эгасининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тартибга солувчи бир гуруҳ нормалари ёки муаллифлик ҳуқуқи институти, мерос ҳуқуқи институти, давлат ҳуқуқи соҳасидаги сайлов ҳуқуқи институти ҳуқуқий бошқаришга мисол бўла олади.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизими аниқ таркибий тузилишга эга бўлиб, ўз иерархияси мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимининг тармоқлари ҳақидаги маълумотлар билан кейинги махсус бўлимларда таништирилади.

Кодификациялаш — бу давлат ҳуқуқий ижодкорлик органларининг янги, йиғма, тизимлаштирилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатни яратиш бўйича фаолияти. Бу фаолият амалдаги қонун ҳужжатларини чуқур ва ҳар тарафлама ишлаб чиқиш ҳамда унга янги жиддий ўзгартиришлар киритиш йўли билан рўёбга чиқарилади. **Кодификациялаш ҳужжатлари** ўз мазмун ва номига кўра уч асосий турга бўлинади:

1. **Қонунчилик асослари** — бу ҳуқуқнинг муайян соҳаси ёхуд бошқаруви муайян доирасининг муҳим қондаларини белгилаб берувчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатдир. Кодификациялаштиришнинг бундай шакли Федератив ёки Иттифоқ давлатларида қўлланилади. Собик ССР иттифоқи ва иттифоқдош республикалар қонунчилиги асосларини эсланг.

2. **Кодекс** — ижтимоий ҳаётнинг асосий соҳаларида амал қилувчи ҳамда ҳуқуқий тизимнинг тартиблилигини талаб этувчи кодификация қилинган ҳужжатларнинг энг кенг тарқалган туридир (Фуқаролик кодекси, Жиноят кодекси, Жиноий-процессуал кодекс ва ҳ.к.).

3. **Низом, қондалар** — булар нафақат қонунчилик, балки бошқа ҳуқуқий ижодкорлик органлари томонидан ҳам (масалан, ҳукумат томонидан) чиқариладиган махсус амал қилувчи кодификация қилинган ҳужжатлардир. Умумҳарбий низомлар, темир йўллар низоми ҳам кодификация қилинган ҳужжатлар қаторига киради.

4. **Инкорпорация** — ҳаракатдаги ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларнинг мазмунини ўзгартирмаган ҳолда муайян тартибда тўпламларга ёки мажмуаларга жамлашни билдиради.

Инкорпорациянинг икки тури фарқланади: **хронологик**, бунда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тартибга солиш улар эълон қилинган ёки қонуний кучга кирган вақти бўйича бир тизимга бирлаштирилади. Уларнинг асосида предметлилик тамойили ётади, яъни бунда тизимлаштириш ҳуқуқ соҳалари бўйича, уларнинг тузилмалари (давлат фаолияти соҳалари давлат қурилиши, молия, халқ таълими ва ҳ. к.) бўйича бажарилади. Предметли Инкорпорациядан фойдаланган ҳолда тезкорлик ва ҳозир-Жавоблик билан қизиқтирган ҳуқуқ нормаларини ишлатиш мумкин. Тизимлаштиришда юридик техниканинг аҳамияти катта. У

меъёрий кўрсатмалар шаклининг улар мазмунига энг кўп даражада тўла ва аниқ мос келишини таъминлайди.

Инкорпорация **расмий ва норасмий** бўлиши мумкин. Норасмий инкорпорация — корхоналар, муассасалар, ташкилотларда ишловчи мутахассисларнинг алохида тоифалари учун маълумотномалар, тўпламлар яратиш мақсадида қонунни сиртдан ишлаб чиқиш демақдир. Ҳуқуқий ижодкорлик ва ҳуқуқни қўлланиш жараёнида ушбу тўпламларга ишора қилиш мумкин эмас.

Баъзан қонунчиликни тизимлаштиришнинг яна бир шакли — консолидация ажратиб кўрсатилади. Бу — ижтимоий муносабатларнинг бирдан-бир соҳасида амал қилувчи бир қанча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни мазмунини ўзгартирмаган ҳолда ягона йиғма меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатга бирлаштиришдир. Шаклига кўра, консолидация тизимли инкорпорацияга яқин туради. Зеро, консолидациялаштирилган ҳужжат — йиғма меъёрий ҳужжат демақдир. Одатда кодификациялаштириш зарурати ёки имконияти йўқ жойда қонунчиликни консолидациялашдан фойдаланилади.

Ҳуқуқнинг ҳар бир тармоғи ўз қонунчилик тизимида, яъни ҳуқуқ манбалари тизимида эга. Қонунчилик тизими, шунингдек, қонунчилик тармоқларига бўлинади. Одатда қонунчиликнинг уч тармоғи фарқланади:

1. **Тармоқ** қонунчилиги — у ҳуқуқнинг фақат бир тармоғи нормаларидан иборат бўлади. Масалан, меҳнат қонуни фақат меҳнат ҳуқуқи нормаларини акс эттиради.

2. Тармоқ ички қонунчилиги — ҳуқуқ тармоғининг фақат муайян қисми меъёрларини ифодалайди. Чунончи, фуқаролик ҳуқуқи таркибида тармоқ ички қонунлари бўлмиш муаллифлик қонуни, тадбиркорлик тўғрисидаги қонунни кўрсатиш мумкин. Зеро, улар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларининг айрим соҳаларини тартибга солади.

3. Мажмуий қонунчилик — у анча кам учрайди ҳамда бир қатор тармоқларга тегишли, лекин ҳуқуқнинг алохида мустақил тармоғига кирувчи нормаларни акс эттиради. Масалан, ҳарбий қонунчилик қисман маъмурий ҳуқуқ нормаларини ва ҳуқуқнинг қатор тармоқлари нормаларини ифодалайди.

Шундай қилиб, қонунчилик тармоғи шакл жихатидан ҳуқуқ тармоғига мос келиши мумкин, лекин мазмун жихатидан қонунчилик тармоғи ҳуқуқ тармоғидан торроқдир.

3. ХУҚУҚБУЗАРЛИК ВА ЮРИДИК ЖАВОБГАРЛИК

Маълумки, ҳуқуқий тартибот ҳуқуқий бошқаришнинг бево-сита яқуни ҳамда ҳуқуқ ҳаракатининг оқибат-натijasи ҳисоб-ланади. Ҳуқуқий тартибот барча фуқароларнинг қонунларга қатъий ва тўла риоя этишларига, уларнинг **хатти-ҳаракатлари-нинг қонунийлигига** асосланади. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий тартибот қонунийликнинг кўзгуси ҳисобланади. Қонуний хатти-ҳаракатнинг зид томони **ҳуқуқбузарликдир**.

Ҳуқуқбузарлик жамият учун муайян хавф туғдирувчи ҳуқуққа зид ҳаракат (фаолият ёки фаолиятсизлик)дан иборат.

Ҳуқуқбузарликнинг белгилари:

1. Ижтимоий хавфлилик. У нафақат бошқа одамга ёки бошқа шахсларга зарар келтиришда, балки ана' шу зарар келтириш, мумкинлигининг ўзида ифодаланади.

2. Ҳуқуққа зидлик. Қонун томонидан тақиқланган ҳаракат ёки қонунда кўзда тутилган муайян ҳаракатларни содир этиш керак бўлгани ҳолда шахс уни содир этмаган тақдирда, фаоли-!■. ятсизлик ҳуқуққа зид деб ҳисобланади.

3. Айбдорлик. Ноқонуний ҳаракатни содир этаётганини анг-{ лаб, ўз қилмишларини бошқара оладиган аниқ бир шахс айби, билан содир этилган қирдикор ҳуқуқбузарлик деб эътироф эти-; лади (айб тушунчаси ва шакллари жинойий ҳуқуқ бўйича лекция-; да алоҳида кўриб чиқилади). Мазкур белги ҳуқуқбузарлик тушунчасини фақат ҳуқуқий салоҳиятли кишиларга нисбатан I қўлланиши мумкинлигини кўрсатади.

4. Жазога мустаҳқилнк. Бу — ҳуқуқбузарлик ноқонуний ҳара-I катни содир этган кишиларга нисбатан давлат таъсир чоралари * кўрилишига олиб келишини аңглатади.

Шундай қилиб, **ҳуқуқбузарлик — шахсга, мулкка, давлатга ёки умуман жамиятга зарар етказувчи ижтимоий хавфли, айбли, ҳуқуққа зид ҳаракатдир.**

Ҳуқуқбузарлик турлари. Ижтимоий хавфлилиги даражасига қараб ҳуқуқбузарликлар икки турга: **айбли ишлар ва жиноятларга** бўлинади.

Айбли ишлар ижтимоий хавфлилигининг паст даражаси билан тавсифланади. Уларга маъмурий ва интизомий айбли ишлар киради.

Маъмурий айбли ишлар — ижро-фармойиш фаолияти соҳасида қонун билан белгиланган тартибга, шунингдек, жамоат

тартиби ва фуқаролар осойишталигига раъна солувчи ҳуқуқбузарликлардан иборат.

Интизомий айбли ишлар — хизмат муносабатлари соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликлардир. Одатда булар одамларнинг муайян гуруҳлари: ишчилар, ўқувчилар, ҳарбий хизматчилар ва ҳоказолар фаолиятининг белгиланган тартибларига қасд қилувчи кирдикорлардир.

Фуқаролик ҳуқуқбузарликлар — бировга зарар келтириш, шартнома бўйича мажбуриятларни бажармаслик, муаллифлик ҳуқуқларини бузиш сингариларда ўз аксини топадиган ҳамда мулкчилик соҳасида ёки у билан боғлиқ номулкий муносабатлар соҳасида содир этиладиган ҳуқуқбузарликлардан иборат.

Жиноятлар - ижтимоий ҳавфининг каттароқ даражаси билан фаркланувчи, жиноий жазо чораларини кўришга олиб келувчи ҳуқуқбузарликлардир. Шунинг учун жиноят тушунчаси жиноий ҳуқуқ ваколатига киради.

Процессуал ҳуқуқбузарликлар ҳуқуқбузарликларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этади. Улар фуқаролар ёки давлат органлари томонидан ҳуқуқбузар муносабатда бўлган томонлардан бирининг одил суд манфаатлари ёки процессуал ҳуқуқларини бузиш билан боғлиқ.

Халқаро ҳуқуқбузарликларни ҳам алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Бу халқаро ҳуқуқ субъектларининг халқаро ҳуқуқ нормаларига зарар келтирувчи ёки бошқа айнан ўзига ўхшаш субъект ҳуқуқларини бузувчи халқаро ҳуқуқ нормаларига зид кирдикорларидан иборат. Халқаро ҳуқуқбузарликлар **халқаро деликтлар** (масалан, халқаро савдо мажбуриятларини бузиш) ва **халқаро жиноятлар** (халқаро терроризм, геноцид, ҳарбий агрессия каби)га бўлинади. Суверен давлат ва халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида Ўзбекистон терроризм ва диний экстремизмга қарши курашни кучайтириш бўйича актив фаолият олиб бормоқда.

Ҳуқуқбузарликларни баҳолаш қуйидаги тўрт саволга жавоб беришни тақозо этувчи тадбир доирасидир:

1. Ноконуний кирдикор ижтимоий муносабатларнинг соҳасига йўналтқрилганми?
2. Ҳуқуққа қарши кирдикор билан ундан келиб чиққан зарарли оқибатлар ўртасида сабабий алоқа борми?
3. Ноконуний кирдикорни содир этган шахс деликт қобилиятлими (ҳуқуқий салоҳиятлими)?

4. Ҳуқуқбузарликни содир этган шахс айбдорми, агар айбдор бўлса, унинг айби даражаси ва шакли қандай?

Ушбу саволларга жавоб бериб, ҳуқуқбузарликнинг асосий ўлчамини аниқлаш мумкин, у **ҳуқуқбузарликнинг юридик таркиби** деб аталади. **Ҳуқуқбузарлик объекти, объектив томон, ҳуқуқбузарлик субъекти, субъектив томон — ҳуқуқбузарликни таркиби қисмларидир.** Ҳуқуқбузарлик таркиби қисмларини аниқлаш жиноятларни баҳолашда энг кўп аҳамият касб этади. (Шунинг учун кўрсатиб ўтилган қисмлар таҳлили жиноят ҳуқуқи ҳақидаги махсус бўлимда тақдим этилади).

Юридик жавобгарлик. У ёки бу шахс томонидан ҳуқуқбузарлик белгиси акс этган ҳуқуққа зид айбли кирдикорнинг содир этилиши уни юридик жавобгарликка тортиш учун асос бўлади. Юридик жавобгарлик ҳуқуқни бошқариш доирасида одамларнинг ҳуқуққа зид кирдикорларининг олдини олувчи ҳамда уларнинг ижтимоий фойдали ҳаракатларини рағбатлантирувчи омил ҳисобланади. Кенг маънода юридик жавобгарлик деганда, **шахснинг жамиятга, давлатга ва бошқа шахсларга улар олдидаги ўз бурчини онгли равишда бажариш нуқтан назаридан муносабатда бўлиши тушунилади.** Юқоридагидан **торроқ, махсус маънода юридик жавобгарлик давлатнинг содир этилган ҳуқуқбузарликка жавоб ҳаракати сифатида тушунилади.** Юридик жавобгарликни амалиётда амалга ошириш ҳуқуқий нормалар санкцияларида акс этган давлат таъсири чораларини ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланишни билдиради.

Юридик жавобгарлик белгилари:

1. Давлат мажбурлови юридик жавобгарлик мазмунини ташкил этади. Унда давлат ўзининг ваколатли органлари тимсолида қонуний ҳуқуққа эга томон сифатида, ҳуқуқбузар эса, мажбур томон сифатида майдонга чиқади.

2. Юридик жавобгарлик айбдор чидашга мажбур бўлган муайян маҳрумликлар билан тавсифланади. Ҳуқуқбузарни муайян қулайликлардан маҳрум этиш жавобгарликнинг объектив хусусиятидир. Бошқача қилиб айтганда, юридик жавобгарлик ҳуқуқбузар учун ҳуқуқни бузишдан олдин унинг учун йўқ бўлган юридик мажбуриятни ифодалайди (масалан, жарима тўлаш, келтирилган зарарни қоплаш мажбурияти ва ҳ.к.).

3. Юридик жавобгарлик фақат содир этилган ҳуқуқбузарликдан кейин бошланади. Бу, ҳуқуқбузарликни содир этиш нияти-

ни ошкор қилиб, лекин уни содир этмаган шахс юридик жавобгарликка тортилмайди демакдир. Худди шу тарзда охирига етмаган ҳуқуқбузарлик учун, агар у зарар келтиришга сабаб бўлмаган бўлса, юридик жавобгарлик қўлланилмайди. Қандай ҳуқуқбузарликни содир этиб бўлинган, деб ҳисоблаш кераклиги ҳақида ҳуқуқшунослик фанида мунозаралар бўлиб туради. Зарур ҳолларда ушбу факт судлов тартибида аниқданиши мумкин.

4. Юридик жавобгарлик чораларини фақат процессуал ҳуқуқ нормалари (фуқаролик-процессуал ҳуқуқи, жиноий-процессуал ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги қонунчиликда ақс этган процессуал нормалар)га **риоя қилинган тақдирдагина қўлланиши мумкин.**

Юридик жавобгарлик давлат мажбурлови кўринишларидан бири, холос. Юридик жавобгарлик билан бир қаторда давлат мажбурлов чораларига:

- мажбурий таъминлаш чоралари (тинтув, олиб қўйиш, мулкни хатлаш);

- ҳимоя чоралари (алиментни мажбурий ундириш, фуқаролик-ҳуқуқий битимни ҳақиқий эмас деб эътироф этиш, ишдан ноқонуний бўшатишнинг ходимни ўз ишига тиклаш бўйича суд ҳукмини бажаришнинг мажбурийлиги ва бошқалар) киради.

Юридик жавобгарлик турлари ҳуқуқ тармоқлари номларига мос келади. Уларда нормаларни, яъни қоидаларни бузганлик учун тегишли жазо чоралари кўзда тутилган. Одатда юридик жавобгарликнинг қуйидаги турлари тилга олинади:

1. Маъмурий жавобгарлик ҳуқуқбузарларга нисбатан (огоҳлантиришдан тортиб маъмурий қамокқача) маъмурий таъсир чораларини қўлланишда ўз ифодасини топади.

2. Интизомий жавобгарлик интизомни бузиш оқибатида бошланади (меҳнат, ҳарбий, ўқув ва шу кабилар). Жарима, олиб қўйиш, ишдан бўшатиш, доимий ўзлаштира олмаганлик ёки олий ўқув юрти билан алоқани узганлик учун институтнинг ўқув юртидан студентни ҳайдаши, хизмат бўйича навбатсиз наряд тайинлаш асосий интизомий чоралар ҳисобланади.

3. Моддий жавобгарлик шахснинг ўз хизмат мажбуриятларини бажариш чоғида йўл қўйган ноқонуний ҳаракатлари натижасида келтирилган зарарни қоплашдан иборат. Моддий жавобгарлик ҳам, интизомий жавобгарлик ҳам асосан меҳнат ҳуқуқида қўлланилади.

4. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик фуқаролар ва ташкилотларнинг мулкӣ ва айрим шахсий номулкӣ ҳуқуқларини бузишдан бошланади. Жавобгарликнинг бу тури қонун ёки шартномада белгиланган ва ҳуқуқбузар учун мулкӣ моҳиятга эга бўлган ёқимсиз оқибатларни келтириб чиқарувчи (масалан, зарарни қоплаш ва бошқалар) таъсир чоралари орқали амалга оширилади. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг мақсади — бузилган мулкӣ ҳуқуқни тиклашдан иборат.

5. Жиноий жавобгарлик жиноят содир этган шахсларга нисбатан қўлланилади.

Интизомий ва моддий жавобгарлик асосан суддан ташқари тартибда қўлланилади. Маъмурий жавобгарлик суд ҳукми билан ҳам қўлланилиши мумкин. Фуқаролик-ҳуқуқий ва жиноий жавобгарлик фақат судлов тартибида қўлланилади.

ИБЎЛИМ

МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

1. *Маъмурий ҳуқуқ тушунчаси, унинг предмети, манбалари, субъектлари ва тамойиллари. Маъмурий ҳуқуқ тизими.*
2. *Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар тавсифи. Маъмурий-ҳуқуқий нормалар турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.*
3. *Маъмурий жавобгарлик тушунчаси ва маъмурий жазо турлари.*

1. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ, УНИНГ ПРЕДМЕТИ,
МАНБАЛАРИ, СУБЪЕКТЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ.
МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ ТИЗИМИ

/Маъмурий (административное) сўзи лотинча «ас!гшш!га!ю» сўзидан олинган бўлиб, «бошқарув» деган маънони англатади. Маъмурий ҳуқуқ эса ҳуқуқ соҳаларидан бири бўлиб, давлат бошқарувини ташкил этиш ва амалга ошириш жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисидан иборат. Маъмурий ҳуқуқ фанини, унинг предметини, мақсад ва вазифаларини англаб олишдан олдин давлат бошқаруви ва умуман бошқарув тўғрисида тушунча ҳосил қилиш лозим./

Ҳар қандай бошқарув жамиятда юзага келадиган турли муносабатларни тартибга солишга қаратилган бўлади. Жамиятда мавжуд бўлган бошқарув ижтимоий бошқарув ҳисобланиб, давлат бошқаруви унинг асосий турларидан бири саналади. Демак, жамиятда давлат бошқарувидан ташқари бўлган бошқарув (масалан, жамоа бошқаруви) ҳам мавжуд. Лекин маъмурий ҳуқуқ фақат давлат бошқаруви билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солади.

Давлат бошқаруви давлат фаолиятининг алоҳида бир тури бўлиб, бевосита давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясидан келиб чиқадиган бўлсак, давлат бошқаруви органларига Ўзбекистон Республикасининг Президенти бошчилигидаги Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари, республика миқёсидаги корхона, муассаса ва ташкилотларнинг маъмуриятларини киритиш мумкин.

Давлат бошқарувининг асосий хусусиятлари қуйидагилар ҳисобланади:

- давлат бошқаруви халқ депутатлари кенгашларининг раҳбарлиги ва назорати остида ташкил этилади;

- давлат бошқаруви ижтимоий турмушнинг барча тармоқларида, яъни иқтисодиётда, ижтимоий-маданий соҳаларда, маъмурий-сиёсий соҳаларда ва соҳалараро амалга оширилади;

- давлат бошқаруви ҳамма вақт қонунга асосланган бўлади ва қонун кучига тенг характерга эга. Қонун кучига тенг характер деганда - давлат бошқарувининг қонунларини ижро этиш мақсадида амалга оширилишини тушунамиз. Давлат бошқаруви органлари (мансабдор шахслари) ижро этиш фаолиятини амалга оширишда фармойиш бериш ҳуқуқига эга бўлади. Шу сабабли ҳам давлат бошқарувини — ижро этиш ва фармойиш бериш фаолияти дейиш мумкин.

Давлат бошқаруви органларининг функциялари қуйидагича:

- истиқболни белгилаш;
- режалаштириш;
- ташкил этиш;
- тартибга солиш;
- умумий раҳбарлик;
- тезкор (оператив) фармойиш бериш;
- мувофиқлаштириш;
- кузатувлар ва назоратни амалга ошириш.

[Маъмурий ҳуқуқнинг предмети] — давлат бошқарувини ташкил этиш ва амалга ошириш жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатлар ташкил этади^ Бу муносабатларни қуйидаги гуруҳларга бўлишимиз мумкин:

- ташкилий жиҳатдан бири иккинчисига бўйсунадиган давлат органлари ўртасидаги муносабатлар, масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси билан вазирликлар ўртасидаги ёки вазирлик билан унинг қуйи бошқарма ва бўлимлари ўртасидаги муносабатлар;

- бир-бирига бўйсунмайдиган давлат органлари ўртасидаги муносабатлар, масалан, икки вазирлик ўртасидаги муносабатлар;

- давлат органлари билан корхона, муассаса ва ташкилотлар ўртасидаги муносабатлар;

- давлат органлари билан фуқаролар ўртасидаги муносабатлар.

I Маъмурий ҳуқуқ манбалари:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
2. Маъмурий-ҳуқуқий нормаларни ўзида акс эттирган Қонунлар.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг маъмурий бошқариш предметига тааллуқли фармонлари.

4. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг давлат бошқаруви масалаларига доир қарорлари.

5. Ўзбекистон Республикасининг қонунлар мажмуалари, яъни Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси, Солиқ кодекси, Божхона кодекси.

6. Вазирликлар ва идораларнинг буйруқ ва қарорлари.

7. Маҳаллий бошқарув органлари (яъни, шаҳар ва туман ҳокимликлари)нинг фармойиш ва қарорлари.

Маъмурий ҳуқуқ фанида субъектлар уч гуруҳга бўлинади:

8. Давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари мансабдор шахсларининг бошқарув ҳужжатлари (буйруқ, оғзаки ёки ёзма шаклдаги фармойишлари ва ҳоказолар[^]

1) Маъмурий ҳуқуқ субъекти. Бу субъект субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Маъмурий ҳуқуқсубъектига:

- давлат бошқарув органлари;
- давлат хизматчилари;
- жамоат бирлашмалари;
- фуқаролар киради.

2) Маъмуриш-ҳуқуқий муносабатлар субъекти. Бу конкрет муносабатнинг конкрет иштирокчиси ҳисобланади.

3) Бошқарув субъекти. Маъмурий ҳуқуқнинг **асосий тамойиллари:**

- 1) қонунийлик, адолат;
- 2) давлат бошқарувида фуқароларнинг иштироки;
- 3) фуқароларнинг тенглиги, эркинлиги;
- 4) давлат бошқарувида соҳавийлик ва ҳудудийликни ҳисобга олиш;

5) ваколат доирасида жавобгарлик;

6) давлат бошқарувида жамоавийлик ва ҳоказолардир.

Республикамизда маъмурий ислоҳотларни амалга оширишга алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Президент Ислам Каримовнинг Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ биринчи сессиясидаги нутқи бунинг ёрқин далили бўла олади. Унда, жумладан: «мамлакатимизда демократик тамойилларига асосланган, аввало, амаддаги Конституция ва қонунларга мувофиқ фаолият юритадиган, ҳеч қандай мансабдор, ҳатто энг кўзга кўринган вазифада ўтирган шахсларнинг ҳам субъектив хоҳиш-истагига қарам бўлмасдан, ишни барқарор ва фаол ташкил қиладиган, ўз моҳиятига кўра жамиятимизнинг олға силжишига ҳалакит бераётган барча иллат ва эски асоратларни бартараф

згишга қурби етадиган самарали тизимни вужудга келтириш»¹ зарурати таъкидланади.

Маъмурий ҳуқуқ тизими — маъмурий-ҳуқуқий нормалар ва институтлардан ташкил топган. Маъмурий ҳуқуқ тизимининг ўзига хос хусусиятларига қараб икки қисмга бўлиш мумкин:

1) умумий қисм — бунда умумий тушунчалар, яъни давлат бошқаруви тушунчаси ва тамойиллари, маъмурий ҳуқуқнинг предмети, тизими ва манбалари, унинг ҳуқуқ соҳасида тутган ўрни, маъмурий ҳуқуқ субъектлари ва уларнинг ҳуқуқий мақоми ўрнатилади;

2) махсус қисм — бунда ҳар бир соҳада татбиқ қилинадиган ҳуқуқ нормалари ўрганилади. Маъмурий ҳуқуқнинг махсус қисми тўрт йўналиш бўйича ўрганилади. Булар:

- иқтисодиёт соҳаси;
- ижтимоий-маданий соҳа;
- маъмурий-сиёсий фаолият;
- тармоқлараро бошқарувлардир.

2. МАЪМУРИЙ-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР ТАВСИФИ. МАЪМУРИЙ-ҲУҚУҚИЙ НОРМАЛАР ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар шундан иборатки, ижроия ҳокимияти органи (субъекти) мажбурий равишда ушбу муносабатларнинг бир томони сифатида майдонга чиқади ва у ўзига юкланган вазифаларга мувофиқ ўзининг ҳуқуқли ваколатларини амалга оширади. Томонлардан бирида ҳуқуқли ваколатларнинг мавжудлиги (яъни ижро-фармойиш функцияларига эгаллик) маъмурий муносабатлар юзага келишининг зарур шартидир.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Агар фуқаролардан бири иккинчисига нисбатан ҳуқуқли ваколатга эга бўлмаса, улар ўртасида маъмурий муносабатлар вужудга келиши мумкин эмас. Бунда бошқа томоннинг розилиги шарт эмас. Бу, ижроия ҳокимияти субъекти талабномаси йўналтирилган томон ўз хоҳиш-истагидан қатъи назар, ушбу талабни бажаришга мажбурлигини англатади. Шунинг учун ҳам маъмурий муносабатларни ҳокимият муносабатлари деб ҳам

¹ *Харанг: Президент Ислом Қариевнинг* иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси. «Халқ Ўзи» газетаси, 2000 йил 23 январ.

аташади. Бу хусусият давлат бошқарув фаолиятининг ташқи устуворликлари билан белгиланган ҳамда охир-оқибатда бутун маъмурий-давлат маҳкамаси фаолият юритишининг бош шарти ҳисобланади. Мабодо бошқарувнинг қандайдир босқичида «ҳокимият-бўйсунуш» тамойили иш бермай қолса, демак, у ҳолда бутун давлат бошқаруви тизими издан чиқади ва бу билан маъмурият занжирининг бўйсунмай қўйган ҳалқасини алмаштириш масаласи юзага келади.

2. *Томонлар шенгсизлиги* бошқарув ҳамда биргаликдаги фаолият иштирокчилари иродасининг ягона бошқариш иродасига бўйсунушини тақозо этади. Ҳуқуқли ваколатларга эга бўлган томон шундай ваколатлари бўлмаган ҳамда ўзига тобе бошқа томонга нисбатан устувор мавқега эга бўлади.

3. Маъмурий муносабатларнинг пайдо бўлиши учун *шомонлардан бирининг иродаси* (аниқроғи бошқасига нисбатан ҳуқуқли ваколатларга эга бўлган томон иродаси) *кифоя килади*. Бу ҳолат маъмурий муносабатларнинг одатда томонларнинг ўзаро розилиги билан юзага келадиган бошқа барча ҳуқуқий муносабатлардан тубдан фарқланишига олиб келади.

4. *Ўз моҳият-эътибори* билан маъмурий муносабатлар *ташқилий муносабатлари* иборат, яъни энг аввало ҳуқуқни бажариш жараёнини ташкил этишга йўналтирилгандир. Вазифадорлик маъносида булар давлат бошқаруви соҳаси билан боғланган барча кишиларнинг ҳаракатларини бошқарувчи таъсирига ўтказиш демакдир.

5. Фуқаролик-ҳуқуқий, меҳнат ёки оилавий-ҳуқуқий муносабатлардан фарқли ўларок, маъмурий-ҳуқуқий муносабатларда юзага келадиган *низолар, одатда, суддан ташқари тартибда ҳал этилади*. Гарчи сўнгги вақтларда судда ечимини топадиган маъмурий-ҳуқуқий низолар доирасининг кенгайиш тенденцияси кузатилаётган бўлса-да, фуқаролар ҳақ-ҳуқуқлари поймол этган мансабдор шахс устидан шикоят қилишнинг махсус маъмурий тартиби мавжуд.

6. Агар томонлардан бири ҳуқуқий муносабатлар бўйича иккинчи томонга зарар етказган ҳолда маъмурий норма талабларини бузадиган бўлса, *у бошқа томон олдидан эмас, балки бевосити давлат олдидан жавоб беради*.

Бинобарин, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар дейилганда, томонлар ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар соҳиби сифатида иштирок этадиган бошқарув муносабатлари тушунилади.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар таркиб топадиган давлат бошқаруви соҳаси охир-оқибатда кишиларнинг биргаликдаги фаолиятини ташкил этишга йўналтирилган функцияларни амалга, оширишдан иборат бўлиб қолади. ! **Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар икки** гуруҳга бўлинади:

1) горизонтал муносабатлар, яъни бир-бирига бўйсунмайдиган субъектлар ўртасида юзага келадиган муносабатлар, масалан, икки вазирлик ўртасидаги муносабатлар;

2) вертикал муносабатлар, яъни ташкилий жиҳатдан бири иккинчисига бўйсунадиган субъектлар ўртасида юзага келувчи муносабатлар, масалан, вазирлик билан унинг қуйи органлари ўртасидаги муносабатлар/

Бошқарув муносабатларининг барча турларида ижроия ҳокимиятнинг у ёки бу субъекти албатта, иштирок этади. Бусиз маъмурий муносабатда бошқарув муносабатлари пайдо бўлиши мумкин эмас. Зеро, фақат ижроия ҳокимияти субъектигина давлат иродаси ва манфаатларини юридик шаклда ифода этиш ваколатига эга. Яъни амалда унинг ўзи давлат ҳокимиятини ижро кўринишида амалга оширади.

Маъмурий-ҳуқуқий нормалар. Бу давлат бошқарувини ташкил этиш ва амалга ошириш жараёнини тартибга солувчи қоидалардир. Маъмурий-ҳуқуқий нормалар маъмурий ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг хатти-ҳаракатларини (ҳуқуқ ва мажбуриятларини) тартибга солади. Бошқа ҳуқуқий нормалар сингари давлат томонидан ҳимоя қилинади.

Маъмурий-ҳуқуқий нормаларнинг турлари:

1. Мақсадли вазифаси бўйича: бошқарувчи ва муҳофаза этувчи нормалар.

2. Таъсир кўрсатиш усули бўйича: мажбурловчи ва таъқиқловчи нормалар.

3. Амал қилиш чегаралари бўйича: а) муайян ҳудудда амал қилувчи нормалар; б) фақат муайян шахслар доираси учун мажбурий нормалар; в) маҳкаманинг ички нормалари; г) умуммажбурий нормалар.

4. Юридик кучи бўйича: қўпроқ юридик кучга эга бўлган нормалар ҳамда камроқ кучга эга бўлган нормалар. Мазкур ҳолат ушбу нормаларни қабул қилувчи давлат ҳокимияти қонунчилик органига боғлиқ. Чунончи, вилоят органи томонидан қабул қилинган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар Олий Мажлис қабул қилган қонунларга нисбатан камроқ юридик кучга эга бўлади.

5. Аҳамиятлилик даражаси бўйича: қонуний ва қонунга қўшимча нормалар. Агар улар қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган орган (Олий Мажлис)дан келиб чиқадиган бўлса, қонуний ҳисобланади. Мабодо, маъмурий нормалар ижроия ҳокимияти органлари меъёрий ҳужжатларида, жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарорларида акс этган бўлса, улар қонунга қўшимча нормалар ҳисобланади. ^

6. Умумлаштирилганлик даражаси бўйича: умумий ва махсус нормалар. Масалан, савдо қоидаларини бузиш — бу умумий норма, савдо қоидаларини ўқотар қурол савдоси билан бузиш эса — махсус нормадир. Умумий ва махсус нормалар бир-бирига мос келмай қолган тақдирда махсус норма қўлланади.

7. Ҳуқуқий режим тавсифи бўйича: моддий ва процессуал нормалар. Маъмурий ҳуқуқнинг кўпчилик нормалари моддий нормалар ҳисобланади. Чунки, улар маъмурий муносабатлар иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуини юридик жиҳатдан мустаҳкамлашга хизмат қилади. Процессуал нормалар маъмурий ҳуқуқ моддий нормалари белгилаб берган ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш тартибини белгилайди.

Маъмурий ҳуқуқ нормалари таркиби ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари таркибига ўхшашдир (фараз, диспозиция, санкция). Бироқ, маъмурий ҳуқуқ нормалари ўзига хос хусусиятларга эга.

Маъмурий ҳуқуқ нормаларининг ўзига хос хусусиятлари:

1. Ушбу нормалар иккиёқлама вазифага эга. Бир томондан улар ижро этиш ва амалда қўлланиш учун чоп этилади, иккинчи томондан эса, ҳуқуқий ижодкорлик жараёнининг ўзини бошқариш ва регламентлаш учун нашр этилади (чунончи, қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш тартибини, давлат ҳокимияти органларининг ваколат ва мақомини, ҳоказоларни белгилаб берувчи нормалар).

2. Маъмурий ҳуқуқ нормалари, одатда, тўғридан-тўғри амал қилмайди, яъни улар қатъий тавсифдаги хулқ-атвор умумий қоидаларидан иборат бўлади. Бу, улар маҳаллий тавсифга эга бўлган ҳамда ушбу нормалар қўлланиши керак бўлган бўлинмаларнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутувчи янада аниқроқ қонунга қўшимча ҳужжатлар воситачилигига муҳтож демақдир.

3. Маъмурий-ҳуқуқий нормалар энг аввало ижроия ҳокимияти субъектларига қаратилган хатти-ҳаракатлар қоидаларини ўзида акс этиради. Бу — мазкур нормалар соф «маҳкамачилик» моҳиятига эга деган гапдир. Улар ҳам алоҳида фуқароларга, ҳам шунингдек,

жамоат ташкилотларига қаратилган бўлиши мумкин. Бирок, айнан ижроия ҳокимияти мақсадларини рўёбга чиқаришга йўналтирилганлиги билан ҳам маъмурий ҳуқуқ нормалари фуқаролар, жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилади ҳамда зарур фуқаролик ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш учун шарт-шароит яратади.

Ц^Таъмурий ҳуқуқ нормалари бир қанча усуллар билан амалга оширилади:

1. Ижро. Унинг моҳияти ҳуқуқий нормаларда акс этган қоидаларни бажариш бўйича ҳуқуқ субъектларининг фаол ҳаракатларида ифодаланади (масалан, шаҳар транспортида йўлқира ҳақини тўлаш мажбурияти).

2. Риоя этиш. Риоя этишнинг мақсади субъектни тақиқланган ҳаракатлардан тийиб туришдан иборат (мисол учун, қизил чироқда қўчани кесиб ўтишнинг тақиқланганлиги).

3. Фойдаланиш. Фойдаланишда ўзига берилган ҳуқуқдан фойдаланиш ёки фойдаланмасликни субъектнинг ўзи ҳал қилади (масалан, мабодо фуқаро ов билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлса, у мазкур ҳуқуқдан фойдаланмаслиги мумкин, лекин у ўзининг ов қилиш ҳуқуқини бошқа бировга бериши мумкин эмас).

4. Қўлланиш. Бу усул ваколатли органлар (қонуний ҳуқуқли шахслар) томонидан амалдаги маъмурий нормалар асосида юридик ҳуқуқли қарорларнинг қабул қилинишидан иборат (чунончи, газ ускунасидан фойдаланиш қоидаларига риоя этмаганлик учун шаҳар газ хўжалиги хизмати қоидабузарларга нисбатан жазо чорасини қўлланиш ҳуқуқига эгд^

Маъмурий ҳуқуқ нбрмалари уларнинг таъсир кучи йўналтирилган барча шахслар учун мажбурийдир. Маъмурий ҳуқуқ нормаларига риоя этилмаган тақдирда маъмурий жавобгарлик юзага келади.

3. МАЪМУРИЙ ЖАВОБГАРЛИК ТУШУНЧАСИ ВА МАЪМУРИЙ ЖАЗОТУРЛАРИ

' **Маъмурий ҳуқуқбузарлик** — Маъмурий жавобгарлик кодексига назарда тутилган. Бу шахсга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига, давлат ва жамоат тартибига, мулкка, атроф табиий муҳитга қарши қаратилган айбли (қасддан ёки эҳтиётсизликдан) содир этилган қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик)дир. / Ўзбекистон Республикасида маъмурий жавобгарлик фуқароларга нисбатан 16 ёшга тўлгандан бошлаб кучга киради (Маъ-

мурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 13-моддаси). 16 ёшгача бўлган шахслар учун ҳуқуқбузарнинг ота-онаси ёки васийси жавобгарликка тортилади. Ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган шахсларга нисбатан вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи комиссиялар тўғрисидаги низомда назарда тутилган чоралар қўлланилади]

(Харбий хизматчилар ва ИИВ ходимлари қатор ҳолатларда маъмурий ножўя иш учун маъмурий жавобгарликка тортилмай, интизомий жавобгарликка мустаҳиқ этиладилар¹ Лекин шу билан бирга, «мазкур шахслар йўл ҳаракати қоидаларини, ов қи-лиш, балиқ тутиш ва балиқ захираларини сақлаш қоидаларини, божхона қоидаларини бузганликлари учун умумий асосларда маъмурий жавобгар бўладилар. Юқорида кўрсатилган шахсларга нисбатан маъмурий қамокқа олиш чоралари қўлланилиши мумкин эмас. Муддатли хизматдаги харбий хизматчиларга жарима солиниши мумкин эмас»¹.

Маъмурий ҳуқуқ айбсиз айбдор деб аталувчи тушунчани ҳам • кўзда тутати. Мисол учун, агар автокорхона ҳайдовчиси йўл-транспорт ҳодисасини содир этишда айбдор деб эътироф этиладиган бўлса, шу корхона раҳбари маъмурий жавобгар бўлади.

Лекин, шунга қарамай, қуйидаги ҳолатларда маъмурий жавобгарлик қўлланилиши мумкин эмас:

- зарур муҳофаза чегараларига риоя этилганда;
- охири заруратда (мазкур ҳолатда шахс маъмурий жавобгар бўлмайди, лекин учинчи шахслар олдидаги моддий жавобгарликдан озод этилмайди); | ¹ ҳуқуқбузарлик содир этилган пайтда шахс ақли норасолик ҳолатида бўлганда;
- агар ҳуқуқбузарлик келтирган зарарли оқибатлар арзимас бўлса ёки умуман зарар келтирмаган бўлса (йўл ҳаракати қоидаларининг бузилиши бундан мустасно);
- маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни қараб чиқиш учун жамоат ташкилотларига (меҳнат жамоаларига, фуқаролар йиғинига, маҳаллага ва ҳоказоларга) топширилганда.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар маъмурий жавобгарликка умумий асосларда тортиладилар. «Иммунитетга эга бўлган шахсларга нисбатан ушбу кодекснинг Ўзбе-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. Т., «Адолат», 1999., 10-бет.

кистон Республикаси қатнашчи бўлган халқаро шартномалар ва битимларга зид бўлмаган қисми қўлланилади»ган ҳолатлар бундан мустасно.

^**Маъмурий жазо** маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик мезони чораси ҳисобланади. **Маъмурий жазо турлари:**

1. Жарима — бу маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан давлат фойдасига ундириладиган пуллик жазо чораси) Жариманинг миқдори маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган вақтдаги, давом этаётган маъмурий ҳуқуқбузарлик учун эса бу ҳуқуқбузарлик аниқланган вақтдаги белгилаб қўйилган энг кам ойлик иш ҳақидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

! Жариманинг энг кам миқдори энг кам иш ҳақининг элликдан бир қисмидан, мансабдор шахсларга эса, ўндан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак.

Жариманинг энг кўп миқдори энг кам иш ҳақининг беш бараваридан, мансабдор шахсларга эса, ўн бараваридан ошмаслиги керак. Фақат қонунларда кўзда тутилган айрим ҳоллардаги у фуқароларга нисбатан энг кам иш ҳақининг ўн бараваригача ва мансабдор шахсларга нисбатан ўн беш бараваригача бўлган : миқдорни ташкил этиши мумкинX)

! **2. Ҳақини тўлаш шарт** билан олиб қўйиш - ҳуқуқбузарлик қу- роли бўлган ашёни мажбурий равишда олиб қўйишдан иборат бўлган маъмурий жазо чораси. Олиб қўйилган ашё сотилиб, ундан тушган пул сотиш учун кетган харажатларни чегириб ташлаган ҳолда эгасига қайтарилади. Масалан, ов милтиғи, агар уни сақлашга рухсатнома бўлмаса, шундай йўл билан олиб қўйилади.

Бирок, мазкур маъмурий жазо чораси овчилик асосий тирикчилик манбаи бўлган шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин эмас.

3., Мусодара қилиш — маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли бўлган ашёни мажбурий тарзда пулини тўламай давлат мулкига айлантиришдан иборат. Ушбу жазо чораси туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судяси томонидан қўлланилади. Бунда фақат ҳуқуқбузарнинг мулки бўлган ашёгина мусодара қилиниши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. Т-, «Адолат», 1999., 13-бет.

Ўқотар қуроллар ва ўқ-дориларни, бошқа ов қуролларини мусодара қилиш асосий тирикчилик манбаи овчилик бўлган шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин эмас (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 27-моддаси).

Мусодара қилиш Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 53-моддасининг «Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин» деган қоидага мувофиқ амалга оширилиши керак.

4. Маҳбус ҳуқуқдан маҳрум қилиш (транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан, ов қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш) туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судяси томонидан уч йилгача муддатга қўлланилади ва бу муддат 15 кундан кам бўлиши мумкин эмас.

Ногиронлиги сабабли транспорт воситаларидан фойдаланадиган шахсларга транспорт воситаларини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилиш чораси қўлланилиши мумкин эмас, транспорт воситаларини алкоголь ичимликлардан, гиёвандлик воситаси таъсиридан маст бўлган ҳолда ёки ўзгача маст бўлган ҳолда бошқариш ҳоллари, шунингдек, ўзлари иштирокчи бўлган йўл-транспорт ҳодисалари содир этилган жойдан кетиб қолиш ҳоллари бундан мустасно.

Асосий тирикчилик манбаи овчилик бўлган шахсларга нисбатан ов қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш чораси қўлланилиши мумкин эмас (Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 28-моддаси).¹

5. Маъмурий қамокқа олиш — жиноятларга яқин ҳуқуқбузарликларга ёки такрорий қўпол маъмурий ҳуқуқбузарликларга нисбатан қўлланилади. Ўнг кўп муддат — ўн беш суткагача, лекин фавқулодда ҳолат тартиби шароитида жамоат тартибига таъжовуз қилганлиги учун ўттиз суткагача муддатга қўлланилади.

Маъмурий қамокқа олиш туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судяси томонидан тайинланади.

Маъмурий қамокқа олиш: а) ҳомиладор аёлларга; б) уч ёшгача боласи бўлган ёки боласини 14 ёшгача ёлғиз тарбиялаётган аёлларга; в) 18 ёшга тўлмаган шахсларга; г) I ва II гуруҳ ногиронларига нисбатан қўлланилиши мумкин эмас¹

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 28-моддаси. Т., «Адолат», 1999., 14-бет.

[К,онун хужжатларида маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун чет эл фуқароларини ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан маъмурий тарзда чиқариб юбориш назарда тутилиши мумкин (МЖКнинг 23, 29-моддалари) К

Маъмурий жазоларни **маъмурий олдини олиш чораларидан** фарқлай билиш керак. Улар маъмурий жазони қўлланишдан оддин қилинади ва ҳуқуқбузарликни тўхтатиб қолишга йўналтирилади.

Маъмурий ҳуқуқда, шунингдек, **маъмурий тугаб туриш** деб аталган тадбирий чора ҳам кўзда тутилади. Бу жазо чораси бўлмай, фақат иш юз берган ҳолатни аниқлаш ёки тутиб турилган киши шахсини аниқлаш мақсадида қўлланилади. Одатда жиноят содир этганликда гумон қилинаётган шахслар ёхуд вазият тақозоси билан у ёки бу ғайри ҳуқуқий кирдикорларга аралашиб қолганлар маъмурий тутиб туришга мустаҳиқ этилади. Тутиб туриш билан биргаликда текширув ва камида икки кишидан иборат ҳолис гувоҳлар иштирокида албатта далолатнома тузган ҳодда тутиб турилган киши Ёзуомлари текширувдан ўтказилади. Маъмурий жазони қўлланиш судланганликни келтириб чиқармайди ҳамда ишдан бўшатишга олиб келмайди. Маъмурий жазо қўлланилган шахс белгиланган ўддат давомида жазо чораси бор шахс ҳисобланади. Давлат ҳокимияти ва маҳаллий бошқарув органларининг мансабдор шахслари маъмурий жазони қўллашлари мумкин.

Маъмурий ҳуқуқ Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимида муҳим ўрин тутади. Агар Конституциявий ҳуқуқ давлат механизми фаолиятининг асосий тамойилларини ўрнатадиган бўлса, маъмурий ҳуқуқ эса ушбу механизмни ҳаракатга келтиради, ижроия ҳокимияти органларининг мавжуд тизимини бевосита мустаҳкамлайди, ички бошқарув соҳасида давлат фаолиятини ва ушбу фаолиятдан келиб чиқадиган ҳокимият билан фуқаролар ўртасидаги юридик муносабатларни тартибга солади. Маъмурий ҳуқуқ шахс ҳуқуқларини мустаҳкамлайди, фуқароларга мансабдор шахслар зўравонлигидан муҳофаза этиш кафолатларини беради, давлат органлари фаолияти устидан назорат ўрнатади.

Бизнинг республикамизда ушбу масалаларга жуда катта аҳамият бериб келинмоқда. Мазкур муаммолар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарийб барча сессиялари кун тартибида турганлиги, Президентимизнинг кўплаб асарлари

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тугрисидаги кодекс. Т., «Адолат», 1999., 12-бет.

уларга бағишланганлиги бунинг ёрқин далили бўла олади. Шунга қарамай, иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида «маъмурий соҳада амалга оширилаётган ислохотларнинг самарадорлигини кучайтириш» зарурати тўғрисидаги масала яна кўтарилди. Президент Ислон Каримов, «бугунги кунда мамлакатимизда маъмурий бўлиниш ва ҳокимият тузилмалари бошқарувининг етарли даражада ихчам тизими ишлаб чиқилди. Уларнинг юқоридан куйига ва ўзаро муносабатлари тартиби белгиланди, деб таъкидлаш, шу билан бирга, марказда ва жойларда амалдаги бошқарув тизимининг ҳар бир бўғини ўз вазифаси, ваколатлари ва масъулиятини яхши ва чуқур англайдиган, уни юқори малака билан бажарадиган ях-лит самарали механизм сифатида фаолият кўрсата олмаётганини ҳам тан олиш керак»¹, — дея яна таъкидлади.

Албатта, бунинг сабаблари кўп. Улардан бири шундаки, «маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитида суяги қотган ижрочилар қарор қабул қилишда мустақил, масъулиятни зиммасига олган ҳолда фаолият ва ташаббус кўрсата олмапти. Улар ҳамон юқоридан кўрсатма кутиб ўтириш одатидан халос бўлолмапти».

Айни пайтда, давлат бошқаруви органлари тизимида, давлат маҳкамасининг бостириш ва мажбурлов органи сифатидаги функцияларини кучайтиришда ваколатларнинг ҳаддан ташқари бир жойда тўпланиб қолганлиги ҳақида кетаяпти, деб ўйлаш хато бўларди. Аксинча, гап «демократик институтларнинг мустақил фаолият кўрсатиши учун шарт-шароит яратиш, фуқаролар ва жамиятнинг барча сиёсий, ижтимоий салоҳиятини рўёбга чиқариш тадбиркорлик ва иқтисодий ташаббуслар эркинлиги учун зарур имкониятларни ташкил этиб бориш»² ҳақида кетаяпти.

Бу ғоят табиийдир. Жаҳондаги бирон-бир давлат самарали бошқарувга эга бўлмай яшай олмаслиги яхши маълум. Қонунларга оғишмай риоя этувчи, шу қонунларга итоаткор фуқаролар онгига ўз иродаларини етказар экан, давлат ҳокимияти қанчалик кучли бўлса, ижроия органлари қанчалик ишонч ва малака билан ҳаракат қилса, давлат шунчалик қудратли бўлишини ҳаётнинг ўзи

¹ Қаранг: Ислон Каримовнинг иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси. «Халқ сўзи» газетаси, 2000 йил 3 январ.

² Қаранг: Ислон Каримовнинг иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессиясидаги маърузаси. «Халқ сўзи» газетаси, 2000 йил 23 январ.

кўрсатиб турибди. Мана шунинг учун ҳам мамлакатимиз Президенти ўша сессияда қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтганди: «Биз давлат тузилмалари ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларидаги нохуш ҳолатлар — аҳоли кўз ўнгида ҳокимиятни обрўсизлантираётган порахўрлик, таъмагирлик ва коррупция кўринишлари билан бундан буён асло муроса қила олмаймиз.

Биз бундай иснод келтирувчи ҳодисаларга қарши бутун жамият билан биргаликда кескин курашмоғимиз даркор»¹.

Қаранг: «Халқ сўзи» газетаси, 2000 йил 23 январ.

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

Фуқаролик ҳуқуқининг предмети ва усуллари.

% Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси ва таснифи.

4. Юридик шахслар — фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларининг субъектлари сифатида.

Фуқаролик ҳуқуқида битимлар тушунчаси, уларнинг турлари, шакллари ва ҳақиқийлик шартлари.

Мулк ҳуқуқининг мазмуни, вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари.

Фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар турлари ва уларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари.

1. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚНИНГ ПРҚЦМЕТИ ВА УСУЛЛАРИ

Фуқаролик ҳуқуқи — ҳуқуқнинг асосий тармоқларидан бири бўлиб, у ҳуқуқий муносабатлар субъектлари ўртасида тенглик, хошиш-ирода мухторийлиги (автоном) ва мулкий мустақиллик асосларида юзага келадиган мулкий муносабатлар ҳамда улар билан боғлиқ бўлган ёхуд боғлиқ бўлмаган шахсий номулкий муносабатларни тартибга солади.

Фуқаролик ҳуқуқи узок тарихга эга. Рим ҳуқуқи даврлариданок, ҳуқуқнинг ушбу соҳаси у ёки бу ашё, мол-мулк хусусида фуқаролар ўртасидаги муносабатларни белгилаб берарди. Шунинг учун фуқаролик ҳуқуқини «ашёвий» ёхуд «цивил» ҳуқуқи деб ҳам аташади. Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқ тизимида муҳим мавкега эга бўлиб, алоҳида роль ўйнайди. Масалан, меҳнат, оилавий, табиатни муҳофаза этиш ва мулк билан боғлиқ бошқа вужудга келган муносабатларнинг ушбу соҳаларини тўлиқ асосда тартибга сола олмаслик ҳолатлари вужудга келса, бундай ҳолларда Фуқаролик ҳуқуқи нормалари қўлланилади.

Ҳуқуқ субъектининг муайян бир мол-мулкка алоқаси моҳиятини аниқловчи, ашёнинг (мулкнинг) бир хил шахслардан бошқаларга ўтишини тартибга солувчи, фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларини тузиш ва улар бўйича олинган мажбуриятларни бажариш қоидаларини белгиловчи, шунингдек, етказилган мулкий ва маънавий зарарни қоплаш тартибини кўрсатиб берувчи ижтимоий муносабатларнинг жуда кенг доираси **фуқаролик ҳуқуқининг предмети** бўлиши мумкин.

^Фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар қуйидагилардан иборат:

1. Мулкнинг муайян шахсларга тегишлилиги ёки мулкнинг бир шахсдан бошқасига ўтиши ёхуд ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш ва бошқа ҳаракатлар билан боғлиқ мулквий муносабатлар.

2. Номулквий характерга эга бўлган, мулк, қиймат, эквивалент билан боғлиқ бўлмаган, шахслардан бошқа шахсларга «ўтказиб ва бериб бўлмайдиган» шахсий ҳуқуқий муносабатлар./^

Бу ҳуқуқий муносабатларга асосан шахснинг ор-номуси, виждони, шаъни, кадр-қиммати ва баҳоланиши ниҳоятда мураккаб бўлган, инсоннинг маънавий қадриятлари билан боғлиқ бўлган бошқа ижтимоий муносабатлардир. ^Юқоридаги ҳолатларга кўра мулквий муносабатлар ўзи ҳам ик-кй гуруҳга:

- мулквий муносабатлар (ашёвий ҳуқуқлар) га;

- мажбуриятли муносабатларга (шартномалар асосида) бўлинади./

/"Мулквий муносабатлар мулк эгаси томонидан бошқа шахслар иштирокисиз мустақил равишда амалга оширилади. У шахсларда муайян мол-мулкка эгалик ҳуқуқининг мавжудлиги ёки мол-мулкнинг унинг эгалари бўлмаган шахслар қўлига қонунсиз равишда ўтиб қолишлиги ҳамда ундан виндикацион даъво асосида ўзининг дастлабки эгасига қайтарилиш лозим эканлиги муносабати билан юзага келади. Биринчи ҳолатда мулквий муносабатлар мутлақ моҳиятга эга бўлади.^Чунки, муайян мулк эгасига шу мулкнинг эгаси бўлмаган шахсларнинг чекланмаган доираси қарама-қарши туради. Бошқача қилиб айтганда, булар бошқа шахснинг мулкка эгалик ҳуқуқини ҳурмат қилиш ва унинг амалга ошишига тўсқинлик қилмаслик мажбурияти зиммаларида бўлган бошқа барча субъектлардир.

^Мажбуриятли муносабатлар камида икки шахс иштирок этган жойдагина юзага келади. Кўп ҳолларда улар мулкни қайта тақсимлаш ёки субъектлар фаолияти натижаларини алмашиш жараёни билан боғлиқ бўлади. Мулкнинг бир шахсдан бошқасига ўтиши билан боғлиқ мажбуриятли муносабатлар турли асосларга кўра юзага келиши мумкин.*>Мажбуриятли муносабатларнинг энг салмоқли гуруҳи фуқаролик-ҳуқуқий битимлари (мулкни топшириш, ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш ва ҳоказолар тўғрисидаги шартномалар) тузиш асосида вужудга келади.

Бир шахснинг бошқасига зарар етказиши оқибатида, шунингдек, асоссиз (яъни етарли даражада қонуний асосларга эга

бўлмай) мулкни сотиб олиш ёки тўплаш натижасида юзага келган муносабатлар мажбуриятли муносабатларнинг аксари³ ни ташкил этади. Мулкни меросга қолдириш билан боғлиқ^и муносабатлар мажбуриятли муносабатларнинг махсус гуруҳи^и ташкил қилади. Мулк бир шахсдан бошқасига мерос тартибидан қонун асосида ёки васиятнома бўйича ва фақат мерос ко^б дирувчининг вафотидан сўнггина ўтиши мумкин.

Шахсий номулкий муносабатлар гарчи иктисодий мазмунини йўқотган бўлса-да» бироқ айти пайтда мулкий муносабатлар билан боғлиқдир. Шахсдан ажралмас номоддий неъматлар шахсий номулкий муносабатлар бўлиб майдонга чиқади.

Шахсий номулкий муносабатлар қуйидагиларга бўлинади:

а) бевосита мулкий муносабатлар билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатлар (масалан, муаллифнинг санъат асарига нисбатан мутлақ ҳуқуқи ёки ихтирочининг ўзига моддий муқофот тўланишини талаб қилиш ҳуқуқи билан боғлиқ муносабатлар);

б) мулкий муносабатлар билан бевосита боғланмаган, лекин барибир мулкий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин бўлган шахсий номулкий муносабатлар (чунончи, кадр-қиммати, шаънини ерга уриш, ишчанлик обрўсини тўқиш, маънавий зарар етказиш ва ҳоказолар билан боғлиқ муносабатлар).

Шуни таъкидлаш жоизки, бевосита мулкий муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий номулкий муносабатларни фуқаролик ҳуқуқи нафақат ҳимоя қилади, балки тартибга ҳам солади.

► **Фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солиш усуллари** — фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига асосланган ҳолда давлат томонидан белгиланган мулкий ва у билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатларга таъсир кўрсатиш воситалари йиғиндисидан иборат.

Фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш усулининг ўзига хос хусусиятлари:

1. Фуқаролик муомаласининг барча иштирокчилари ҳуқуқнинг эркин ва мустақил субъектлари деб эътироф этилади. Бу уларга қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатларни содир этиш имкониятини туғдиради. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг эркинлиги уларнинг ҳаракатларига (агар улар ғайриқонуний бўлмаса) ҳеч ким (давлат ҳам, ўзаро шартнома тузган икки тарафнинг ҳар бири ҳам, учинчи томон ҳам) аралаша олмаслигида намоён бўлади.

2. Фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг сонидан қатъ^и назар, улар ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган икки то

надилард Турли томондан қатнашувчи фуқаролик-ху-
монга бўлган субъектлари бир хил ҳажмдаги ваколатларга
^ уций муйо иклар мумкин (масалан, фуқаро давлат билан ёки ага
бўлмаган ташқилотлар билан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга бир қанча
мумкин). Бирок, бунда тарафларнинг юридик тенгли-
ши амалкилади.

Кўра айтганда, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларига қи-
ётган пайтда ҳуқуқ субъекти сифатида мақом нуқтаи на-Рица
влар теги бўлиб қатнашадилар, аммо мулкий муноса-зарНД
пар бўйича улар тенг бўлмаслиги ҳам мумкин.

Й пар бўйича улар тенг бўлмаслиги ҳам мумкин

% Томонлар ўртасида пайдо бўладиган мунозарали низолар ,
оо келишиш асосида, агар бундай шартлашувга келиша ол-шган
тақдирда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини ҳал этув-
и мустақил бўлган органлар (умумий юрисдикцияга эга бўлган
судлар, хўжалик судлари ва ҳакамлар суди кабилар) томонидан
ҳал этилиши мумкин. ^

•4. Мулкий муносабатлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг
салмоқти қисмини ташкил этганлиги учун фуқаролик-ҳуқуқий жа-
вобгарликда мулкий жавобгарлик асосий ўринни эгаллайди. */

фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини тартибга солишчи бутун
қонунчилик мажмуи фуқаролик ҳуқуқининг манбалари бўлиб май-
донга чиқади. Ҳеч шубҳасиз, бунда Ўзбекистон
Республикасининг Конституцияси етакчи рол ўйнайди. Чунон-
чи, унинг 36-моддасида: «ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли»,
дейилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 ва 27-
моддалари инсон шаъни, кадр-қиммати, хусусий ҳаётининг
шахсий дахлсизлиги, ёзишмалар сири каби маънавий қадриятлар
орқали юзага келадиган шахсий номулкий муносабатларни
тартибга солиш асосларини белгилаб беради.

Мкт қисм, 6 бўлим, 71 боб, 1199 моддадан иборат Ўзбекистон
Республикасининг Фуқаролик кодекси фуқаролик ҳуқуқининг асо-
сий манбаи ҳисобланади./

Кодефикация қилинган меъёрий ҳужжатлардан ташқари, қо-
нунлар, Президент Фармонлари ва ҳукумат қарорлари, шу-
нингдек, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга
Уналтирилган нормаларни ўзида акс эттирган барча меъёрий
ҚУжжатлар фуқаролик ҳуқуқи манбаларига киради.

Шундай қилиб, фуқаролик ҳуқуқининг барча меъёрий манба-
ф РИ бИР галикда фуқаролик қонун ҳужжатларини ташкил этади.
ў уқ>Р олик қонун ҳужжатлари айнан шу маънода тушунилиши
е кистон Республикаси ФКнинг 3-моддасида ўз ифодасини

топган. Унда шундай кўрсатиб ўтилади: «Фуқаролик қонун ҳужжатлари ушбу Кодексдан, ушбу Кодекс 2-моддасининг биринчи, тўртинчи, бешинчи қисмларида кўрсатилган муносабатларни тартибга солишчи бошқа қонунлар ҳамда қонун ҳужжатларидан иборат»¹.

"тсЎзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг ўзига хос хусусиятлари:

1. Бошқа қонунлар ва қонун ҳужжатларидаги фуқаролик-ҳуқуқий нормалар Фуқаролик кодексига мос бўлиши керак (ФКнинг 3-моддаси)у

/2. Фуқаролик қонун ҳужжатлари орқага қайтиш кучига эга эмас ва улар амалга киритилгандан кейин вужудга келган муносабатларга нисбатан қўлланилади.

Қонун, у амалга киритилгунга қадар, вужудга келган муносабатларга қонунда тўғридан-тўғри назарда тутилган ҳоллардагина татбиқ этилади (ФКнинг 4-моддаси)/

3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 5-моддаси қонунга ўхшашлиги бўйича фуқаролик қонун ҳужжатларини қўллашга ижозат беради. Қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаган ҳолларда тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий моҳияти ва мазмуни (ҳуқуқ ўхшашлиги)га ҳамда ҳалоллик, оқиллик ва адолат талабларига амал қилган ҳолда белгиланади.

4/Иш муомаласи одатлари, маҳаллий одат ва анъаналар (яъни, тадбиркорлик фаолиятининг бирон-бир соҳасида вужудга келган ва кенг қўлланиладиган, қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган хулқ-атвор қонидаси) фуқаролик қонун ҳужжатларига зид бўлмаган тақдирда қўлланилади (ФКнинг 6-моддаси)Б^

5/Агар халқаро шартномада ёки битимда фуқаролик қонун ҳужжатларидагига қараганда бошқача қонидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома ёки битим қонидалари қўлланилади (ФКнинг 7-моддаси)Б^"

фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқнинг барча тармоқларига хос **умумий тавсифдаги функцияларни бажаради**. Уларга, жумладан, қуйидагилар киради:

- жамиятдаги конкрет ҳаракатларни тартибга солиш;
- ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш;

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т., «Адолат», 1996., 5-6-бетлар.

- фуқаролар ва юридик шахсларнинг жамият учун ижобий хатти-ҳаракатларини фаоллаштириш;
- ҳуқуқбузарларга нисбатан мажбурлов моҳиятига эга бўлган чораларни қўллаш ва бошқа функциялар.

Бундан ташқари, фуқаролик ҳуқуқи яна қуйидаги махсус функцияларни ҳам бажаради:

- жамиятдаги цивилизациялашган иқтисодий муносабатларни тартибга солиш;
- мулкӣ ва номулкӣ ҳуқуқларни муҳофаза этиш;
- мулк шакллари хилма-хиллигини ҳуқуқӣ жиҳатдан тенглик асосида мустаҳкамлаб қўйиш ва уларни баравар юридик ҳимоя қилиш

Фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқнинг бошқа тармоқларидан, шу жумладан, бўйсунуш ва ҳисоб бериб туриш тамойили асосига қурилган маъмурий ҳуқуқдан асосий фарқи шундан иборатки, фуқаролик ҳуқуқи бирон-бир давлат мажбурловсиз фуқаролик муомаласи иштирокчиларига таъсир курсатишнинг юридик механизмига эга.

2. ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР ТУШУНЧАСИ ВА ТАСНИФИ

*

Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлар — иштирокчилари субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар соҳиблари бўлган ҳамда фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоӣ муносабатлардир. Шундан келиб чиққан ҳолда фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатга мулкӣ ва айрим номулкӣ шахсий муносабатларнинг тенг ҳуқуқли, мустақил субъектларининг юридик боғлиқлиги деб қараш керак бўлади. Бу боғлиқлик уларда субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мавжудлигида ҳамда шу ҳуқуқ ва мажбуриятларни бузувчиларга нисбатан мулкӣ характердаги давлат-ҳуқуқӣ мажбурлов чораларини қўриш имконияти таъминланганида ўз ифодасини топади. Одатда фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатлари уларда қатнашувчи шахслар хоҳиш-иродаси билан вужудга келади. Шартнома фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларининг пайдо бўлиши учун типик асосларидан бири ҳисобланади. Лекин, баъзан фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлар уларнинг иштирокчилари хоҳиш-иродаси билан боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келиши воқеалари ҳам учраб туради. Масалан, бир шахснинг бошқасига зарар етказиш ҳолати.

{фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларининг асосий хусусияти унинг иштирокчиларининг юридик тенглигидан иборат} Мабодо бундай

енглик бўлмас экан, фуқаролик ҳуқуқий муносабатнинг ўзи ҳам бўлмайди ва фуқаролик муносабатидан у бошқа (маъмурий, меҳнат ва шу каби) ҳуқуқий муносабатларга айланиб кетади. Масатан, агар фуқаро маҳаллий ҳокимиятдан квартира сотиб оладиган бўлса, унда тарафлар юридик жиҳатдан тенгдирлар ва демак, мазкур ҳуқуқий муносабат фуқаролик-ҳуқуқий муносабатига киради. Бироқ, агар фуқаро квартирани маҳаллий ҳокимиятдан хизмат турар-жойи сифатида оладиган бўлса, энди бу маъмурий-ҳуқуқий муносабатга киради ҳамда у тарафларнинг юридик тенгсизлиги тамойили асосига курилади ва уларнинг бири бошқасига нисбатан ҳуқуқли ваколатларга эга бўлади.

^**Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат таркиби:** а) ҳуқуқий муносабат иштирокчилари субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларидан; б) ҳуқуқий муносабат объектларидан; в) ҳуқуқий муносабат субъектларидан иборат.-./

Ҳуқуқий муносабатлар қатнашчиларининг субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлари унинг мазмунини ташкил этади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда бир тараф *қонуний ваколат эгаси* бўлса, бошқаси — *мажбур тараф* бўлади, унинг зиммасига бурч юклатилган бўлади.

Субъектив ҳуқуқлар — фуқаролик-ҳуқуқий муносабати субъектининг ижозат берилган хатти-ҳаракати кўлами бўлиб, фуқаролик-ҳуқуқий муносабати субъектлари унинг доирасида ўзларига бериб қўйилган ҳуқуқлар ҳажмидан фойдаланишнинг потенциал имкониятларига эга бўладилар. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабати субъекти эга бўлган ҳуқуқлар доираси **қонуний ҳуқуқлилиқ** дейилади.

Қонуний ҳуқуқлилиқ уч гуруҳга бўлинади:

1. Талаб қилиш қонуний ҳуқуқлилиги — мажбур, бурчли тарафдан ўзига юкланган мажбуриятларни бажаришни талаб қилиш имконияти.

2. Ўз ҳаракатлари учун қонуний ҳуқуқлилиқ — у ёки бу юридик аҳамиятга молик ҳаракатларни мустақил содир этиш имконияти.

3. Ўзини ҳимоя қилишга қонуний ҳуқуқлилиқ — суд органларига бузилган субъектив ҳуқуқини тиклаш мақсадида ва ҳуқуқбузарга нисбатан давлат-мажбурлов чорасини қўллашни талаб қилиб муурожаат этиш имконияти.

Албатта, ҳар уччала қонуний ҳуқуқлилиқ бирданига бир ҳуқуқий муносабатда мавжуд бўлиши мутлақо шарт эмас.

Субъектив мажбуриятлар. Бу фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектининг тегишли хулқ-атворда бўлиш бурчидир. Муайян хатти-ҳаракатларни содир этиш шартлиги ёки қандайдир хатти-

ҳаракатларни содир этишдан тийилиб туриш шартлиги субъектив мажбуриятнинг мазмун-моҳиятини ташкил этади. ^Мажбуриятларнинг икки хили мавжуд: **1-Лассвв хилдаги_м^ажбуриятлар** фуқаролик-ҳуқуқий тақиқ-лардан вужудга келади ва қонуний ҳуқуқли тараф ёки давлат манфаатларига зарар келтирувчи ҳаракатларни содир этишнинг юридик мумкин эмаслигини билдиради.

^Л>а^_хшшаги--мажбуриятлар ижтимоий фойдали хатти-ҳаракатларни содир этишга ундашдан иборат. Одатда уларда мулкни топшириш ёки муайян ишларни бажариш ва ҳоказоларни содир этиш талаби ўз ифодасини топади. Мажбур тараф учун улар қонуний ҳуқуқли тараф манфаатлари йўлида ҳаракат қилиш шартлигини англатади. Зеро, бу ҳаракатлар мажбурий чоралар ёки бажармаганлик учун жазо билан таъминланиши мумкин.^

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат мазмуни деб, субъектлар томонидан киришилаётган муносабат натижасида келиб чиқадиган ҳуқуқ ва бурчларнинг йиғиндисига айтилади. Юқорида кўрсатилганидек, ҳуқуқий муносабат мазмуни икки қисмга, яъни **умумий мазмун ва субъектив ҳуқуқ ва бурчга** бўлинади.

^Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар объектлари. Булар мазкур ҳуқуқий муносабатлар вужудга келишига сабаб бўлган, ушбу ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари йўналтирилган нарсалардир ёки ҳаракат нимага қаратилган бўлса ҳамда нималар асосида вужудга қелган бўлса, бу муносабатлар объект деб аталади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 81-моддасида фуқаролик ҳуқуқи объектларининг турлари қуйидагича санаб ўтилган: «... ашёлар, шу жумладан, пул ва қимматли қоғозлар, бошқа буюмлар, мол-мулк, шу жумладан, мулкӣ ҳуқуқлар, ишлар ва хизматлар, ихтиролар, саноат намуналари, фан, маданият, санъат асарлари ва интеллектуал фаолиятнинг бошқа натижалари, шунингдек, шахсий номулкий ҳуқуқлар ва бошқа моддий бойликлар киради»!.*^

•^Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар объектларини икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Номулкий объектлар — ижодий фаолият натижалари, ахборотлар, шунингдек, шахсий номулкий неъматлар. Интеллектуал меҳнат натижалари, компьютерларни дастурий таъминлаш, ихтиро ва санъат асарларига муаллифлик ҳуқуқи ва ҳоказолар ижодий фаолият натижаларига киради. Шахсий неъматларга

субъект шаъни, кадр-қиммати, ишчанлик обрўсига, етказилган маънавий зарарни қоплаш ва бошқалар киради.

2. Мулкӣ объектлар — конкрет ашёлар, пуллар, қимматли қоғозлар, ишлар, хизматлар, шунингдек, мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлардир.]¹

Шуни таъкидлаш жоизки, «мол-мулк» атамаси фуқаролик ҳуқуқида икки хил маънода, биринчиси, конкрет ашёга нисбатан, иккинчиси, моддий неъматларнинг бутун мажмуига нисбатан қўлланилади (ашёлар, пуллар, қимматли қоғозлар ва шу кабиларга нисбатан, мисол учун Ўзбекистон Республикаси ФҚнинг 93-моддаси ҳайвонларни ҳам мол-мулклар сирасига киритади). Бундан ташқари, айрим ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуи ҳам мол-мулк сирасига киради. Масалан, ворисга мулкни мерос қилиб қолдиришда марҳум берган қарзларни қайтариб олиш ҳуқуқи ҳам айнан марҳум қарзларини тўлаш мажбурияти сингари ворисга ўтади. Моддий неъматларнинг ҳаммаси ва талаб қилиш ҳуқуқларининг ҳаммаси *мулк фаоллигини* ташкил этади. Мулк таркибига кирувчи қарзлар *мулк пассиви* ҳисобланади.

Бундан ташқари, фуқаролик ҳуқуқида ашёни тор маънода (яъни конкрет ашё сифатида) тушунишдан ташқари бошқа, ашёнинг кенгайтирилган тушунчаси ҳам мавжуд. Кенгайтирилган маънода тушуниш мазкур тушунчага универсал юридик категория мақомини беради. «Бундай ҳолатда «ашё» деганда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келишига сабаб бўладиган моддий олам) ашёларининг ҳаммаси тушунилади. Ашёларни сотиб олиш, фойдаланиш ёки уларни мусодара қилиш жараёнида қонун чқарувчи субъектларнинг муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди. Бу ашёларнинг ҳуқуқий режими" деб аталади»¹.

ИЎзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси (86-модда) га мувофиқ ашёларнинг қуйидаги турлари бўлиши мумкин:

1. Хусусий аломатлари ва ўзига хос турлари билан белгиланган ашёлар. Алоҳида, фақат ўзигагина хос, уни бир хил ашёлар орасидан ажратиб турадиган ва шу тариха хусусий аломатларга эга бўлган ашё **хусусий аломатлари билан белгиланган ашё** ҳисобланади/Бундай ашёлар сирасига ноёб, ўзига хос яҚкаю ягона, бир дона бўлган ашёлар, шунингдек, муайян усул (муҳр босиш, алоҳида белгилар тушириш, рақам бериш ва шу кабилар) билан ажратиб қўйилган ашёлар киради.

¹ *Ҳаранг: Макаренко С.Н., Байлов А.В. Правоведение. М., 1999., 77-бет.*

Хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёлар бошқаси билан алмаштириб бўлмайдиган ашёлардир.

Бир турдаги ҳамма ашёларгз хос аломатларга эга бўлган ҳамда сони, оғирлиги, ўлчови ва шу кабилар билан белгиланадиган ашёлар **турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёлар** ҳисобланади (ФКнинг 87-моддаси).

2. Бўлинадиган ва бўлинмайдиган ашёлар. Бўлиш натижасида ҳар қайси қисми бутуннинг хоссаларини ўзида сақлаб қоладиган ва шу билан бирга ўзининг хўжалик (мақсадли) аҳамиятини йўқотмайдиган ашё бўлинадиган ашё ҳисобланади.

Бўлиш натижасида қисмлари дастлабки ашёнинг хоссаларини йўқотадиган, унинг хўжалик (мақсадли) аҳамиятини ўзгартирадиган ашё бўлинмайдиган ашё ҳисобланади (ФКнинг 88-моддаси).

3. Истеъмол қилинадиган ва истеъмол қилинмайдиган ашёлар. Бир бор фойдаланиш натижасида йўқ бўлиб кетадиган *ёхидаст*-лабки ҳолатида мавжуд бўлмай қоладиган ашёлар (хом ашё, ёқилғи, озик-овқат маҳсулотлари ва ҳоказолар) *истеъмол қилинадиган* ашёлар ҳисобланади.

/қайта-қайта фойдаланишга мўлжалланган, бунда ўзининг дастлабки ҳолатини узоқ вақт давомида сақлаб қоладиган ҳамда аста-секин емирилиб борадиган ашёлар (бинолар, ускуналар, транспорт воситалари ва ҳ. к.) *истеъмол қилинмайдиган* ашёлар деб эътироф этилади (ФКнинг 89-моддаси)^

(*Асосий ва мансуб ашёлар*. Фойдаланиш туфайли вужудга келадиган муносабатларнинг моҳияти билан бошқа ашё (мансуб ашё) га боғлиқ мустақил ашё *асосий* ай/ё'ҳисобланади.

Асосий ашёга хизмат қилиши керак бўлган ва у билан умумий хўжалик вазифаси орқали боғлиқ ашё *мансуб ашё* дейилади (ФКнинг 90-моддаси)^/

Мураккаб ашёлар. *Яхлит* бир бутунни ташкил этадиган турли хил ашёлардан иборат ашё умумий вазифаси бўйича фойдаланиш имконини берадиган бўлса, улар *мураккаб ашё* ҳисобланади (масалан, мебел гарнитурини).

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар объектлари орасида *қим-Штли қоғозлар* алоҳида ўрин тутди. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 96-моддасида қимматли қоғозлар тур-
■"ари рўйхати келтирилади. Бунда мазкур рўйхат қимматбаҳо қоғозларнинг барчасини қамраб олмаганини унутмаслик лозим. Унки реал иқтисодиётда қимматли қоғозларнинг бир хил тур-
ла^ари йўқолиб, бошқалари пайдо бўлиб туриши мумкин. Вексель,

чек, акциялар, давлат облигациялари, депозит ва жамғарма сертификатлари қимматли қоғозларнинг энг кенг тарқалган турлари ҳисобланади.

«Мулкий ҳуқуқларни белгиланган шаклга ва мажбурий реквизитларга амал қилган ҳолда тасдиқловчи ҳужжатлар қимматли қоғозлар ҳисобланиб, уларни тақдим этган тақдирдагина мазкур ҳуқуқларни амалга ошириш ёки бошқа шахсларга бериш мумкин бўлади.

Қимматли қоғозлар бошқа шахсга берилиши билан улар томонидан тасдиқланадиган ҳамма ҳуқуқлар ҳам ўша шахсга ўтади»¹.

«**Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари субъектлари** — ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахслардир. Қуйидагилар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъектлари бўлишлари мумкин:

- жисмоний шахслар;

- юридик шахслар;

- ўз органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари тимсолида давлат. ^

Рўйхатнинг охиридан ўрин олган субъектлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари субъектлари сифатида майдонга чиқар экан, ўзига хос иккита хусусиятга: 1) улар ҳокимият ваколатларига, яъни қонун ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатларни қабул қилиш ҳуқуқига эга; 2) ўзлари томонидан мулк ҳуқуқига ҳўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида ташкил этилган юридик шахсларга мустақамлаб бериб қўйилган мулкдан, шунингдек, фақат давлат ёки муниципал мулкчилигида туриши керак бўлган мулкдан ташқари мулкка эгалик ҳуқуқи асосида улар ўзларига тегишли мулк юзасидан ўз мажбуриятлари бўйича жавоб берадилар.

/Оқисмоний шахсларга Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, шунингдек, фуқаролиги бўлмаган шахслар қиради (ФКнинг 16-моддаси)^

'Фуқаролик-ҳуқуқий муносабати субъекти бўлиш учун *ҳуқуқий субъектликка* эга бўлиш керак. Унинг мазмуни *ҳуқуқ лаёқати* ва муом^". лаёқати тушунчалари орқали очилади. V

'**/фуқаролик-ҳуқуқий лаёқати** — бу фуқаролик ҳуқуқ ва мажбу- « риятларга эга бўлиш лаёқатидир. Фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати у] туғилган пайтдан вужудга келади ва вафот этиши билан тугайди \ (ФКнинг 17-моддаси)К?

Ў^бекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т., «Адолат», 1996., 51-бет.

Ўзбекистон Республикаси барча фуқароларининг ҳуқуқ лаёқати тенг равишда эътироф этилади. Уни чеклашга фақат қонунда белгиланган тартибдагина йўл қўйилиши мумкин. Чунинчи, жиноят қонуни жиноятнинг муайян турини содир этиб судланган кишиларга фаолиятнинг айрим турлари билан шуғулланиш ҳуқуқини тақиқлаш (чеклаш) ни назарда тутди.

^/Фуқаролик муомала лаёқати — бу фуқаронинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларини эгаллаш ва амалга ошириш, ўзи учун фуқаролик мажбуриятларини яратиш ва уларни бажариш лаёқатидир. Муомала лаёқати балоғат ёшига тўлгандан кейин, яъни ўн саккиз ёшга тўлгандан кейин тўла ҳажмда вужудга келади (ФКнинг 22-моддаси)|1Мустақил равишда битим тузиш (битим лаёқати) мумкинлиги ҳамда етказилган зарар учун мустақил мулккий жавобгарликни зиммасига олиш имконияти фуқароларнинг муомала лаёқати мазмунининг энг муҳим қисмлари ҳисобланади. Фуқаронинг ўз муомала лаёқатини чеклаш имкониятини ҳам, унинг ўз иродаси билан ўзини муомалага лаёқатсиз деб эътироф этишини ҳам қонун кўзда тутмайди.

Тўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси муомала лаёқатининг бир қанча турларини белгилайди:

- 1) тўла ҳажмдаги муомала лаёқати (ФКнинг 22-моддаси);
- 2) балоғат ёшига етмаганлар муомала лаёқати (ФКнинг 27-моддаси), *1!
- 3) кичик ёшдаги болалар лаёқати (ФКнинг 29-моддаси)У

Тўла ҳажмдаги муомала лаёқати ҳеч қандай чеклаш|арсиз барча битимларни амалга оширишни кўзда тутди. Юқорида таъкидлаганимиздек, тўла муомала лаёқати ўн саккиз ёшдан бошланади. Бирок, шу ёшга етмасдан олдин ҳам қонун тўла муомала лаёқатига эга деб эълон қилишга ҳам йўл қўяди. Буни **эмансипация** (ФКнинг 28-моддаси) деб аташади. Эмансипация 16 ёшга тўлган кундан бошланади, яъни балоғатга етмаган шахс меҳнат шартномаси асосида ишлаётган бўлса ёки ўзининг қонуний вакиллари розилиги билан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган бўлса, васийлик-ҳомийлик органи ёки суднинг қарори билан муомалага лаёқатлик деб топилади.

(^Фуқаролик тўла муомала лаёқати доимий ўзгармас ўлчамдир.*- Лекин қонун чиқарувчи, фуқароларнинг муомала лаёқатини чеклаш мумкин бўлган ҳолатларни белгилаб қўйган. Бундай ҳолат ФКнинг 31-моддасида кўрсатилади ва спиртли ичимликларни ёки гиёҳвандлик воситаларини суистеъмол қилиш нати-

жасида ўз оиласини оғир моддий аҳволга солиб қўядиган фуқароларга тааллуқлидиган Шундай ҳолларда бундай фуқароларга ҳомийлик белгиланади. Шу моддага тўғри келадиган шахслар учун фақат майда маиший битимларни тузиш ҳуқуқигина тан олинади. Бошқа битимларни тузиш, шунингдек, иш ҳақи, пенсия ва бошқа даромадлар олиш ва уларни мустақил сарф этиш-ни у фақат ҳомийнинг розилиги билангина амалга оширади.

Махсус ҳолларда **фуқарони муомалага лаёқатсиз** деб эътироф этиш мумкин. ФКнинг 30-моддасига биноан муомала лаёқати-дан маҳрум этишга қуйидагича йўл қўйилади: руҳий касаллиги ёки аклий заифлиги оқибатида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган фуқарони суд қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда муомалага лаёқатсиз деб топиши мумкин ва бундай фуқарога васийлик белгиланади.

Агар даволаниб чиққанидан кейин фуқаро ўз ҳаракатларини назорат қилишга лаёқатли бўлиб қолса, суд уни муомалага лаёқатли деб топиб, унга белгиланган васийликни бекор қилади.

Васийлик ва ҳомийликнинг бир-биридан фарқланишини кўрсатиб ўтиш жоиз. Васийлик кичик ёшдаги болалар устидан, шунингдек, суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар устидан ўрнатилади. Ҳомийлик эса 14 дан 18 ёшгача балоғат ёшига етмаганлар устидан, шунингдек муомала лаёқати чекланган фуқаролар устидан ўрнатилади. (ФКнинг 32-модда-си). Васийдан фарқли ўларок, ҳомий фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга киришмайди, балки фақат фуқаронинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишига кўмаклашади.

3. ЮРИДИК ШАХСЛАР - ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ СУБЪЕКТЛАРИ СИФАТИДА

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари субъектлари сифатида **юридик шахслар** алоҳида тузилмалар бўлиб, улар махсус тартибда юзага келадиган ва тугайдиган бир қатор аломатларга эга бўлади. Қўра, «Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 39-моддасига кўра, «ўз мулкида, хўжалик юритишда ёки оператив бошқарувда алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулккий ёки шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади».

31 у **Юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати** у ташкил топган пайтдан (мазкур кодекснинг 44-моддаси тўртинчи қисми) бошланиб, юридик шахсни тугатиш тамомланган пайтдан тўхталади (Фуқаролик кодекснинг 55-моддаси, ўнинчи қисми).

Юридик шахснинг махсус ҳуқуқ лаёқати унинг низоми ёки қонун билан белгиланади. ^ў

Юридик шахс қонун ҳужжати билан рўйхати белгиланадиган фаолиятнинг айрим турлари билан фақат махсус рухсатнома (лицензия) асосидагина шуғулланиши мумкин. -"Қонунда назарда тутилган ҳолат ва тартибдагина юридик шахс ҳуқуқлари чекланиши мумкин (ФКнинг 41-моддаси). е/Юридик шахснинг муомала лаёқати - юридик шахснинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини яра-тиш, эгаллаш ва бажариш лаёқатидир. Жисмоний шахслардан фарқли ўлароқ, юридик шахснинг муомала лаёқати унинг ҳуқуқ лаёқати билан бир вақтда бошланади ва тугайди.

1*Юридик шахс фаолияти — унинг муассислари ва иштирокчиларининг онгли иродали ҳаракатларидан иборат. Муассислар — юридик шахсни ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилган шахслар. Иштирокчилар — муассисларни ҳам қўшган ҳолда юридик шахс таркибига кирувчи барча шахслар ҳисобланади. ^а

Юридик шахс ҳуқуқ ва мажбуриятларини эгаллаш унинг раҳбар органнинг вазифасидир. Ушбу орган яккабошчилик ёки коллегияликка асосланиши мумкин. Юридик шахс мажбуриятларини бажариш унинг барча иштирокчиларининг мақсади бўлади. Иштирокчилар ҳаракатларига юридик шахснинг ўзининг ҳаракатлари сифатида қаралади. Хизмат ёки меҳнат мажбуриятлари доирасида иштирокчилар томонидан содир этиладиган ҳаракатлар учун масъулиятнинг юридик шахс зиммасига туши-ши шундан келиб чиқади. *Ц "ГЮридик шахслар турлари. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига барча юридик шахслар тижорат ва нотижорат юридик шахсларга бўлинади.*

Асосий мақсади фойда олишдан иборат бўлган ташкилотлар *тижоратчи юридик шахс* ҳисобланади]

Тижоратчи юридик шахслар:

1. Хўжалик ширкатлари — бир қанча (жисмоний ва (ёки) юридик) шахсларнинг умумий ном билан биргаликда тадбиркорлик фаолияти юритиш бўйича шартномавий бирлашмаларидир. Хўжалик ширкатлари:

- тўлиқ ширкат;

т командит ширкатларга бўлинади.*[^] ■[^]Гўлик ширкат — иштирокчилари ўз ўрталарида тузилган шартномага мувофиқ ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган ҳамда унинг мажбуриятлари бўйича ўз-ларига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб берадиган ширкат-дир (ФКнинг 60-моддаси)[^]

Тўлиқ ширкат маблағларни тўплаш асосида ташкил этилади. Кўшилган маблағ улушига боғлиқ ҳолда (агар низомда бошқа нарсалар кўзда тутилмаган бўлса) фойдани тақсимлаш амалга оширилади.

Тўлиқ ширкатни тузиш учун таъсис шартномасини тузишнинг ўзи кифоя. Қонунда тўлиқ ширкат учун уставнинг бўлиши назарда тутилмаган. Тўлиқ ширкатнинг таъсис шартномаси қуйидагиларни ўзида акс эттириши керак: 1) барча иштирокчилар фамилияларини ёки бир иштирокчи фамилияси «ва компания» сўзлари кўшилган ҳолда бир иштирокчи фамилиясини (масалан, Иброхимов ва компания тўлиқ ширкати); 2) тўпланма маблағга ҳар бир иштирокчи қўшган улуш; 3) ширкат иштирокчилари ўртасида кўрилган фойда ёки зарарни тақсимлаш шартлари; 4) ширкат фаолиятини амалга ошириш муддатини ифодалаши лозим.

Янги иштирокчининг киритилишига, худди ундан чиқиб кетиш каби ширкатнинг барча иштирокчилари розилиги билан йўл қўйилади. Тўлиқ ширкат умумий асосларда ёхуд ширкат бирон-бир иштирокчисининг чиқиб кетиши ёки вафоти муносабати билан тугатилади. Тўлиқ ширкат-иштирокчиларининг сони одатда кўп бўлмайди (икки кишидан беш кишигача). Якка тадбиркорлар ва (ёки) тижорат ташкилотлари тўлиқ ширкатларнинг иштирокчилари бўлишлари мумкин (ФКнинг 58-моддаси).

(**Командит ширкат** — ширкат номидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган ҳамда ширкатнинг мажбуриятлари бўйича ўзларининг бутун мол-мулклари билан жавоб берадиган иштирокчилар (тўлиқ шериклар) бир қаторда ширкат фаолияти билан боғлиқ зарар учун ўзлари қўшган хиссалари доирасида жавобгар бўладиган ҳамда ширкат томонидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда қатнашмайдиган бир ёки бир нечта иштирокчи (ҳисса қўшувчи, командитчи) мавжуд бўлган ширкатдир.)[^]

Командит ширкатни тузиш учун ҳеч бўлмаса бир тўлиқ шерик ва бир ҳисса қўшувчи (командит шерик) бўлиши кифоя.

Бирок, маблағ қўювчи ширкат (коммандит ширкат) ишларини бошқаришда қатнашиш ҳуқукидан маҳрумдир. Ташкил этишнинг бу шакли ўз мулкини жуда ҳам хавф остида қолдиришни истамайдиган анчагина шахсларни ширкат ишида қатнашишига жалб этиш имконини беради.

Коммандит ширкатда қатнашувчи тўлиқ шериклар ҳуқуқлари ҳамда ширкат мажбуриятлари бўйича уларнинг масъулиятлари ФК қоидалари билан белгиланади.

Шахс фақат битта коммандит ширкатда тўлиқ шерик бўлиши мумкин. Коммандит ширкатдаги тўлиқ шерик шу ширкатнинг ўзида ҳисса қўшувчи ва бошқа тўлиқ ширкатда иштирокчи бўлиши мумкин эмас (ФКнинг 61-моддаси).

Коммандит ширкат ё ундан барча тўлиқ шериклар чиқиб кетиши билан, ёхуд ундан ҳамма ҳисса қўшувчилар чиқиб кетганда ўз фаолиятини тўхтатади. Иккинчи ҳолатда у тўлиқ ширкатга айлантирилиши мумкин. Коммандит ширкатни, жумладан, ночорлик ҳолати учун тугатилаётганда кредиторлар талаблари қондирилгандан кейин ҳисса қўшувчилар ширкат мулкидан ўз улушларини олишда имтиёзли ҳуқуққа эга бўладилар.

2[^]Хўжалик жамиятлари — иштирокчилар маблағларини бирлаштириш асосида ташкил этиладиган тижоратчи ташкилотлардир.

Хўжалик жамиятлари қуйидаги шаклларда ташкил этилиши мумкин:

- масъулияти чекланган жамият;
- қўшимча масъулиятли жамият;
- акциядорлар жамияти. [^]

Бизнинг давримизда энг кенг тарқалган хўжалик жамияти — масъулияти чекланган жамиятдир. Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, низом фонди таъсис ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган миқдорлардаги улушларга бўлинган жамият — масъулияти чекланган жамият ҳисобланади. Масъулияти чекланган жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар ва жамият фаолияти билан боғлиқ зарар учун ўзлари қўшган ҳиссалар қиймати доирасида жавобгар бўладилар (ФКнинг 62-моддасида).

Масъулияти чекланган жамият учун низом маблағининг энг кам миқдори белгилаб қўйилган. Шунинг учун, агар у қўрган йарар низом маблағини шу миқдордан пасайтириб юборадиган бўлса, жамият тугатилади.

Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, низом фонди таъсис ҳужжатларида белгиланган миқдорлардаги улушларга бўлинган жамият қўшимча масъулиятли жамият ҳисобланади. Бундай жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича ўз мол-мулклари билан қўшган ҳиссалари қийматига нисбатан ҳамма учун бир хил бўлган жамиятнинг таъсис ҳужжатларида белгиланадиган қаррали миқдорда солидар тарзда субсидиар жавобгар бўладилар. Иштирокчилардан бири ночор (банкрот) бўлиб қолганда унинг жамият мажбуриятлари бўйича жавобгарлиги, агар жамиятнинг таъсис ҳужжатларида жавобгарликни тақсимлашнинг бошқача тартиби назарда тутилган бўлмаса, бошқа иштирокчилар ўртасида уларнинг қўшган ҳиссаларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Қўшимча мажбуриятли жамиятга ФКнинг масъулияти чекланган жамият тўғрисидаги қоидалари қўлланилади, агарда қонунда бошқа қоида назарда тутилмаган бўлса (ФКнинг 63-моддаси).

Акциядорлар жамияти (АЖ) — низом фонди муайян акциялар сонига бўлинган жамиятдир. Ўз моҳиятига кўра, АЖ масъулияти чекланган жамиятга ўхшайди ва ундан иштирокчиларининг сони билан фарқланади. АЖ иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар ҳамда ўзларига тегишли акциялар қиймати доирасида жавобгар бўладилар.

Акциядорлар жамияти очик ва ёпиқ бўлиши мумкин. Ёпиқ АЖ ўз акцияларини фақат ўз муассислари ўртасида ёки олдиндан белгиланган иштирокчилар доирасида тақсимлайди.

Очик АЖларда акцияларни тақсимлаш ва ўзгаларга бериш чекланмаган шахслар доирасида эркин амалга оширилади (ФКнинг 64,65, 66-моддалари).

Очик акциядорлар жамияти иштирокчиларининг сони чекланмаган. Ёпиқ акциядорлик жамиятлари иштирокчиларининг сони эллик кишидан ошмаслиги керак.

Акциядорлар умумий йиғилиши очик акциядорлик жамиятининг олий органидир. Акциядорлар йиғилишида кўпчилик овоз билан жамиятнинг ижроия органи сайланади. Мазкур орган коллегиял (бошқарув, дирекция) ёки якка бшчилик (директор) шаклида бўлиши мумкин.

Хўжалик жамиятлари юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган шўъба ва қарам жамиятларга эга бўлишлари мумкин.

Агар бир (асосий) хўжалик жамияти ёки ширкати иккинчи хўжалик жамиятининг устав фондида ундан устунлик мавқеига

эга бўлган ҳолда иштирок этиши туфайли ёхуд улар ўртасида тузилган шартномага мувофиқ ё бўлмаса бошқача тарзда иккинчи хўжалик жамияти томонидан қабул қилинадиган қарорларни белгилаб бериш имконига эга бўлса, ушбу иккинчи хўжалик жамияти **шўба хўжалик жамияти** ҳисобланади (ФКнинг 67-моддаси).

Хўжалик жамиятида иштирок этувчи бошқа жамият хўжалик жамиятига қарашли овоз берадиган акцияларнинг йигирма фоизидан кўпроғига эга бўлса, бундай хўжалик жамияти **қарам жамият** деб ҳисобланади (ФКнинг 68-моддаси). ; 3. **Ишлаб чиқариш кооперативлари** — фуқароларнинг шахсан иштирок этиш ҳамда аъзоларнинг (иштирокчиларнинг) мулк би-лан қўшиладиган пай бадалларини бирлаштириш асосида бирга-ликда ишлаб чиқариш ёки бошқа хўжалик фаолиятини олиб бо-риш учун аъзолик негизидаги ихтиёрий бирлашмасидир/ Қонун ва ишлаб чиқариш кооперативи таъсис ҳужжатларида унинг фао-лиятида аъзолик негизида шунингдек, юридик шахсларнинг қатнашиши ҳам назарда тутилиши мумкин (ФКнинг 69-моддаси).

Низом ишлаб чиқариш кооперативининг таъсис ҳужжати ҳисобланади. Кооператив акциялар чиқариш ҳуқуқига эга эмас. Кооператив аъзоси шу кооператив рўйхатдан ўтиш пай-тига пай бадалининг камида 10 фоизини, қолган қисмини эса, рўйхатдан ўтилган кундан кейин бир йил давомида тўлаши ке-рак. Ишлаб чиқариш кооперативлари пай бадаллари асосида ташкил этилади. Лекин бу ерда аъзолар ўртасида фойдани тақсимлашда кооперативга топширилган мулк миқдори эмас, балки ҳар бир аъзонинг шахсий меҳнати билан иштироки муҳим аҳамиятга молик. Ишлаб чиқариш кооперативининг аъзолари кооперативнинг мажбуриятлари бўйича қонунда ва кооператив уставида назарда тутилган миқдорларда ва тартибда субсидиар (қўшимча) жавобгар бўладилар.

Кооператив аъзоларининг умумий йиғилиши унинг олий бошқарув органи ҳисобланади. Қарорлар қабул қилиш чоғида кооперативнинг ҳар бир аъзоси пай миқдоридан қатъи назар, бир овозга эга бўлади. Умумий мажлис бошқарув ва унинг раисини сайлади.

Кооператив аъзоси истаган вақтида кооперативдан чиқиши, ўз пайи ёки унинг бир қисмини шу кооперативнинг бошқа аъзосига ёки (умумий мажлис розилиги билан) учинчи шахсга топшириши (сотиши) мумкин. Кооператив унинг аъзолари қарори асосида хўжалик ширкати ёки жамиятга айлантирилиши мумкин. .

/ 4. Ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан мулкдор гомонидан мулк ҳуқуқи берилмаган тижоратчи ташкилот **унитар корхона** деб аталади.У

Унитар корхонанинг мол-мулки бўлинмасдир ва у қўшилган ҳиссалар (улушлар, пайлар) бўйича, шу жумладан, корхона ҳодимлари ўртасида ҳам тақсимланиши мумкин эмас.

Унитар корхона — тижоратчи ташкилотнинг алоҳида бир туридир. Унитар корхона мулки давлат ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи мулкида жойлашган бўлади. Мулк эгаси томонидан тайинланадиган раҳбар унитар корхона бошқарув органи ҳисобланади. Барча унитар корхоналар хўжалик юрителиши ҳуқуқига асосланган корхоналар ҳамда оператив бошқарув ҳуқуқига асосланган корхоналарга бўлинади. **(1/Хўжалик юрителиш ҳуқуқига асосланган унитар корхона** мулк эгаси ёки унинг томонидан вакил қилинган орган томонидан ташкил этилади. Бундай корхона давлат рўйхатидан ўтгунигача унинг устав фонди мулк эгаси томонидан тўлиқ тўланган бўлиши керак. Давлат органи ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи томонидан тасдиқланган устав таъсис ҳужжати ҳисобланади. **ИХўжалик юрителиш ҳуқуқига асосланган корхона** мулкининг эгаси шу корхона мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайди. Корхона мулк эгасининг розилигисиз мулкни тасарруф этиш ҳуқуқига эга эмас. Мулкдор корхонанинг хўжалик ихтиёрида бўлган мулкдан фойдаланишдан тушган фойданинг бир қисмини олиш ҳуқуқига эгадир.

Ушбу хўжалик юрителиш ҳуқуқига асосланган корхонанинг тугатилиши ёки қайта ташкил этилиши мулк эгасининг қарори билан рўй беради. Бироқ, корхонанинг соф активлари қиймати қонун белгилаган миқдордан камайиб кетган ҳолатда у суд билан тугатилиши мумкин (ФКнинг 71-моддаси).у

***-Тезкор бошқарув ҳуқуқига асосланган давлат унитар корхонаси.** Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда, давлат органининг қарорига мувофиқ давлат мулки бўлган мол-мулк негизида тезкор бошқарув ҳуқуқига асосланган давлат унитар корхонаси (давлат корхонаси) ташкил этилиши мумкин.

Давлат корхонасининг таъсис ҳужжати унинг низомидир.

Давлат корхонасининг унга бириктириб қўйилган мулкка бўлган ҳуқуқи ФКнинг 178-ва 179-моддаларига мувофиқ белгиланади. и

Давлат корхонаси уни тузган давлат органининг қарорига мувофиқ қайта ташкил этилиши ёки тугатилиши мумкин (ФК-нинг 72-моддаси).

Тижоратчи бўлмаган юридик шахслар — фойда олишни асо-сий мақсад қилиб қўймайдиган ва ўз иштирокчилари ўртасида фойдани тақсимламайдиган, ижтимоий, хайрия, маданий-маърифий ва бошқа фаолият юритиш мақсадида тузилган ташкилотлардир^К^Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида тижоратчи бўлмаган ташкилотлар рўйхати келтирилган бўлиб, бундай ташкилотларга: матлубот кооперативи, жамоат бирлашмалари, ижтимоий фондлар, муассасалар, юридик шахслар бирлашмалари (уюшма ва иттифокдари), фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари киритилган.

А. Матлубот кооперативи иштирокчиларнинг моддий (мулки) эҳтиёжларини қондириш мақсадида фуқароларнинг аъзоликка асосланган ихтиёрий бирлашмаси бўлиб, бу бирлашув унинг аъзолари томонидан ўз мулк (пай) бадалларини қўшиш йўли билан амалга оширил^{ди}^ди./Матлубот кооперативининг низомида ФК 43-моддасининг туртинчи ва бешинчи қисмларида кўрсатилганларидан ташқари: кооператив аъзолари қўшадиган пай бадалларининг миқдори тўғрисидаги; кооператив аъзолари пай бадалларининг таркиби ва уларни қўшиш тартиби ҳамда уларнинг бадални қўшиш мажбуриятини бузганлик учун жавобгарлиги тўғрисидаги; кооперативни бошқариш органларининг таркиби ҳамда ваколатлари, улар томонидан қарорлар қабул қилиш тартиби; шу жумладан, қарорлар бир овоздан ёки овозларнинг малакали кўпчилиги билан қабул қилинадиган масалалар тўғрисидаги; кооператив кўрган зарарларни кооператив аъзолари томонидан тўлаш тартиби тўғрисидаги маълумотлар ҳам бўлиши мумкин.

Матлубот кооперативининг аъзолари кўрилган зарарни йиллик баланс тасдиқланганидан кейин уч ой мобайнида қўшимча бадаллар тўлаш йўли билан қоплашлари шарт. Ушбу бурч бажарилмаган тақдирда кооператив кредиторларнинг талабларига мувофиқ суд томонидан тугатилиши мумкин.

Матлубот кооперативининг аъзолари унинг мажбуриятлари бўйича ҳар бир кооператив аъзоси тўлайдиган қўшимча бадалнинг тўланмаган қисми доирасида субсидиар жавобгар бўладилар. Матлубот кооперативи тижорат фаолиятига нисбатан

ФКнинг тижоратчи ташкилотлар тўғрисидаги қоидалари қўлланилади (ФКнинг 73-моддаси).

Агар жиддий мулоҳаза юритадиган бўлсак, умуман матлубот кооперативи тижоратчи ва нотижорат ташкилотлари ўртасидаги оралиқ ўринни эгаллайди. Турар-жой қурилиши, сарой (гараж), чорбоғлар ва шунга ўхшаш кооперативлар матлубот кооперативига мисол бўла олади.

\У1. Жамоат бярлашмалари — булар маънавий ёки ўзга номоддий эҳтиёжларни қондириш учун ўз манфаатларининг муштараклиги асосида қонунда белгиланган тартибда бярлашган фуқароларнинг ихтиёрий бярлашмаларидир. ^

Жамоат бярлашмалари ўз низомларида назарда тутилган ишлаб чиқариш ёки ўзга тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга ҳақлидирлар.

Жамоат бярлашмаларининг иштирокчилари (аъзолари) ушбу бярлашмаларга мулк қилиб берган мол-мулкларига, шу жумладан, аъзолик бадалларига бўлган ҳуқуқларини сақлаб қолмайдилар. Улар ўзлари аъзо сифатида иштирок этаётган жамоат бярлашмаларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар, мазкур бярлашмалар эса, ўз аъзоларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди.

Жамоат бярлашмалари ҳуқуқий мавқеининг хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади (ФКнинг 74-моддаси). /ЗКЙжтимоий фондлар — фуқаролар ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрий мулквий бадаллар қўшиш асосида таъсис этилган, хайрия, ижтимоий, маданий-маърифий ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни кўзлайдиган, аъзоликка эга бўлмаган ташкилотдир. У

Фондга унинг муассислари томонидан берилган мол-мулк фондининг мулкидир. Муассислар ўзлари ташкил этган фонднинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар, фонд эса, ўз муассисларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди.

Ижтимоий фонд мол-мулкдан ўз низомида белгиланган мақсадлар учун фойдаланади. Фонд ўз низомида назарда тутилган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ҳақли. Фондлар тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун хўжалик жамиятлари тузишга ёкм уларда иштирок этишга ҳақлидирлар.

Фонд ҳар йили ўз мол-мулкидан қандай фойдалангани ҳисоботини эълон қилиши шарт./

Ижтимоий фондни бошқариш ва унинг органларини шакллантириш тартиби унинг низомда билан белгиланади. Юқорида айтилганлардан ташқари уставда яна: фонднинг органлари тўғрисидаги, шу жумладан, фонднинг фаолиятини назорат қилиб борадиган ҳомийлик кенгаши ҳақидаги; фонднинг мансабдор шахсларини тайинлаш ва уларни озод қилиш тартиби; фонд тугатилганда унинг мол-мулкани тақсимлаш тартиби тўғрисидаги маълумотлар акс этиши керак.

^ **Муассасалар** — булар нотижорат ташкилот бўлиб, мулк эгаси (давлат, юридик ва жисмоний шахс) томонидан бошқарув, ижтимоий-маданий ва бошқа вазифаларни амалга ошириш учун тузилади. Муассасалар мулк эгаси томонидан тўла ёки қисман молиявий таъминлаб турилади. ^

Муассасалар ўз мажбуриятлари бўйича ихтиёрларидаги пул маблағлари билан жавоб берадилар. Ушбу маблағлар етарли бўлмаган тақдирда тегишли мол-мулк эгаси унинг мажбуриятлари юзасидан субсидияр жавобгар бўлади. Ўз моҳиятига кўра муассаса ўз мулкига эга бўлмаган давлат ташкилотидир. Ўзбекистон Республикасида муассасаларнинг аксарияти давлат ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органига қарашлидир. Булар — давлат бошқарувининг марказий ва маҳаллий органлари, ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари. Хусусий муассасаларни, масалан, музейлар, кутубхоналар ва шу кабиларни ташкил этишга йўл қўйилади. Муассасанинг низоми унинг таъсис ҳужжатида.

Айрим турдаги давлат муассасалари ва бошқа муассасалар ҳуқуқий мақомининг хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

к5. Юрқдик шахслар бирлашмалари (уюшма ва иттифоқлари). Юридик шахслар ўзларининг фаолиятларини мувофиқлаштириши, шунингдек, муштарак манфаатларини ифода этиш ҳамда ҳимоя қилиш мақсадида уюшмалар (иттифоқлар) шаклида бирлашмалар тузишлари мумкин. *и*^

Агар иштирокчиларнинг қарорига мувофиқ уюшмага (иттифоққа) тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш вазифаси юклатилса, бундай уюшма (иттифоқ) ФКда назарда тутилган тартибда хўжалик ширкати ёки жамиятига айлантирилиши керак. Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун уюшмалар (иттифоқлар), башарти бу уларнинг низом мақсадларига зид келмаса, хўжалик жамиятлари тузиш ёки уларда иштирок этишга ҳақлидирлар.

Уюшмалар аъзолари ўз мустақилликларини ва юридик шахс ҳуқуқларини сақлаб қоладилар.

Уюшма ўз аъзоларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди. Уюшма аъзолари унинг мажбуриятлари бўйича уюшманинг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда ва тартибда субсидиар жавобгар бўладилар.

Қонун ҳужжатларида юридик шахслар бирлашмалари ҳуқуқ-кий мақомининг хусусиятлари белгиланиши мумкин.

Низом ва таъсис шартномаси юридик шахслар бирлашмаларининг таъсис ҳужжатлари ҳисобланади.

^Б. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари юридик шахслар сифатида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиларидир.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари яратган ёки сотиб олган мулки унинг мулки ҳисобланади.

Фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий мақоми қонун ҳужжати билан белгиланади.¹ **у 146-қитм** **шахсларни ташкил этиш** турли усуллар билан амалга оширилиши мумкин. Бу юридик шахснинг ташкилий-ҳуқуқий шаклига боғлиқ.

Юридик шахсларни ташкил этиш усуллари: **^1. Фармойиш бериш усули** юридик шахсни ташкил этиш учун мулк эгасининг фармойиши (масалан, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарори) етарли бўлган ҳолатларда қўлланади. Яқин вақтларда ҳам худди шу усул кенг тарқалганди. Унда шу йўл билан кўпчилик давлат корхоналари ва муассасалари ташкил этиларди.*^

<^2. Рухсат этиш усули. Бу усул юридик шахснинг у ёки бу ваколатли давлат органи, масалан, вазирлик ёки идора розилиги билан ташкил этилишини назарда тутди. Илгарилари жамоат ва кооператив ташкилотларнинг кўпчилиги шу йўл билан ташкил топарди.^Хозирги вақтда рухсат этиш шакли фақат айрим юридик шахсларнинг айрим турлари учунгина сақланиб қолган. Чунончи, тижорат ташкилотлари бирлашмаларини тузиш учун олдиндан Монополияга қарши сиёсат бўйича давлат қўмитасининг розилигини олиш керак бўлади.

ЗИМурожаат қилиш усули. Бу усулнинг моҳиятига асосан давлат органларининг юридик шахсларни вужудга келтиришда уларнинг рухсатини олиш талаб этилмайди. Шунинг учун бу усулни «мурожаат-этиш» усули демасдан, «меъёрий-рухсат этилиши талаб этилмайдиган усул» деб атаса мақсадга мувофиқдир^

Бу ҳозирги вақтда энг кенг тарқалган усул. Унинг моҳияти шундаки, бир ёки бир неча (жисмоний ёки юридик) шахс юридик шахсни ташкил этиш бўйича шартнома тузишади, унинг низомини ишлаб чиқишади ва барча зарур таъсис ҳужжатлари билан рўйхатдан ўтказувчи органга боришади. У ерда ҳужжатлар юридик экспертизадан ўтказилади ва кейин у ёки бу юридик шахсни ташкил этиш тўғрисида қарор чиқарилади.

Юридик шахснинг давлат рўйхатидан ўтиши унинг ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати юзага келиши учун, шунингдек, унинг фаолиятининг молиявий ҳамда солиқ назоратини таъминлаш учун керак.

Юридик шахсни рўйхатдан ўтказиш учун таъсис ҳужжатлари (низом ва (ёки) таъсис шартномаси)ни юридик шахсни ташкил этиш тўғрисидаги қабул қилинган қарор билан бирга таъсисчилар йиғилишининг далолатномаси, рўйхатдан ўтказиш ҳақидаги ариза, рўйхатдан ўтказиш учун бож тўланганлик ҳақидаги маълумот ва бошқа ҳужжатлар тақдим этилади.

Юридик шахснинг таъсис шартномаси тузилади, низоми эса таъсисчилар томонидан тасдиқланади.

•¹⁰⁰ ФКга мувофиқ бир муассис томонидан ташкил этилган юридик шахс игу муассис тасдиқлаган устав асосида иш олиб боради.

Юридик шахснинг низоми ва бошқа таъсис ҳужжатларида юридик шахснинг номи, унинг жойлашган ери, юридик шахс фаолиятини бошқариш тартиби белгилаб қўйилиши, шунингдек, уларда тегишли турдаги юридик шахслар тўғрисида қонунда назарда тутилган бошқа маълумотлар бўлиши керак. Тижоратчи бўлмаган ташкилотлар ва унитар корхоналарнинг, қонунда назарда тутилган ҳолларда эса, бошқа тижоратчи ташкилотларнинг ҳам таъсис ҳужжатларида юридик шахс фаолиятининг соҳаси ва мақсадлари белгилаб қўйилган бўлиши кешс/

Таъсис шартномасида тарафлар (муассислар) юридик шахс ташкил этиш мажбуриятини оладилар, уни ташкил этиш соҳасида биргаликда фаолият кўрсатиш тартибини, унга ўз мол-мулкларини бериш ҳамда фаолиятида иштирок этиш шартларини белгилайдилар. Шартномага фойда ва зарарларни иштирокчилар ўртасида тақсимлаш, юридик шахс фаолиятини бошқариш, муассисларнинг унинг таркибидан чиқиш шартлари ва тартиби ҳам белгилаб қўйилади. Таъсис шартномасига муассисларнинг кели-Шувига мувофиқ бошқа шартлар ҳам киритилиши мумкин.

Таъсис ҳужжатларидаги ўзгартишлар давлат рўйхатидан ўтказилган пайдан бошлаб, қонунда белгиланган ҳолларда эса,

авлат рўйхатидан ўтказишни амалга оширувчи орган ана шундай ўзгартишлар ҳақида хабардор қилинган пайтдан бошлаб учинчи шахслар учун кучга эга бўлади. Юридик шахслар ва уларнинг муассислари мазкур ўзгартишларни ҳисобга олиб иш юритган учинчи шахслар билан муносабатларда ана шундай ўзгартишлар рўйхатга олинмаганлигини ваъж қилиб кўрсатишга ҳақли эмаслар (ФКнинг 43-моддаси).

Л^Юридик шахс фаолиятининг тўхтатилиши уни қайта ташкил этиш ёки тугатиш натижасида рўй беради. Бу ҳолат ихтиёрий равишда ҳам, шунингдек, мажбурий асосда ҳам, яъни суд қарори билан амалга оширилиши мумкин.^

Юридик шахсни қайта ташкил этиш куйидаги шаклларда амалга оширилиши мумкин:

1. Икки ёки ундан ортиқ юридик шахснинг **қўшилиши**. Бунда битта юридик шахс пайдо бўлади. Топшириш ҳужжатига мувофиқ қўшилишгача мавжуд бўлган барча юридик шахсларнинг ҳамма мулкӣ ҳуқуқлари ва бурчлари янги вужудга келган юридик шахсга ўтади. ✓

2. **Қўшиб олиш**. Бу ҳолатда юридик шахслардан бири қўшиб олинган юридик шахс ҳуқуқ ва мажбуриятларининг эгаси бўлиб қолади. Бу майда корхоналарни улардан йирик корхона томонидан ютиб юборишда ҳам юз бериши мумкин.

3. **Бўлиниш**. Бир юридик шахс асосида икки ёки ундан ортиқ юридик шахслар вужудга келади. Қайта ташкил этилган юридик шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тақсимлаш балансига мувофиқ янгидан вужудга келган юридик шахсларга ўтади.

4. **Ажралиб чиқиш**. Юридик шахс таркибидан унинг айрим тузилмалари алоҳида ажралиб чиқади ва улар асосида бир ёки бир нечта юридик шахслар ташкил этилади. Қайта ташкил этиш бу шаклининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, олдинги юридик шахс яшаб қолаверади, лекин у кесик ҳолда бўлади, зеро, янги ташкил бўлган ҳар бир юридик шахсга қайта ташкил этилган юридик шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг бир қисми ўтади.

5. **Бир шаклдан иккинчи шаклга айлантириш** — юридик шахс ташкилий-ҳуқуқий шаклини ўзгартириш демақдир. Масалан, масъулияти чекланган жамият акциядорлар жамияти ёки ишлаб чиқариш кооперативига айланиш ҳуқуқига эга. Коммандит ширкати тўлиқ ширкатга айланиши мумкин ва ҳ. к. Янгидан

ташкил топган юридик шахегга ҳуқуқ ва мажбуриятлар топшириш ҳужжатиға асосан ўтади.

Қўшиб олиш шаклида қайта ташкил этиш ҳолларини истисно қилганда, янгидан вужудга келган юридик шахслар давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб юридик шахс қайта ташкил этилган ҳисобланади.

Юридик шахс унга бошқа юридик шахсни қўшиб олиш шаклида қайта ташкил этилганида қўшиб олинган юридик шахснинг фаолияти тўхтатилгани ҳақидаги ёзув юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритилган пайтдан бошлаб юридик шахс қайта ташкил этилган ҳисобланади (ФКнинг 49-моддаси). **Юридик шахсни тугатиш** — бу юридик шахс фаолиятини унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа субъектларига ўтказмаган ҳолда тўхтатиши ҳаракатларидирД'

Тугатиш ихтиёрий ва мажбурий бўлиши мумкин. Юрйотк шахс ташкил этилган фаолият муддатининг ўтиб бўлиши, унинг фаолият мақсадига эришилгани, устав мақсадларига эришиб бўлмаслиги ихтиёрий тугатишга асос бўлиши мумкин.

Юридик шахснинг тегишли рухсатномасиз (лицензиясиз) фаолият юритиши, низом мақсадларига зид фаолият ёки фаолиятнинг таъқиқланган турларй билан шуғулланиш, шунингдек, қонунни қўпол равишда бузган холда фаолият юритиш **мажбурий тугатишга** асос бўлади.

Ночорлик (банкротлик) тугатишнинг махсус ҳолатига киради. Бундай тугатиш тартиби қонун билан белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 53-моддасига мувофиқ юридик шахс қуйидаги ҳолларда тугатилиши мумкин: — унинг муассислари (иштирокчилари)нинг ёки таъсис ҳужжатлари билан тугатишга ваколат берилган юридик шахс органининг қарорига мувофиқ, шу жумладан, юридик шахснинг амал қилиш муддати тугатиши, уни ташкил этишдан кўзланган мақсадга эришилганлиги муносабати билан ёки юридик шахсни ташкил қилиш чоғида қонун ҳужжатлари бузилишига йўл қўйилганлиги сабабли, агар бу бузилишларни бартараф этиб бўлмаса, суд юридик шахсни рўйхатдан ўтказишни ҳақиқий эмас деб топганида;

— фаолият рухсатномасиз (лицензиясиз) амалга оширилган ёки қонун томонидан таъқиқлаб қўйилган фаолият амалга оширилган тақдирда ёхуд 6 ой мобайнида (савдо ва савдо-воситачилик корхоналари эса 3 ой мобайнида) банк ҳисобварақдари

бўйича пул операциялари ўтказиш билан боғлиқ молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаган ва (ёки) давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йил ичида низом фонди таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда шакллантирилмаган тақдирда, шунингдек, ФКда назарда тутилган бошқа ҳолларда суднинг қарорига мувофиқ.

^Суднинг юридик шахсни тугатиш тўғрисидаги қарорида унинг муассислари (иштирокчилари) ёхуд юридик шахснинг таъсис ҳужжатлари билан уни тугатилишига вакил қилинган орган зиммасига юридик шахсни тугатишни амалга ошириш вазифаси юклатилиши мумкин (ФКнинг 53-моддаси)^/

Юридик шахсни тугатиш тўғрисида қддор қабул қилган юридик шахс муассислари (иштирокчилари) ёки уни тугатишга вакил қилинган орган бу ҳақда юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органга дархрл ёзма хабар беришлари керак, давлат рўйхатидан ўтказувчи орган юридик шахс тугатиш жараёнида эканлиги ҳақидаги маълумотларни юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритиб қўяди.

Юридик шахсни тугатиш ҳақида қарор қабул қилган юридик шахс муассислари (иштирокчилари) ёки орган юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишган ҳолда тугатиш комиссиясини (тугатувчини) тайинлайдилар ҳамда ФКнинг 55-моддасига мувофиқ тугатиш тартиби ва муддатларини белгилайдилдр^/Мазкур модданинг асосий мазмунини қуйидагилар ташкил этади:

а) тугатиш комиссияси матбуот органларида юридик шахсни тугатиш ҳақида, шунингдек, кредиторлар берадиган талабларнинг тартиби ва муддатлари ҳақидаги хабарни босиб чиқарадилар. Бу муддат хабар эълон қилинганидан кейин икки ойдан ортиқ бўлиши мумкин эмас;

б) кредиторлар ўз талабларини тақдим этадиган муддат тугагач, тугатиш комиссияси оралцк, тугатиш балансини тузади. Бу баланс тугатилаётган юридик шахс мол-мулкининг таркиби, кредиторлар қўйган талаблар рўйхати, шунингдек, уларни қараб чиқиш натижалари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади;

в) агар мазкур юридик шахснинг маблағлари кредиторлар талабларини қондириш учун етарли бўлмаса, тугатиш комиссияси суд қарорларини бажариш учун белгиланган тартибда юридик шахс мол-мулкини ким ошди савдоси орқали сотади;

г) тугатилаётган юридик шахс кредиторларига пул суммаларини тўлаш ФКнинг 56-моддасига мувофиқ навбат тартибида амалга оширилади.

Кредиторлар билан ҳисоб-китоблар тугаганидан сўнг тугатиш комиссия тугатиш балансини тузади. Тугатилаётган давлат корхонасининг мол-мулки ёки тугатилаётган муассасанинг пул маблағлари кредиторлар талабларини қондириш учун етарли бўлмаса, кредиторлар ўз талабларининг қолган қисмини ушбу корхона ёки муассасанинг мулк эгаси ҳисобидан қондириш тўғрисида судга даъво билан мурожаат қилишга ҳақлидирлар.

Кредиторлар талабларини қондиргандан кейин қоладиган мол-мулк унинг муассисларига (иштирокчиларига) топширилади.

- < ^ТЮридик шахснинг тугатилиши ҳақидаги ёзув юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритиб қўйилганидан сўнг
Б юридик шахсни тугатиш тамомланган, юридик шахснинг фаолияти эса тугаган ҳисобланади (ФКнинг 55-моддаси!^)

Тугатиш тўғрисидаги масала билан боғлиқ равишда юридик шахснинг ночорлиги (банкротлиги) тўғрисидаги масалани ҳам кўриб чиқиш керак бўлади. Фуқаролик кодексининг 57-моддасида банкротликнинг қуйидаги таърифи келтирилган: «Тижоратчи ташкилот бўлган юридик шахс, давлат корхонасидан ташқари, шунингдек, матлубот кооперативи ёки ижтимоий фонд шаклида иш олиб бораётган юридик шахснинг кредиторлар талабларини қондиришга қурби етмаса, суднинг қарорига мувофиқ у ночор (банкрот) деб ҳисобланиши мумкин». Юридик шахснинг банкрот деб эътироф этилиши уни тугати-лишига олиб келади.

Тижоратчи ташкилот бўлган юридик шахс, шунингдек, мат-лубот кооперативи ёки ижтимоий фонд шаклида иш олиб бора-; ётган юридик шахс кредиторлар билан биргаликда ўзининг бан->: . кротлигини эълон қилиши мумкин.

Г Суднинг юридик шахсни банкрот деб эътироф этиши ёки юридик шахснинг ўз банкротлигини эълон қилиш асослари, шунингдек, бун-І дай юридик шахсни тугатиш тартиби қонунда белгиланади.

- * 4. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИДА БИТИМЛАР ТУИТУНЧАСИ, УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ, ШАКЛЛАРИ ВА ҲАҚИҚИЙЛИК ШАРТЛАРИ

^-Маълумки, ҳуқуқ субъектлари ўз фаолиятларини юридик фактлар, омиллар асосига қурад¹чар. Ҳуқуқ назариясига кўра эга юридик фактлар (омиллар) ҳар. дтлар ва ходисаларга бўлинади.

Ҳаракатлар қонуний ва ноқонуний бўлиши мумкин. Юридик ишлар қонуний ҳаракатларнинг турларидан бирига киради. Улар маъмурий ишлар ва фуқаролик-ҳуқуқий битимларга бўлинади[^]

1/Фуқаролик-ҳуқуқий битимлари фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини вужудга келтирувчи асослардан бири бўлиб ҳисобланади ҳамда улар ўртасидаги муомаланинг асосий шаклидир[^] Ўз моҳиятига кўра, битим фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар мавжудлигининг универсал шакли ҳисобланади. Зеро, «улар бош-қа ҳеч қандай шаклда мавжуд бўлиши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 101-моддасига мувофиқ фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва бурчларини белги-лаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракатлар битимлар деб тан олинади (ФКнинг 101-моддаси). Ашёни сотиб олиш, сотиш, хизмат кўрсатиш, ашёни вақтинча фойдаланиш учун топшириш, ҳада қилиш ва шу каби ҳаракатлар битимлар мезонини ташкил этади.

Битим хоҳиш-ирода билан боғлиқ ҳаракатдан иборат, чунки у ҳуқуқ субъектининг муайян юридик оқибатларни келтириб чиқаришга интилишини ифодалайди. Ҳуқуқ субъектининг бундай мақсади ички ирода деб аталади. Ички ирода ташқарида намоён бўладиган усуллар хоҳиш-истак билдириш (хоҳиш-иродани изҳор этиш) дейилади.

^Фуқаролик-ҳуқуқий битимларнинг турлари: 1. *Бир тарафлама, икки тарафлама ва кўп тарафлама битимлар.* Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 102-моддасига биноан «битим тузиш учун қонун ҳужжатларига ёки тарафларнинг келишувига мувофиқ бир тарафнинг хоҳиши зарур ва етарли бўлса, бундай битим бир тарафлама битим ҳисобланади».[^]

Шартнома тузиш учун икки тарафнинг келишилган хоҳиши зарур бўлса, бу — икки тарафлама битим бўлади. Уч ёки ундан ортиқ тарафлар хоҳиши талаб қилинса — у кўп тарафлама битим ҳисобланади. Бироқ, битимларнинг аксарияти икки тарафлама ёки кўп тарафлама битимлар бўлади.

[^]2. *Ҳақ бараварига ва текин битимлар.* Ҳақ бараварига битимда тарафлардан бири тўлов ёки бошқа муқобил таклиф олиши керак. Битимларнинг кўпчилиги ҳақ эвазига бўлади (олди-сотди, алмашиш). Ҳада қилиш текин битимга мисол бўлиши мумкин.^{!-^}

[^]3. *Реал ва консенсуал битимлар.* Тарафлар қандайдир ўзаро биргаликдаги ҳаракатни амалга оширишга келишувга эришган пайтдан бошлаб консенсуал битим тузилган ҳисобланади. Масалан, ашёни сотиб олишни таклиф қилаётган сотувчи билан уни

сотиб олишни ихтиёр қилган харидор ўртасида келишувга эришиш пайти. Ашёни (пулни) қўлдан-қўлга топшириш пайтидан реал битим тузилган ҳисобланади. Чунончи, ҳадя қилиш, қарз бериш ёки олиш, ашёни сақлаш. ■/

V⁴. Шартли ва шартсиз битимлар. Аксарият битимлар шартсиз тавсифга эга. Бу эса ушбу битимлар бўйича тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари олдиндан ҳеч қандай қўшимча шартлар билан келишиб олинмаганини билдиради</Агар тарафлар ҳуқуқ ва мажбуриятларининг юзага келиши ёки тўхтатилиши қачон юз бериши номаълум бўлган ҳолатларга боғлиқ бўлса, бундай битим шартли битим ҳисобланади. Шартли битимлар кечиктириш шарти билан тузилган ва бекор бўлиш шарти билан тузилган битимларга бўлинади.

Агар тарафлар ҳуқуқ ва бурчларининг келиб чиқишини юз бериши ёки бермаслиги номаълум бўлган ҳолатга боғлиқ қилиб қўйсалар, битим кечиктириш шарти билан тузилган ҳисобланади. Агар тарафлар ҳуқуқ ва бурчларининг бекор бўлишини юз бериши ёки бермаслиги номаълум ҳолатга боғлиқ қилиб қўйсалар, бундай битим бекор бўлиш шарти билан тузилган битим ҳисобланади (ФКнинг 104-моддаси).

5[^]Муддатсиз ва муддатли битимлар. Муддатсиз битимда унинг кучга кириш пайти ва тўхтатилиш муддати белгиланмайди. Муддатли битимларда эса юқорида таъкидланган ҳар икки ҳолат акс этган бўлади. Муддатли битимлар шартли битимларга ўхшаб кетади." Бирок, муддатли битим субъектлар ҳуқуқ ва мажбуриятларининг вужудга келиши ва тўхтатилиш пайтини белгилар экан, уларни албатта, юз бериш керак бўлган ҳолатларга боғлиқ қилиб қўйса, шартли битим эса, мана шу ҳар икки пайтни юз бериши ёки бермаслиги номаълум ҳолатларга боғлиқ қилиб қўяди.

Кўрсатиб ўтилган битимлардан ташқари баъзан адабиётларда **биржа битимлари** алоҳида ажратиб кўрсатилади. Бу ажратишнинг моҳияти бундай битимларни имзоланишнинг алоҳида тартиби ва уни амалга оширишнинг махсус шаои белгиланишидан иборат.

Битимнинг шакли — бу субъектларнинг эрки ва ўз хоҳиш-иродаларини ифодалаш услубидир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида битимларнинг уч шакли назарда тутилган: оғзаки битимлар, оддий ёзма шаклда тузилган ва нотариал тасдиқланган битимлар (ФКнинг 105-моддаси).

Оғзаки битимлар шахс хоҳиш-иродасини оғзаки ифодалаш йўли билан тузилади. Фуқаролик кодексининг 106-моддасига му-

вофик, қонун ҳужжатларида ё I тарафларнинг келишувида ёзма шакл белгилаб қўйилмаган, умладан, у тузилаётган вақтнинг ўзидаёқ бажариладиган битим оғзаки тузилиши мумкин.

Жетон, патта ёки одатда қабул қилинган бошқа белги бериш йўли билан тасдиқланган битим, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, оғзаки шаклда тузилган битим ҳисобланади.

Ёзма шаклда тузилган шартномани бажаришга қаратилган битимлар, агар қонун ҳужжатлари ва шартномага зид бўлмаса, тарафларнинг келишувига мувофиқ оғзаки тузилиши мумкин.

Сукут сақлашга асосланган битимлар оғзаки битимларга тенглаштирилади. Сўзсиз ҳаракатлар, шахснинг битим тузишга хоши-иродасини ифодаловчи сўзсиз ҳаракатлар, имо-ишоралар, мимика йўли билан тузиладиган шартномалар. Бундай битимлар конклюдент битимлар деб аталади.

Битимнинг ёзма шакли ёзма ҳужжат кўринишида тузилади ва агар иш муомаласи одатларидан бошқача тартиб келиб чиқмаса, тарафлар ёки уларнинг вакиллари имзолаши керак (ФКнинг 107-моддаси).

Агар қонун ҳужжатларига ёки иштирокчилардан бирининг талабларига зид бўлмаса, битим тузиш чоғида имзодан факсимиле усулида нусха кўчириш воситаларидан фойдаланишга йўл қўйилади.

Баъзан хатлар, телеграммалар телетайпрограммалар, телефонграммалар, факслар ёки субъектлар ва улар хоши-иродаларини ифодалайдиган бошқа ҳужжатлар билан айирбошлаш ҳам ёзма шаклда битим тузишга тенглаштирилади. Қонун ҳужжатларида ва тарафларнинг келишувида битим шакли мос келиши шарт бўлган кўшимча талаблар (муайян шаклдаги бланкада тузилиши, муҳр босиб тасдиқланиши ва бошқалар) белгилаб қўйилиши ва бу талабларга риоя этмаслик оқибатлари назарда тутилиши мумкин.

Агар. фуқаро жисмоний камчилиги, касаллиги ёки саводсизлиги туфайли битимни шахсан ўзи имзолай олмаса, унинг илтимосига биноан битимни бошқа фуқаро имзолаши мумкин. Бошқа фуқаронинг имзоси нотариус ёки бундай нотариал ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган бошқа мансабдор шахс томонидан гувоҳлантирилиб, битим тузувчи уни шахсан ўзи имзолай олмаслигининг сабаблари кўрсатилиши шарт. Битимларнинг оддий ёзма шакли юридик шахслар ўртасида, шунингдек, фуқаролар ва юридик шахслар ўртасида тузиладиган

барча битимларни назарда тутати. Фақат фуқаролар ўртасида тузиладиган битимларга келсак, қонун энг кам иш ҳақининг ўн бараваридан ортиқ суммага, қонунда кўзда тутилган ҳолатларда эса битим суммасидан қатъи назар, барча битимларни ёзма равишда расмийлаштириш вазифасини юклайди.

Харидорга бериладиган чек ёзма шаклдаги битимнинг энг оддий мисоли бўла олади.

Битимнинг оддий ёзма шаклига риоя этмаслик унинг ҳақиқий эмас деб топилишига олиб келмайди. Лекин ўзаро низо туғилганда, бу битимнинг тузилгани, мазмуни ва бажарилишини гувоҳлик кўрсатмалари билан тасдиқлаш ҳуқуқидан тарафларни маҳрум этади.

Қонунда ёки тарафларнинг келишувида тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолларда битимнинг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келади (ФКнинг 109-моддаси).

Нотариал тасдиқланган битимлар ФКнинг 107-моддасига мос келадиган ҳужжатда нотариус ёки бундай нотариал ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган бошқа мансабдор шахс томонидан тасдиқловчи устхат ёзиб қўйиш йўли билан амалга оширилади.

Қуйидаги ҳолларда битимларни нотариал тасдиқлаш шарт:

- 1) қонунда кўрсатилган ҳолларда;
- 2) тарафлардан исталган бирининг талаби бўйича (ФКнинг 110-моддаси).

Битим қонуний кучга эга бўлиши учун у ҳақиқий бўлиши керак.

Битимларнинг ҳақиқийлиги шартлари:

- 1) мазмуни қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга зид бўлмаган битимлар ҳақиқий деб эътироф этилади;
- 2) фақат муомала лаёқатига ва ҳуқуқ лаёқатига тўлиқ эга бўлган фуқаролар ёки қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган юридик шахслар битимларнинг иштирокчилари бўлиши мумкин;
- 3) битимда қатнашаётган шахсларнинг хоҳиш-иродаси уларнинг ички иродасига мос булиши керак;
- 4) хоҳиш-ирода икки хил маъноли ва ноаниқ тушунчалар орқали билдирилмаслиги лозим;
- 5) битимни тузган шахснинг хоҳиш-иродаси зўравонлик, қарамлик ва алдаш, қўрқитиш ёки мажбурлаш кўринишидаги (руҳий ёки жисмоний) тазйиқ шаклларида ҳоли бўлиши керак;

б) битим алдов таъсири остида, яъни бир тарафнинг бошқа тараф ёки шу битимни тузишдан манфаатдор шахс томонидан атайлаб адаштириш асосида тузилмаслиги даркор;

7) битим қонунда назарда тутилган шаклда тузилиши керак.

Кўрсатиб ўтилган шартларнинг бирортасига риоя этмаслик битимни ҳақиқий эмас, деб топиш учун асос бўлади. Тан олиниши учун суд қарори керак бўладиган битимлар **бахсли (низоли) битим** дейилади. Ҳақиқий эмаслиги суд орқали тасдиқланиши талаб этилмайдиган битим **аҳамиятсиз битим**, бўлади. Фақат номигагина, тегишли ҳуқуқий оқибатлар учун асос яратиш мақсадини кўзламай тузилган битимлар қалбаки **битим** деб аталади. Бошқа битимни яшириш мақсадида амалга оширилган битим кўзбўямачилик **битими** дейилади. Барча қалбаки **битимлар аҳамиятсиз битимлар** ҳисобланади.

14 ёшдан 18 ёшгача бўлган балоғатга етмаган шахс билан тузилган битимнинг ҳақиқий эмаслиги низоли деб ҳисобланади, яъни унинг ота-онаси ёки бошқа қонуний вакиллари даъвоси билан суд томонидан ҳақиқий эмас, деб тан олиниши керак (ФКнинг 118-моддаси). Муомала лаёқати суд томонидан чекланган фуқаро билан тузилган битимнинг ҳақиқий эмаслиги ҳам худди шу йўл билан эътироф этилади (ФКнинг 120-моддаси). Бундай ҳолатда битимнинг ҳақиқий эмаслиги ҳомий даъвоси бўйича тан олинади.

Фуқаролик қонунчилигида **асоратга солувчи битим** деб аталган тушунча учрайди, яъни жуда оғир ҳолатлар оқибатида ўзи учун ғоят ноқулай шартларга кўнишга мажбур бўлган шахс тузган битим учраб туради. Агар бошқа тараф бундай вазиятдан ўз манфаатлари йўлида, яъни масалан, бойиб қолиш ёки муайян фойдага эга бўлиш мақсадида фойдаланган бўлса, бундай битим суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин.

Битимни ҳақиқий эмас, деб топиш пайтида тарафлар битим тузишдан олдинги ҳолатга қайтишлари керак. Бундай тадбир **реституция** деб аталади. У икки тарафлама (ҳар бир тараф битим натижасида сотиб олган мол-мулкни бошқасига қайтардиган ёки унинг қийматини тўлайдиган ҳолат) ва бир тарафлама (агар суд битимнинг ҳақиқий эмаслигига бир тараф айбдор деб топса) бўлиши мумкин. Бир тарафлама реституция натижасида жабрланган томонга мол-мулк қайтарилади, айбдор томондан эса мол-мулк давлат фойдасига тортиб олинади. Агар ҳар икки тараф мол-мулки давлат фойдасига тортиб олинмаган бўлса, реституция қўлланилмайди-

Битим ҳақиқий эмас, деб эътироф, этилган пайтда жабрлага-ан томон кўрган зарарларини ундириб бериш-қоплашни талаб қилиши мумкин. Битимни ҳақиқий эмаслигини исботлашнинг бутун оғирлиги шу битимни ҳақиқий эмас, деб топишни талаб қилаётган томонга тушади.

5. МУЛК ҲУҚУҚИНИНГ МАЗМУНИ, ВУЖУДГА КЕЛИШ ВА БЕКОР БЎЛИШ АСОСЛАРИ

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонун ҳужжатларида шахснинг ашёга (мулкка) муносабатини тартибга солувчи меъёрларга алоҳида аҳамият берилади. Ушбу муносабатлар ҳамisha фаол ва тезкор характерга эга бўлади. У ашёга нисбатан юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг муайян ҳажмига эга бўлган, яъни қонуний ҳуқуқли субъектнинг ўз манфаатларини қондириш мақсадида ашёга бевосита таъсири билан боғлиқ. У ёки бу ашё шу субъектнинг хўжалик ҳукмронлиги доирасида бўлади. Қонуний ҳуқуқли субъектнинг (ўз эгаллигида бўлган ёки шунингдек, унинг мулки бўлмаган) ашёга нисбатан айнан шундай фаол муносабати мулк ҳуқуқининг ва ашёвий ҳуқуқнинг асосий мазмунини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 165-моддаси мулкдор бўлмаган шахсларнинг ашёвий ҳуқуқларига хўжалик юритиш ҳуқуқи ва тезкор бошқариш ҳуқуқи; мерос қилиб қолдириладиган ер участкаларига умрбод эгаллик қилиш ҳуқуқи; бегона ер участкасидан чекланган тарзда фойдаланиш ҳуқуқи — сервитутлар ҳамда мулкдор бўлмаган шахсларнинг бошқа ашёвий ҳуқуқларини киритади. Мулкдор бўлмаган шахсларнинг ашёвий ҳуқуқлари қонунбузарлардан ФКнинг 232-моддасида кўзда тутилган тартибда ҳимоя қилинади¹.

Мулк ҳуқуқи мулкдор бўлган шахсларнинг ашёвий ҳуқуқларига киради. Мулк — у ёки бу моддий неъматлар (ишлаб чиқариш, тақсимлаш ёки ўзлаштириш)нинг мансублиги бўйича кишилар ўртасида мулкӣ муносабатларни тавсифловчи иқтисодий категориядир.

Мулк ҳуқуқи — ўз эгасига унга тегишли мулкка нисбатан эгаллик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш бўйича ваколатлар берувчи ашёвий ҳуқуқдир.

*-Мулк ҳуқуқи мазмуни Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 164-моддасида баён этилган¹ДЦу модданинг ўзида

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Т., «Адолат», 1996., 103-бет.

мулк ҳуқуқининг муддатсиз эканлиги таъкидланади. Ушбу моддага мувофиқ мулк ҳуқуқи уч таркибий қисм: 1) мулкка эгалик қилиш; 2) ундан фойдаланиш; 3) мулкни тасарруф этиш ҳуқуқидан ибор_эт1

Эгалик қилиш ҳуқуқи — бу амалда ашёга эга бўлиш, унга бевосита таъсир ўтказиш имконияти (ушлаб кўриш, ҳис этиш, гараждаги сенинг автомобилнинг, сен ўз квартиранда ўтирибсан, ҳис-туйғулари ва ҳ.к.). Бунинг устига эгалик ҳуқуқи мулкдорни ўз ашёси билан бевосита алоқада бўлишини талаб қилмайди. Масалан, дам олишга кетар экан мулкдор ўзи қолдириб кетаётган мулкнинг, қолдирилган квартиранинг эгаси бўлиб қолаверади. Мулкка эгалик қонуний ва ноқонуний бўлиши мумкин.

Амалдаги меъёрий ҳужжатлар ёки тарафлар келишувига биноан вужудга келадиган эгалик **қонуний эгалик** ҳисобланади.^ Буюмга берилган чек, кафолат талони, олди-сотди бўйича ёзма шартнома ва бошқа ҳужжатлар ашёнинг қонуний сотиб олинганини тасдиқловчи асос бўлиши мумкин.

Етарли ҳуқуқий асосларсиз ашёни эгаллаш **ноқонуний эгалик** ҳисобланади. Ҳужжатларни тегишли равишда расмийлаштирмасдан ашёни сотиб олиш, мулкни махфий ёки ошқора ўғирлаб олиш, уй ёки квартирага ўзбошимчалик билан кириб олиш (эгаллаш) ва ҳ. к. ноқонуний эгаликка киради. Ноқонуний эгаллаш инсофли (ҳалол) ва инсофсиз бўлиши мумкин.

Мол-мулкни ўзига ноқонуний ўтказилганлигини билмаган ва билиши мумкин ҳам бўлмаган шахс мулкнинг **инсофли эгалловчиси** деб тан олинади.

Мол-мулкни ўзига ноқонуний ўтказилганлигини билган ёки билиши керак бўлган шахс мулкнинг **инсофсиз эгалловчиси** ҳисобланади. Эгалик ҳуқуқи мулкдордан мулкдор бўлмаган шахсга ўтиши мумкин (масалан, ашёларни сақлаш камерасига топшириш). Бунда мазкур ҳуқуқни топшираётган шахс ашёнинг мулкдори бўлиб қолаверади.

Фойдаланиш ҳуқуқи — бу ашёлар воситасида у ёки бу эктиёларни қондириш, ашёдан унинг фойдали хусусиятларини ҳамда даромадини олиш ҳуқуқидир. Эгалик ҳуқуқи сингари фойдаланиш ҳуқуқи ҳам мулкдор бўлмаган шахс томонидан масалан, ижара шартномаси бўйича топширилиши мумкин (ФКнинг 535-моддаси). ^

Тасарруф этиш ҳуқуқи юридик ҳужжатлар асосида ашёнинг тақдирини тасарруф этиш йўлидаги қонуний ҳуқуқдиликдан

фойдаланиш бўлиб ифодаланади. Тасарруф этиш ҳуқуқини амалга ошираркан, мулкдор ашёни ўзидан бегоналаштириши (сотилиши, ҳадя қилиши, мерос бўйича топшириши ва ҳ. к.) ёки ижарага топшириши, хуллас, то ашёни йўқ қилиб ташлашгача, яъни юридик ҳолатини ўзгартиришгача бориши мумкин.

Уччала қонуний ҳуқуқликнинг моҳияти шундаки, мулкдор мутлақо ўз ихтиёри асосида мулкка эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади, шунингдек, ўз мулкига нисбатан қонун ва бошқа меъёрий ҳужжатларга зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракатларни содир этишга ҳақлидир.

Лекин, шунга қарамай, мулкдорнинг ўзига тегишли ашёга нисбатан ҳокимияти чексиз-чегарасиз эмас. Мулк ҳуқуқини амалга ошириш бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига зарар етказмаслиги керак. Мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширишда фуқароларнинг соғлиғига ва атроф-муҳитга зарар етказишнинг олдини олувчи чораларни кўришга мажбур (ФКнинг 172-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ мамлакатимизда мулкнинг ҳар қандай шакллари ҳимоя қилинади. Фуқаролик кодексининг 167-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасида мулк хусусий мулк ва оммавий мулк шаклларида бўлади. Бунда Фуқаролик кодексининг 213-моддасида баён қилинганидек, республика мулки ва маъмурий-ҳудудий тузилмалардан (муниципал мулк) иборат бўлган давлат мулки оммавий мулкдир.

Бошданок қайд этиш керакки, «мулк шакли» тушунчаси юридик эмас, балки иктисодий категориядир. Бироқ, ҳар бир мулк шакли ўзига мос мулк ҳуқуқининг пайдо бўлишига сабаб бўлиши лозим. Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, муниципал тузилмалар (шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари) оммавий (давлат) ва муниципал мулк субъектлари ҳисобланади. Фуқаролар ва нодавлат юридик шахслар хусусий мулк субъектларидир.

^Мулк ҳуқуқи асосида мулк бир эмас, икки ва ундан ортиқ шаклТгарга мансуб бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда мулкка нисбатан **умумий мулк ҳуқуқи** вужудга келади^[^]Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 216-моддасига мувофиқ «мол-мулк мулкдорлардан ҳар бирининг мулк ҳуқуқидаги улуши аниқлаб қўйилган (**улушли мулк**) ёки бундай улушлар аниқлаб қўйилмаган (**биргаликдаги мулк**) ҳолда умумий мулк бўлиши мумкин».

Умумий мулк турли хил асосларда вужудга келади. Масалан, никоҳда турган шахсларга нисбатан юзага келиши мумкин. Бир-

галикдаги харид натижасида, мулкни мерос қилиб қолдириш ва бошқа асосларда ҳам умумий мулк пайдо бўлади.

Умумий улушли мулк ё қонун кучи билан ёки тарафлар келишуви бўйича белгиланади. Бу, умумий мулк мулкдорлар сонига мутаносиб равишда улушларга бўлинади, деган маънони билдиради. Улушлар ҳажми умумий мулкка ҳар бир мулкдор қўшган ҳиссасининг катта-кичиклигига боғлиқ ҳолда ёки қонун бўйича белгиланади. Агар қонун улушлар ҳажмини белгиламайдиган ва тарафлар ҳар бир мулкдор улуши ҳажмини олдиндан келишиб олган бўлмасалар, унда мулк барабар улушларда бўлинади. Бундай ҳолларда умумий мулк иштирокчилари сонининг ўзгаришига боғлиқ равишда улуш ҳажми ортиб ёки камайиб бо-риши мумкин (ФКнинг 217-моддаси).

ФКнинг 218-моддасига биноан, ҳар бир улушли мулк иштирокчиси ўз хоҳишига қараб ўз улушини сотишга, совға қилишга, васият қилиб қолдиришга, гаровга беришга ёки бошқача тарзда тасаруф этишга, улушни ҳақ эвазига бошқа шахсга бериш чоғида ушбу Кодекснинг 224-моддасида назарда тутилган қоидаларга амал қилган ҳолда ҳақли бўлади. 224-моддада эса мулкдорлардан бири ўз улушини бошқа шахсга сотган вақтида қолган мулкдорлар сотилаётган улушни у сотиладиган нархда ва бошқа шартларда имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқига эгадирлар, ким ошди савдоси орқали сотиш ҳоллари бундан мустасно, дейилган.

Умумий мулкдаги улушини сотувчи иштирокчи бу ҳақда умумий мулкнинг қолган иштирокчиларини ёзма равишда хабардор қилиб, улушнинг нархини ва уни сотишнинг бошқа шартларини кўрсатишга мажбур. Агар қолган мулкдорлар имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқини амалга оширишдан воз кечсалар ёки бу ҳуқуқни хабар қилинган кундан эътиборан кўчмас мулкка нисбатан бир ой давомида, бошқа мол-мулкка нисбатан эса, ўн кун давомида амалга оширмасалар, сотувчи ўз улушини ҳар қандай шахсга сотишга ҳақли бўлади (ФКнинг 224-моддаси). Агар умумий мулк улушини сотиш чоғида сотувчи имтиёзли сотиб олиш қоидасини бузган бўлса, бошқа мулкдорлар уч ой мобайнида харидорнинг қилган ҳаракатидан норози бўлиб, унга ўтказилган ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўзларига ўтказишни суд тартибида талаб қилишга ҳақлидирлар.

Биргаликдаги мулк. Бунда биргаликдаги мулк иштирокчилари мулкдорлари улушларини аниқламаган ҳолда биргаликда эгалик қиладилар ва фойдаланадилар. Эр-хотинлар мулки ва деҳқон,

фермер хўжалиги мулки шундай мулк ҳисобланади. Биргаликдаги мулк иштирокчилари ўзаро келишган ҳолда биргаликда эгалик қиладилар, фойдаланадилар ва уни тасарруф этадилар. Биргаликдаги мулкнинг ҳар бир иштирокчиси, агар иштирокчиларнинг келишувидан бошқача тартиб англашилмаса, умумий мол-мулкни тасарруф этиш хусусида битимлар тузишга ҳаққи.

Бироқ, биргаликдаги мулк иштирокчиларидан бири тузган умумий мол-мулкни тасарруф этиш билан боғлиқ битим уни тузган иштирокчининг зарур ваколатлари йўқлиги сабабли, битимдаги иккинчи тараф буни билган ёки билиши лозим бўлганлиги исботланган тақдирдагина қолган иштирокчиларнинг талабига мувофиқ ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин (ФКнинг 225-моддаси).

Умумий мулк иштирокчисининг улушини ажратишга фақат унинг иштирокчилар таркибидан чиқиш чоғида мулкни барча иштирокчилар ўртасида баравар улушларга бўлган ҳолда йўл кўйилади (ФКнинг 226-моддаси).

Қонун мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва мулкни тасарруф этиш билан боғлайдиган қонуний ҳуқуқлилиқ бошланиши билан боғлайдиган юридик фактлар **мулк ҳуқуқини эгаллаш учун асослар** ҳисобланади. Улар: меҳнат фаолияти, мол-мулкдан фойдаланиш соҳасидаги тадбиркорлик ва бошқа хўжалик фаолияти, шу жумладан, мол-мулкни яратиш, кўпайтириш, битимлар асосида қўлга киритиш; давлат мол-мулкни хусусийлаштириш; мерос қилиб олиш; эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат; қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа асослардан иборат (ФКнинг 182-моддаси).

Адабиётларда мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асосларини **бошланғич ва ҳосила** асосларга бўлиш одати қабул қилинган.

Мулк ҳуқуқи вужудга келишининг бошланғич (дастлабки) усуллари олдинги мулкдор ҳуқуқларига боғлиқ бўлмайди. Мулк Ҳуқуқи ё илк бор ёки ашёнинг олдинги эгаси хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келади. Ўзбекистон қонун ҳужжатлари мулк ҳуқуқини эгаллашнинг шундай усуллари қаторига Қуйидагиларни киритади: 1) мулкни яратиш ва кўпайтириш (ФКнинг 183-моддаси); 2) кўчар ва кўчмас мулкка очик (ош-Кора) узоқ ва узлуксиз эгалик қилиш (эгаллаш муддати) натижасида мулкни эгаллаш (ФКнинг 187-моддаси); 3) ҳамма йиғиб олиши мумкин бўлган ашёларни мулкка айлантириш (ФКнинг 189-моддаси); 4) эгасиз ашёлар, топилма, қаровсиз ҳайвонлар ва

галикдаги харид nr^{\wedge}
бошқа асослард $^{\wedge}$

Умумий $f^{\wedge} f^{\blacksquare}$
лишуви $^{\wedge}$ д?
га №5= $^{\wedge}$ -§"
' $^{\wedge}$ - $^{\wedge}$

i (фКнинг 191, 192, 193, 194, 195,

лишининг ҳосила усуллари шу билан
„ор ҳукуқи олдинги мулкдор ҳукуқига
охиш-иродаси бўйича вужудга келади.
/куқи, одатда, шартнома асосида (олди-
қилиш ва ҳ. к. бўйича шартномалар
рос қилиб $^{\wedge}$ қоддириш тартиби асосида ву-
I ташқари, Ўзбекистон қонун ҳужжатларига
қини қўлга киритишнинг ҳосила усуллари

1-ТК $^{\wedge}$ ация, (миллийлаштириш) фуқароларга ҳамда
юридик ш $\&x^{\wedge}$ $^{\wedge}$ га қарашли национализация қилинаётган мол-
мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини ҳақ тўлаш асосида қонун ҳуж-
жатларига мувофиқ давлат ихтиёрига ўтказишдан иборат.

Мазкур мол-мулк кейинчалик денационализация қилинган
тақдирда, агар қонунларда ўзгача тартиб белгилаб қўйилган бўл-
маса, собиқ мулкдорлар ушбу мол-мулкнинг қайтариб берилиш-
шини талаб қилишга ҳақлидирлар (ФКнинг 202-моддаси).

Шуни таъкидлаш жоизки, мулк ҳуқуқини қўлга киритишнинг
бу усули (афтидан узоқ давом этган анъанага кўра) Фуқаролик
кодексидаги мулк ҳуқуқини ҳосила усул билан қўлга киритилган
мулк ҳуқуқи рўхатида биринчи ўринга қўйилган. Ваҳоланки,
ҳозирги вақтдаги ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар бу
усулнинг эндиликда камдан-кам учрашини тақозо этади. Уму-
ман олганда эса, мазкур қонун ҳужжатига мувофиқ национали-
зация мулк ҳуқуқининг ҳақ тўлаш билан ўтишини назарда тута-
ди. Бу национализация тадбирини мулкни сотиб олишга жуда
яқин қилиб қўяди.

2. Хусусийлаштириш — национализацияга қарама-қарши жа-
раён, яъни давлат (республика ёки муниципал) мулкни фуқа-
ролар ва юридик шахсларга махсус ҳуқуқий ҳужжатлар билан
белгиланган тартибда топширишдир.

3. Реквизиция қуйидагиларни кўзда тутати: Табиий офатлар,
авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар юз берган тақдирда ва
фавқулодда тусдаги бошқа вазиятларда мол-мулк жамият манфа-
атларини кўзлаб, давлат ҳокимияти органи қарорига мувофиқ
мулкдордан унга мол-мулкнинг қийматини тўлаган ҳолда қонун
ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартлар асосида олиб
қўйилиши мумкин (реквизиция).

Реквизиция ўтказилишига сабаб бўлган вазиятларнинг амал қилиши тўхтаганидан кейин реквизиция қилинган мол-мулкнинг собиқ эгаси сақланиб қолган мол-мулкни ўзига қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли (ФКнинг 203-моддаси).

Мусодара — бу маъмурий ҳуқуқбузарлик ёки жиноят учун, шунингдек фуқаролик-ҳуқуқий меъёрларига риоя этмаганлик учун суд қарорига биноан жазо сифатида ҳақ тўламай мулкни олиб қўйишдир (ФКнинг 201-моддаси).

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши. Мулк ҳуқуқини вужудга келишининг барча бошланғич усуллари мулкни бир шахсдан ошқасига ўтказиш фактидан келиб чиқади. Бу — бир шахсда мулк ҳуқуқининг вужудга келиши учун у бошқа шахсда бекор бўлиши кераклигини англатади. Худди шунинг учун ҳам мулк ҳуқуқини эгаллашнинг юқорида кўрсатиб ўтилган усуллари бир актнинг ўзида бошқа шахс томонидан ўз мулкнинг ихтиёрий бўлиши мажбурий топширилиши натижасида унинг мулк ҳуқуқини бекор бўлишига асос бўлиб ҳам хизмат қилади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 197-моддасида шундай баён қилинади: «Мулк ҳуқуқи мулкдорнинг ихтиёрий уратда мажбуриятни бажариши, мулкдорнинг мол-мулк ақдирини ҳал қиладиган бир томонлама қарор қабул қилиши, суд қарори асосида мол-мулкни олиб қўйиш (сотиб олиш) билан, шунингдек, мулк ҳуқуқини бекор қилувчи қонун ҳужжатларига асосан бекор бўлади».

Мулк ҳуқуқини муҳофаза этиш усуллари. Фуқаролик ҳуқуқи мулкдорни бошқа шахсларнинг ҳар қандай ноқонуний ҳаракатларидан ҳимоя қилади. Бундай ҳаракатлар ашё мулкдор ихтиёридан унинг иродасига хилоф равишда чиқиб кетаётган вазиятда ўз ифодасини топиши мумкин. Масалан, ўғирлаш, талон-торож қилиш, товламачилик йўли билан ашёни олиб қўйиш ҳолларида. Мазкур ҳолатда мулкдорнинг поймол этилган ҳуқуқи суд тартибида виндикация (ҳимоя) даъвоси ёрдамида тикланади. **Виндикация даъвоси** — бу мулкдорнинг ўз мол-мулкни бошқа ҳар қандай шахснинг қонунсиз эгалигидан қайтаришни суд орқали талаб қилиб олиш ҳуқуқи (ФКнинг 228-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 231-моддасига кўра, мулкдор ўз ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини, гарчи бу бузиш эгаллик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, бартараф этишни талаб қилиши мумкин (негатор даъво).

Мазкур ҳар икки даъво ашёвий-ҳуқуқий моҳиятга эга бўлиб, бизнинг назаримизда, уларга батафсилроқ тўхталиш ўринли бўларди.

Виндикация даъвоси — бу ўз мулкидан маҳрум бўлган мулкдорнинг шу мулкка қонунсиз эгалик қилиб турган мулкдор бўлмаган шахсдан мол-мулкини асл ҳолида қайтаришни талаб қилиб олишидир. Ўз мулкидан маҳрум бўлган мулкдор ёки шу мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуққа эга бўлган бошқа шахс мазкур даъво бўйича даъвогар деб ҳисобланади. Мол-мулкни қонунсиз инсофли (ФКнинг 229-моддаси) ёки инсофсиз эгалловчи (ФКнинг 230-моддаси) жавобгар бўлиб майдонга чиқади. Боз устига бунда даъво билан чиқиш чоғида мол-мулкни амалда эгаллаб турган шахс жавобгар бўлиши мумкин. Агар мулкдор ўз хоҳиши-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда мол-мулкка эгалик ҳуқуқини йўқотган бўлса виндикация даъвоси билан чиқилади. Виндикация даъвоси билан чиқиш учун қуйидаги шартлар мавжуд бўлиши керак:

- талаб қилинаётган мулк амалда бошқа шахснинг эгалигида бўлиши керак;

- фақат бошқасига алмаштириб бўлмайдиган ашёлар ва турга хос аломатлари бўлган ашёлар даъво предмети бўлиши мумкин;

- мулкдор маҳрум бўлган мулк ўзининг асосий хусусиятларини ва сифат белгиларини йўқотмаган бўлиши лозим;

- мулкка эга бўлмаган мулкдор ва уни қонунсиз эгалловчи шахс даъво қилинаётган мол-мулк бўйича бир-бирлари билан шартнома ёки бошқа мажбуриятли ҳуқуқий муносабат билан боғланмаган бўлишлари керак.

Виндикация даъвосини қондиришда тегишли ҳисоб-китоблар амалга оширилиши керак. Даъвогар мол-мулкни асли ҳолида қайтариш билан бирга, агар жавобгар шу мол-мулкни инсофсиз эгаллаб турган бўлса, ундан мол-мулкка эгалик қилган бутун вақти давомида олган фойдалари (ҳосил - дарахтлар)ни қайтаришни ёки тўлашни талаб қилиши мумкин. Қонунсиз инсофли эгалловчи эса, мол-мулк эгасига бу шахс ё ўзининг эгалиги қонуний эмаслигини билган ёки билиши лозим бўлган пайтдан бошлаб ёхуд мулкдорнинг мол-мулкни талаб қилиб олиш ҳақидаги даъвоси бўйича талаб келган пайтдан бошлаб олган ёки чиқариб олиши лозим бўлган ҳамма даромадларни (ҳосил-дарахтларни) қайтариши керак бўлади. Айти пайтда инсофли эгалловчи ҳам, инсофсиз эгалловчи ҳам мол-мулкдан қанча вақт давомида олинган даромад мулкдорга қайтарилиши керак бўлса, шунча вақт давомида мол-мулкка қилинган зарур харажатларни

тўлашни мулкдордан талаб қилишга ҳақли ва шу қабилир. Бундан ташқари инсофли эгалловчи мол-мулк сифат белгиларининг яхшилайдиган нарсаларни башарти мулкка зарар етказмай ажратиб олиш имкони бўлса, бу нарсаларни ўзида қолдириши мумкин ёки акс ҳолда шу мақсадга сарфланган харажатларни тўлашни талаб қилиши мумкин (ФКнинг 230-моддаси).

Негатор даъво — 231-модда мазмунидан келиб чиқишича, ўз мулкига эгалик қилаётган мулкдорнинг шу мулкдан фойдаланиши ва уни тасарруф этишдаги қонуний ҳуқуқларини амалга ошириш-даги тўсқинликларни бартараф этиш талабидир. Мол-мулкнинг амалдаги ва қонуний эгаси бўлган, лекин ундан фойдаланиш им-кониятидан маҳрум бўлган шахс ёки кўрсатиб ўтилган қонуний ҳуқуқларини амалга оширишга тўсқинлик қилинаётган шахс нега-тор даъвоси бўйича **даъвогар** ҳисобланади. Ўзининг ғайри ҳуқуқий хатти-харакатлари билан мулкдорнинг ўз қонуний асосда I фойдаланиш ҳуқуқини тўла амалга оширишига имкон бермаётган шахс негатор даъво бўйича **жавобгар** бўлади.

Ер участкаси бўйича қўшнилاردан бирининг ноқонуний кир-дикорлари (ўтиш жойларини тўсиб қўядиган материаллар омборини ташкил қилиш, уйни қўшни участкасига зич қилиб қуриш, ўз участкасини ҳаддан ташқари баланд қилиб ўраш ва ҳ. к.) бундай вазиятга типик мисол бўла олади. Жавобгарнинг ҳаракатлари ёки фаолиятсизлиги ноқонунийлигини исботлаш даъвогар мажбуриятига кирмайди. Агар жавобгар тесқарисини исботлай олмаса, унинг ҳаракатлари ноқонуний ҳисобланади. Агар жавобгар ўз ҳаракатларининг қонунийлигини исботлайдиган бўлса, негатор даъво қондирилмайди.

I Мажбурият ҳуқуқининг мазмуни ашёвий ҳуқуқларнинг бир шахсдан бошқасига ўтиши билан боғлиқ фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан иборат. «Агар ашёвий ҳуқуқ муайян шахсга бириктирилган мулкнинг аҳволини қайд этадиган бўлса, мажбурият ҳуқуқи эса, мулкнинг ҳаракати ва қайта тақсимланиши жараёнини мувофиқлаштиради. Бошқача қилиб айтганда, ашёвий ҳуқуқ турғунлик ҳолатидаги мулкнинг муносабатларни, мажбурият ҳуқуқи эса шу мулкнинг муносабатларнинг жўшқин ҳолатини ифодалайди».¹

Мажбурият ҳуқуқининг асосида мажбурият тушунчаси ётади. Мажбурият — фуқаролик-ҳуқуқий муносабат бўлиб, унга асосан > бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян

ҳаракатни амалга оширишга, чунончи: мол-мулкни топшириши, ишни бажариш, хизматлар кўрсатиш, пул тўлаш ва ҳоказо ёки муайян ҳаракатдан ўзини сақлашга мажбур бўлади, кредитор эса, қарздордан ўзини ўзининг мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

/Мажбуриятлар шартномадан, зиён етказиш натижасида ҳамда ФКда кўрсатилган бошқа асослардан келиб чиқади (ФКнинг 234-моддаси).

Шу тарика мажбуриятда икки тараф — **қарздор ва кредитор** қатнашади[Қарздор ва кредитор — мажбурият ҳуқуқи субъектлари бўлиб, улар моддий бойликларни топшириш, товарларни ишлаб чиқариш ва етказиб бериш, хизматлар кўрсатиш ва шу каби мулкӣ муомала соҳасида қатнашаётган жисмоний ва юридик шахсларнинг муайян доирасини аниқдашга хизмат қилади. Қарздор томонида ҳам, худди шунингдек, кредитор томонидан ҳам бир вақтнинг ўзида бир неча шахс иштирок этиши мумкин.

1 Қонун субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг вужудга келишини боғлайдиган юридик фактлар **мажбуриятларнинг келиб чиқишига асос** бўлади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларига асосан мажбуриятлар:

- шартномалардан;
- етказилган зарар оқибатида;
- суд қарори асосида;

- фуқаролик қонунчилиги фуқаролик-ҳуқуқӣ оқибатларнинг вужудга келиши билан боғлайдиган бошқа ҳаракатлар ва ходисалар натижасида келиб чиқиши мумкин

Шартнома мажбуриятларнинг вужудга келиши учун энг кенг тарқалган ва муҳим асослардан бири ҳисобланади. Мажбуриятлар кўпинча олди-сотди, ижара, айрибошлаш, пудрат ва шу каби буйича шартномалардан иборат бўлади. Барча шартномалар охир-оқибатда ягона бир вазифага эга мулкӣ муомалани ташкил этиш шакли бўлиб хизмат қилади.

Мажбуриятларнинг шартномасиз вужудга келиш шакллари ҳам анча кенг тарқалган. Масалан, **етказилган зарар оқибатидаги мажбурият** фуқаролар, ташкилотларнинг зарар етказилишига олиб келган онгли ёки ихтиёрсиз ҳаракатлари оқибатида пайдо бўлади. Жисмоний шахс саломатлиги, ҳаёти ёки мулкига зарар етказган шахс бундай зарарни тўла ҳажмда тўлаши керак. Маънавий зарар ҳам тўланиши керак бўлган зарарлар қаторига

киради. Унинг ҳажми суд томонидан зарар келтирилган конкрет шарт-шароитларни назарда тутган ҳолда аниқланади.

Давлат органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг **маъмурий ҳужжатлари** ҳам мажбуриятларнинг юзага келишига асос бўлиши мумкин. Мисол учун, маҳаллий маъмуриятнинг фуқарога турар-жой бериш ҳақидаги қарор муниципал ижарачи фуқаро билан ижарага берувчи — муниципал уй эгаси ўртасидаги турар-жой мажбуриятларининг келиб чиқишига асос бўлиб хизмат қилади.

Мажбурият ҳуқуқининг муҳим қисмларидан бири **мажбуриятларнинг ижросини** талаб этишдан иборат бўлиб, у тегишли ва қатъий бажаришни талаб этишдан иборат бўлиши мумкин.

Бурчли шахс томонидан кредитор олдида мажбуриятни шартнома, қонун ёки иш муомаласи одатларидан келиб чиқувчи белгиланган муддатда ва белгиланган жойда бажарган ҳаракатлари **лозим даражада бажариш** деб эътироф этилади.

Мажбур шахснинг шартномада белгиланган шартларни бузган ҳолда бажариши **лозим даражада бажарилмаган** деб аталади (Тегишли равишда бажарилмаган мажбуриятни мажбур шахснинг қабул қилган мажбуриятлари бўйича амалдаги фаолиятсизлигини билдирувчи мажбуриятларни бажармасликдан фарқлаш лозим).

Реал суратда бажариш қарздорнинг айнан мажбурият мазмуни ташкил этувчи ҳаракатни ушбу мажбуриятни етказилган зарарни қоплаш ёки жаримани тўлаш кўринишида пул билан алмаштирмаган ҳолда амалга оширишни назарда тутди. Умуман, мажбуриятларнинг қатъий ва тегишли равишда бажаришларга бўлиниши кўп жихатдан шартли тавсифга эга. Чунки мажбуриятни реал амалга оширмай туриб, уни тегишли равишда ижро этиб бўлмайди.

Мажбуриятларнинг бажарилиши кредиторларнинг ҳаракатлари билан боғлиқ бўлган ҳоллар ҳам маълум. Бундай вазиятда мажбуриятларни муқобил тарзда бажариш ҳақида сўз кетади (ФКнинг 256-моддаси). Масалан, олди-сотди шартномасига кўра, сотувчининг ашёни харидорга мулк сифатида топшириш мажбуриятини бажариши харидорнинг ҳам бунинг учун муайян миқдордаги пулни тўлаши билан боғлиқ.

Мажбуриятларнинг барқарорлиги, агар қонунда ёки мазкур Шартноманинг ўзида бошқача тартибни кўзда тутмаган бўлмаса, бирон-бир тарафнинг ўзича бир томонлама тартибда шартнома Шартларини ўзгартиришга ҳақли эмаслиги билан таъминланади.

Шартнома шартларини бир томонлама ўзгартиришга фақат қуйидаги ҳоллардагина рухсат этилган: мажбуриятларнинг муқобил тарафдан бажарилишининг кечиктирилиши; мажбуриятларни бажариш муддати ўтиб кетганда; тарафлардан бири томонидан шартнома шартлари жиддий бузилган тақдирда.

Қарздор ўз мажбуриятларини турлича йўл билан, бир йўла (бутунича) ёки бўлиб-бўлиб бажариши мумкин. Агар тарафлар мажбуриятни бажариш усулини олдиндан келишиб олмаган бўлсалар, кредитор мажбуриятни бўлиб-бўлиб бажарилишини қабул қилмаслик ҳамда қарздордан уни тўла ҳажмда бажаришни талаб қилишга ҳақлидир. Айрим ҳолларда қарздор **мажбуриятнинг бажарилишини учинчи шахсга топшириши мумкин** (ФКнинг 240-моддаси). Масалан, етказиб бериш шартномаси бўйича мажбуриятини қарздор юкни ташиб берувчи зиммасига юклайди. Бундай ҳолатда шартнома икки томонлама тузилганича қолаверади. Зеро, юк ташувчи мажбуриятдаги тарафлардан бири бўлолмайди. Шунинг учун агар мажбуриятнинг бажарилиш шarti юк ташувчи айби билан бузиладиган бўлса, кредитор ўз эътирозини юк ташувчига эмас, қарздорга йўналтиради.

Мабодо, кредитор юзага келган вазият тақозоси билан мажбуриятнинг бажарилишини шахсан қабул қилиб ола олмаса, мажбурият кимнинг олдида бажарилиши шарт бўлса - ўша шахсни белгилаб беришга ҳақлидир. Буни ижро манзилини ўзгартириш дейилади. Ушбу ҳолатда қарздор ўз мажбуриятларини ижросини ё кредитор томонидан ёки бунга қонуний вакил қилинган шахс томонидан қабул қилинишини исботлов-далилни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Зеро, агар қарздор бунга ишонч ҳосил қилмай туриб, ўз мажбуриятини қабул қилишга қонуний вакил қилинмаган шахс олдида ижро этадиган бўлса, мажбурият бажарилмаган ҳисобланади, мажбуриятни қабул қилган шахсга нисбатан суд даъвоси қондирилмайди.

Мажбуриятнинг бажарилиш муддати шартномада кўзда тутилган бўлиши керак. Агар мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ёки талаб қилиб олиш пайти билан белгилаб қўйилган бўлса, кредитор ҳар қачон ижрони талаб қилишга, қарздор эса, ижрони ҳар қачон амалга оширишга ҳақли бўлади. Мажбуриятни дарҳол бажариш вазифаси қонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, қарздор бундай мажбуриятни кредитор талаб қилган кундан бошлаб етти кунлик муддат ичида бажариши шарт (ФКнинг 242-моддаси).

Мажбуриятнинг белгиланган муддатда бажарилмаслиги уни кечиктириш деб аталади. Мажбуриятни муқобил тарзда бажаришда қарздор ҳам, кредитор ҳам бажариш муддатини кечиктиришга йўл қўйишлари мумкин.

Фақат муддатни ўтказиб юборишгина эмас, балки мажбуриятни муддатидан илгари бажариш ҳам мажбуриятни бажариш муддатини бузишга киради. Мажбуриятни муддатидан олдин бажариш мумкинлиги шартномада белгилаб қўйилган ҳоллар бундан мустасно (ФКнинг 243-моддаси).

Агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбуриятни бажаришни кечиктиришга ёки уни бўлиб-бўлиб бажаришга йўл қўйилмайди.

Етарли асослар мавжуд бўлганида суд қарздорга мажбуриятни бажаришни кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб бажариш имконини беришга ҳақли (ФКнинг 244-моддаси).

Мажбуриятни бажариш жойи, одатда, мажбуриятнинг ўзида ифодаланган бўлади. Агар мажбуриятни бажариш жойи қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгилаб қўйилган бўлмаса ва мажбуриятнинг моҳиятидан ёхуд иш муомаласи одатларидан ёинки одатда қўйиладиган бошқа талаблардан англашилмаса, ижро қўйидаги жойларда амалга оширилиши керак:

1) кўчмас мол-мулкни топшириш мажбуриятлари бўйича, мол-мулк турган жойда;

2) ташишни назарда тутадиган товар ёки бошқа мол-мулкни топшириш мажбуриятлари бўйича, товарни кредиторга етказиб бериш учун уни биринчи ташувчига топшириш жойида;

3) қарздорнинг товарни ёки бошқа мол-мулкни топшириш юзасидан ўзга мажбуриятлари бўйича - мол-мулкни тайёрлаш ва сақлаш жойида, башарти мажбуриятнинг келиб чиқиши пайтида бу жой кредиторга маълум бўлган бўлса;

4) пул мажбурияти бўйича, мажбурият вужудга келган пайтда кредитор яшаган жойда, агар кредитор юридик шахс бўлса, унинг мажбурият вужудга келган пайтда жойлашган ерида, агар кредитор мажбуриятни бажариш вақтигача ўз яшаш жойини ёки жойлашган ерини ўзгартирган бўлса ва бу ҳақда қарздорни хабардор қилган бўлса, ижро этиш жойи ўзгартирилиши билан боғлиқ ҳамма харажатларни кредитор ҳисобидан қилган ҳолда, унинг янги яшаш жойида ёки жойлашган ерида;

5) бошқа барча мажбуриятлар бўйича, қарздорнинг яшаш жойида, агар қарздор юридик шахс бўлса, унинг жойлашган ерида (ФКнинг 246-моддаси).

6. ФУҚАРОЛИК-ХУҚУҚИЙ ШАРТНОМАЛАР ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ БАЖАРИЛИШИНИ ТАЪМИНЛАШ УСУЛЛАРИ

Фуқаролик-хуқуқий шартнома — бу икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишувидир (ФКнинг 353-моддаси).

Мажбуриятларнинг кўпчилиги шартнома асосида вужудга келади. Шартномага нисбатан битим турдош тушунча ҳисобланади. Кенгроқ маънода олганда умуман ҳар қандай шартнома битим бўла олади. Лекин ҳар қандай битим ҳам шартнома бўлавермайди. Шунга мувофиқ равишда, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига мувофиқ ФКнинг 9-бобида кўзда тутилган икки ва кўптомонлама битимлар ҳақидаги қоида шартномаларга нисбатан ҳам қўлланилади.

Шу тариқа битимлар, уларнинг бекор бўлиши, уларнинг ҳақиқийлик шартлари ва ҳақиқий эмаслигининг оқибатларини тартибга солувчи фуқаролик-хуқуқий меъёрлари шартномаларга ҳам тегишли ҳисобланади. Бундан ташқари, битимларнинг турлари ва шакллари шартномаларнинг тур ва шаклларига мос келади. Бироқ, шуларга қарамай, фуқаролик-хуқуқий шартномалар ўзининг алоҳида ажралиб турувчи хусусиятларига ҳам эга.

Фуқаролик-хуқуқий шартномалар турлари битимлар турларига мос келади, лекин бундан ташқари, таснифи бўйича бошқа асосларга ҳам эга. Юридик йўналтирилганлигига қараб шартномалар асосий ва дастлабки шартномаларга бўлинади. Шартномаларнинг мутлақ кўпчилиги асосий шартномалар ҳисобланади. Улар бевосита тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини келтириб чиқаради.

Дастлабки шартнома — тарафларнинг келажакда асосий шартномани тузиш бўйича келишувидан иборат. Дастлабки шартномани тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 361-моддасида белгиланган. Дастлабки шартномани тузар экан, тарафлар асосий шартнома предмети ва муҳим шартларини, шунингдек, унинг тузилиш муддатини белгилаб оладилар. Агар бундай муддат белгиланмаган бўлса, асосий шартнома дастлабки шартнома тузилган пайтдан бошлаб тузилиши керак бўлади.

Тарафларнинг келишувини да лабки шартномадан фарқлай билиш керак. Мақсадлар ҳақид[^].л келишув тарафларнинг бирон-бир ҳуқуқ ва мажбуриятларини келтириб чиқармайди ва демаски, ҳеч қандай ҳуқуқий оқибатларга олиб келмайди.

Учинчи шахслар фойдасига тузиладиган шартномалар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 362-моддасида назарда тутилган. Тарафлар қарздор ижрони кредиторга эмас, балки шартномада кўрсатилган ёки кўрсатилмаган, қарздордан мажбуриятни ўз фойдасига бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган учинчи шахсга бажариши мажбур деб белгилаб қўй-

%

ган шартнома шундай шартнома деб эътироф этилади.

Шартномаларни тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 27-бобида белгилаб берилган. Шартнома тузиш учун тарафлардан бири бошқа томонга **оферта** деб аталадиган ёзма таклифни жўнатиши керак (ФКнинг 364, 367-моддалари). Офертани жўнатган тараф **оферент** деб аталади. Оферта шартноманинг муҳим шартларини акс эттириши қамда бир ёки бир неча муайян шахслар билан шартнома тузиш мақсадини ифодалаш лозим. Шартноманинг муҳим шартлари акс этмаган ва аниқ шахслар доирасига йўлланган таклифлар (масалан, реклама) ни **оферта қилиш бўйича таклиф** деб қараш керак.

Агар таклиф шартноманинг муҳим шартларини акс эттириб, розилик биддирувчи ҳар қандай шахс билан шартнома тузиш мақсадини ифодаласа, бундай таклиф **оммавий оферта** деб тан олинади (ФКнинг 369-моддаси). Масалан, дўкон пештахталарида нархлари кўрсатилиб жойлаштирилган буюмлар, бекатда тўхтаб турган жамоат транспорти ва ҳ.к.

Оферта (яъни, таклиф, шартнома лойиҳаси) бошқа тарафга икки нусхада жўнатилади. Агар офертани олган тараф шартноманинг шартларига рози бўлса, олинган нусхаларга имзо қўйиб, муҳир босади ва бир нусхани ўзига қоддириб, бошқасини оферентга жўнатади. Ушбу ҳаракат тўла ва писандасиз келишувни биддиради ва **акцепт** деб аталади (ФКнинг 364,370-моддалари). Шартнома тузилишига розилик билдирган тараф акцептант дейилади. Офертани писандасиз қабул қилишдан ташқари ҳар қандай бошқа хатти-ҳаракат (масалан, шартномани фақат айрим аниқлашлар ва ўзгартиришлар билан тузишга розилик) акцепт бўлолмайди. Бундай жавоб рад этиш ва айни пайтда янги оферта деб эътироф этилади.

Агар офертада унга жавоб бериш муддати кўрсатилган бўлса-ю, шу муддатда жавоб олинмаса, битим тузилмаган ҳисобланади.

Жавоб бериш муддати белгилаб қўйилмаган офертага энг оқилона вақт мобайнида розилик билдирилиши керак. Мабодо, акцепт кечикиб олинган тақдирда оферентда бу ходисани эътиборсиз қолдириб, шартноманинг тузилишига рози бўлиш ёки шартномани тузишдан бош тортишга ҳақи бор (ФКнинг 368-моддаси).

Қонунга мувофиқ оферта (шартнома лойиҳаси) йўлланган тараф учун шартнома тузиш мажбурий бўлган ҳолларда бу тараф оферта олинган кундан бошлаб ўттиз кун мобайнида бошқа тарафга акцепт тўғрисидаги ёки акцептдан бош тортиши тўғрисидаги ёхуд офертани бошқа шартларда акцептлаши тўғрисида (шартнома лойиҳасига келишмовчиликлар баённомаси) билдириш йўллаши керак (ФКнинг 377-моддаси). Келишмовчиликлар баённомаси шартнома лойиҳаси (оферта) билан бирга оферентга жўнатилади. Оферент 30 кун мобайнида ё акцептант таклиф этган ўзгартиришларни қабул қилиши ёки шартномани тузишдан бош тортиши ёхуд акцептант 30 кун мобайнида жавоб беришга мажбур бўлган ўз **келишмовчиликлар баённомасини** жўнатиши даркор. Келишмовчиликлар баённомаси рад этилган тақдирда барча низоли масалаларни қараб чиқиш учун судга оширилади (ФКнинг 377-моддаси).

Шартнома тузишдан асоссиз бўйин товлаган тараф шу тўғрисидаги файли етказилган зарарларни бошқа тарафга тўлаши керак (ФКнинг 377-моддаси).

Мажбуриятлар ижросини таъминлаш усулларига қуйидагилар киради: неустойка, гаров, қарздор мулкани ушлаб қолиш, кафиллик, кафолат, закат ва қонун ёки шартномада қўзда тутилган бошқа усуллар (ФКнинг 259-моддаси).

Неустойка — қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторга тўлаши шарт бўлган пул суммасидир (ФКнинг 260-моддаси). Неустойка миқдори тўғридан-тўғри қонунда ёки шартномада кўрсатилади. Ҳатто асосий мажбурият оғзаки тузилган тақдирда ҳам неустойка тўғрисидаги келишув ёзма шаклда тузилиши шарт (ФКнинг 262-моддаси).

Неустойка қуйидаги шаклларда бўлади:

1) **жарима** — қарздор мажбуриятларни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган ҳолларда тўлайдиган ва қоида тариқасида,

қатъий пул суммасида ҳисобланадиган неустойка жарима ҳисобланади (ФКнинг 261-моддаси).

2) **пеня** — қарздор мажбуриятларнинг бажарилишини кечиктириб юборганида тўлайдиган ва ўтказиб юборилган муддатнинг ҳар бир куни учун мажбуриятнинг бажарилмаган қисмига нисбатан фоиз ҳисобланадиган неустойка пеня ҳисобланади (ФКнинг 261-моддаси).

3) **конуний неустойка** — кредитор шартномада кўзда тутилгани ёки тутилмаганидан қатъий назар талаб қилишга ҳақли бўлган неустойкалардир.

Неустойкани талабнома билдириш ва ёхуд даъво қилиш, яъни судга мурожаат этиш орқали, қарздор ҳисобидаги маблағларни ҳисобдан чиқариш орқали ундириб олиш мумкин.

Бир шахснинг бошқа шахсга мол-мулкни ёки унга бўлган ҳуқуқни мажбуриятларни бажаришни таъминлаш учун бериши гаров ҳисобланади (ФКнинг 264-моддаси). Мулк эгаси ёки мулк эгасининг розилиги билан мулкка нисбатан хўжалик юритиш ҳуқуқига эга бўлган шахс гаровга қўювчи бўлиши мумкин. Гаров билан боғлиқ масалалар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси меъёрлари билан тартибга солинади (ФКнинг 264-289-моддалари).

Гаровнинг икки асосий тури мавжуд:

1) закатат, бунда гаровга қўйилган мулк гаровга олувчи ихтиёрига ўтади;

2) гаровга қўйилган нарсасини гаровга олувчига топширилмайдиган гаров (ФКнинг 269-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 265-моддасига мувофиқ гаров закатат, ипотека, шунингдек, ҳуқуқлар гарови тарзида амал қилиши мумкин.

Гаровга қўйиладиган мулк гаровга қўювчи томонидан гаровга олувчига ўтказилганда гаров закатат деб ҳисобланади.

Кўчмас мулкни гаровга қўйиш ипотека ҳисобланади.

Закататда, агар шартномада кўзда тутилган бўлса, гаровга олувчи гаров нарсасидан фойдаланиши мумкин. Нарсаларни гаровга қўйиб, ломбарддан олинadиган қарзлар закататнинг энг кенг тарқалган туридир. Мулкни гаровга қўювчида қолдириладиган гаровда гаровга олувчи қолдирилган мулкни назорат қилиш ҳуқуқига эга

бўлади ва гаровга қўйилган мулкни асраш чораларини кўришни гаровга қўювчидан талаб қилишга ҳақлидир.

Гаровга қўйилиши мумкин бўлган мулкни қуйидаги турларга бўлиш мумкин: кўчмас мулк гарови (ипотека); транспорт воситаларини гаровга қўйиш; муомаладаги товарлар гарови; кимматли қоғозларни гаровга қўйиш; мулкний ҳуқуқларни гаровга қўйиш; пул маблағларини гаровга қўйиш. Бунда кўчмас мулк ва муомаладаги маблағлар гаровга топширилмайди.

Гаров тўғрисидаги шартнома ёзма шаклда тузилиши керак.

Ипотека тўғрисида шартнома, нотариал тасдиқланиши керак бўлган шартномага мувофиқ олинадиган мажбуриятларни таъминлаш юзасидан кўчар мол-мулкни ёки мол-мулкка бўлган ҳуқуқларни гаровга қўйиш тўғрисидаги шартнома нотариал тасдиқланиши шарт (ФКнинг 271-моддаси).

Ипотека тўғрисидаги шартнома тегишли мулкларга тааллуқли битимларни рўйхатга олиш учун белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилиши керак.

Гаров тўғрисидаги шартномага гаров предмети ва унинг қиймати, шунингдек, гаров билан таъминланадиган мажбуриятнинг ҳажми ва бажариш муддати кўрсатилган бўлиши керак.

Мажбуриятни бажаришни таъминлаш усули сифатида ушлаб қолиш «қарздорга ёки қарздор кўрсатган шахсга топширилиши лозим бўлган ашёни сақлаётган кредитор ушбу ашё ҳақини ёки у билан боғлиқ чиқимлар ва бошқа зарарни кредиторга тўлаш мажбуриятлари қарздор томонидан муддатида бажарилмаган тақдирда уни тегишли мажбурият бажарилгунга қадар ушлаб қолишга ҳақли»лигидан иборат (ФКнинг 290-моддаси).

Қабул қилиб олувчи юкни ташиб берганлик учун тўланиши керак бўлган ҳақни тўлашдан бош тортган ёки ўзини олиб қочганда юк ташувчи юкни бермай қўйиши ушлаб қолишга мисол бўла олади. Мулкни ушлаб қолиш гаров билан кўпгина умумий хусусиятларга эга. Қатор ҳолларда ушлаб қолиш гаровга айланиб кетади. Ушлаб қолишнинг фарқи шундаки, мажбуриятнинг лозим даражада бажарилмагани амаддаги факт сифатида кўриниб қолгандан кейингина уни қўлланилади, гаров ҳақидаги шартнома эса мажбурият бажарилишидан олдин тузилади. Мажбурият бажарилмаган ҳолларда мулкни ушлаб турган кредитор

манфаатлари гаровга қўйилган мулк учун кўзда тутилган коидалар бўйича амалга оширилади.

Кафиллик бу шундай келишув бўлиб, унга кўра, кафил бошқа шахс ўз мажбуриятини тўла ёки қисман бажариши учун унинг кредитори олдида жавоб беришни ўз зиммасига олади.

Кафиллик шартномаси келгусида вужудга келадиган мажбуриятни таъминлаш учун ҳам тузилиши мумкин.

Кафиллик шартномаси ёзма шаклда тузилиши керак. Ёзма шаклга риоя қилмаслик кафиллик шартномасининг ҳақиқий бўлмаслигига олиб келади (ФКнинг 292-моддаси).

Кафил ва у кафил бўлган қарздор кредитор олдида солидар жавобгарлик ҳисобланишади. Кредитор томонидан кафил олди-га талаблар қўйилганда кафиллик берувчи бунга қарздорни ара-лаштирмаган ҳолда ўз ихтиёрича ҳаракат қилишга ҳақлидир.

Мажбуриятнинг ўзига тегишли қисмини бажарган кафил ба-жарилган қисм бўйича чиқимларни қоплашни талаб этиши мумкин. Мажбуриятни тўлиқ бажарган кафилга кредитор ҳу-қуқлари ўтади. Бу ҳуқуқ унга мажбуриятларни бажариш учун сарф бўлган харажатларни тўлиқ қоплашни қарздордан талаб қилиш имконини беради. Бундан ташқари, қарздорга мажбури-ятни бажаришда кўмаклашар экан, кафил шу жараёнда сарф-ланган харажатларнигина эмас, балки қарздордан мажбуриятни бажариш билан боғлиқ бошқа зарарларни ҳам тўлашни талаб қилишга ҳақли. У шунингдек, кредиторга тўланган сумма бўйи-ча фоизларни тўлашни талаб қилишга ҳам ҳақлидир (ФКнинг 295-моддаси).

Қарздор кафиллик билан таъминланганида мажбуриятни ўзи бажариши лозим. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодек-сининг 296-моддасига мувофиқ кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажарган қарздор бу ҳақда кафилни дарҳол хабар-дор қилиш шарт. Акс ҳолда ўз навбатида мажбуриятни бажарган кафил асоссиз олинганни кредитордан ундириб олишга ёки қарздорга регресс талаб қўйишга ҳақли. Регресс талаб қўйилган тақдирда қарздор асоссиз олинганнигина кредитордан ундириб олишга ҳақли.

Кафолат. Кафолатга биноан банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти (**кафил**) бошқа шахс (**принципал**) нинг илтимосига кўра кафил ўз зиммасига олаётган мажбурият шарт-ларига мувофиқ принципалнинг кредитори (**бенефициар**) пул

суммасини тўлаш ҳақида принципалга ёзма мажбурият беради (ФКнинг 292-моддаси).

Кафолат шартномаси суғурта шартномасига ўхшаб кетади. Уларнинг фарқи шундаки, кафолат мажбуриятни бажаришни таъминлаш усули бўлиб хизмат қилади. Чунки, мажбурият бажарилмаган тақдирда қарздор-принципал бенефициарга тўланган суммани кафилга тўлашга мажбур бўлади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 299-310-моддалари кафолатга бағишланган.

Шартнома тузаётган тарафлардан бири шартнома тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан берадиган пул суммаси **закалат** ҳисобланади (ФКнинг 311-моддаси).

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида закалат фақат жисмоний шахслар ўртасидаги битимларда қўлланилади. Закалат суммасидан қатъий назар, закалат ҳақидаги келишув ёзма шаклда тузилиши керак. Ёзма шаклга риоя этилмаган ҳолатларда закалат берувчи топширган сумма аванс (ширинкома, бўнак) сифатда қаралади ва бинобарин, закалат ҳақидаги келишув билан боғлиқ ҳеч қандай юридик оқибатларга олиб келмайди.

Закалат учта вазифани бажаради - тўлов вазифасини (мулк қийматининг бир қисми бўлади); тасдиқловчи вазифасини, (яъни, у шартнома тузилганлиги фактини тасдиқлайди) ва таъминловчи вазифасини бажаради. Ҳар қалай, энг сўнггиси энг муҳими ҳисобланади. Чунки, шартноманинг бажарилмагани учун жавобгар бўлган закалат берган тараф пулидан айрилади, мажбуриятнинг бажарилмаслигига айбдор бўлган закаиат олган тараф шу закалатни икхи баравар қилиб қайтаришга мажбур бўлади.

Умумий хулосалар. Фуқаролик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ тизимида ва умуман ҳар қандай ҳуқуқий давлат ёки уни қуришни амалга ошираётган давлат ҳуқуқ тизимида фавқулудда муҳим аҳамиятга эга. Инсоният ўзининг ҳарбий ғалабалари ва буюк жанглари тез орада унутиши, лекин одамлар у муаллифи бўлган фуқаролик кодексини абадий унутмасликлари ҳақидаги Наполеон айтган гапларни эслайлик. Орадан кўп йиллар ўтиб кетди, лекин бу гапларнинг долзарблиги ҳамон ўз кучини йўқотгани йўқ.

Ўз ҳуқуқларининг бузилмаслигини истаган ҳар бир фуқаро⁰ фуқаролик ҳуқуқини билиши шарт.

Ҳозирги бозор муносабатларига ўтиш шароитида фуқаролик ҳуқуқининг аҳамияти янада ошади. Зеро, айнан фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари асосида цивилизациялашган бозор муносабатлари барпо этилади. Фуқаролик ҳуқуқи алоҳида эътибор билан муносабатда бўлишга лойиқдир, унинг меъёрларини билиш республикамиз ҳар бир фуқаросига қўйиладиган асосий талаб бўлиб, унинг ҳуқуқий маданияти кўрсаткичидир, чунки, *«биз-нинг бош стратегик мақсадимиз — бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик жамият барпо этишидир. Юртимизда яшайдиган барча инсонлар учун миллати, тили ва динидан қатъи назар, муносиб ҳаёт шароити яратиб бериш, ривожланган демократик мамлакатлардаги каби кафолатланган турмуш даражаси ва эркинликларини таъминлаш, давлатимиз сиёсатининг мазмун-моҳиятини ифодалайди»*.¹

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т. «Ўзбекистон», 2001., 28-бет.

МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

Меҳнат ҳуқуқи тушунчаси, предмети, усули, манбалари, тамойиллари ва функциялари.

Жамоа шартномалари ва келишувлари.

Меҳнат шартномаси (контракти). Уни тузиш ва бекор қилиш тартиби.

4. Меҳнатнинг муҳим шартларини ҳуқуқий тартибга солиш.

5. Меҳнат интизоми ва меҳнат низоларини ҳал этиши.

1. МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ, УСУЛИ,
МАНБАЛАРИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

ЦМеҳнат ҳуқуқи — Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг энг муҳим, кенг ҳажмли ва мураккаб тармоқдаридан бири. У (қорхона қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклда бўлишидан қатъи назар) ходимлар ва иш берувчилар меҳнат муносабатларини тартибга солишда асосий рол ўйнайди. Меҳнат ҳуқуқи меҳнат муносабатларининг вужудга келиши, амал қилиши ва бекор қилинишини тартибга солади, ходимларнинг биргаликдаги меҳнатлари режимини белгилайди, меҳнат мезони, меҳнатни муҳофаза этиш қоидалари ва меҳнат низоларини кўриб чиқиш тартибини ўрнатади^У

■Шуни таъкидлаш жоизки, меҳнат ҳуқуқи нормалар~и технологик жараёнларни эмас, балки меҳнат муносабатлари субъектларининг ижтимоий алоқаларини, яъни меҳнатнинг ижтимоий шаклларини тартибга солади. Бу меҳнат ҳуқуқи боғ-полиз участкасидаги меҳнатни, уй бекасининг меҳнатини, билимларни ўзлаштириш бўйича талаба меҳнатини тартибга солмайди деган маънони билдиради. Меҳнат ҳуқуқи меҳнатни ижтимоий-иқтисодий ташкил этишдаги меҳнат бўйича муносабатларни тартибга солади, яъни жамиятда мавжуд бўлган биргаликдаги меҳнат жараёнидаги кишилар ўртасидаги алоқани тартибга солади.

Шеҳнат фаолияти жараёнида ўз меҳнат лаёқати қўлланишида келиб чиқадиган меҳнат муносабатлари **меҳнат ҳуқуқи предмети** бўлиб майдонга чиқади. Унга қуйидагилар киради:

- ходим ва иш оловчи ўртасидаги муносабатлар;
- меҳнат жамоаси манфаатларини ифодаловчи касаба уюшмаси органи ходимларнинг меҳнат шароитлари, турмуши ва дам

олишини яхшилаш борасидан корхонада юзага келадиган ташкилий-бошқарув муносабатлари; .

- ишчи кучларини қайта тақсимлаш бўйича муносабатлар;
- аҳолини ишга жойлаштириш бўйича муносабатлар;
- моддий зарарни қоплаш билан боғлиқ муносабатлар;
- меҳнат низоларини ҳал этишда вужудга келадиган процесуал муносабатлар[^]

Меҳнат ҳуқуқининг усул)гари. Меҳнатнинг бошқа ҳар қандай тармоғи сингари меҳнат ҳуқуқи ҳам фақат ўзигагина хос бўлган ўзининг тартибга солиш усулига эга.- Маълумки, усулнинг мазмуни — муносабатлар қандай усуллар билан тартибга солинади ёки бошқарилади, деган саюлга жавобда ўз ифодасини топади. Ушбу усулнинг асосий хусусиятлари куйидагича намоён бўлиши мумкин:

1. *Фуқароларни ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этиш директив кўрсатма ёрдамида эмас, балки эркин манфаатдорлик асосида, яъни меҳнат муносабатлари иштирокчиларига шартномавий эркинликни бериш орқали амалга оширилади. Меҳнат муносабатларининг ихтиёрий ва шартномавий моҳияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37-моддасида мустаҳкамланган.*

2. *Тарафларнинг юридик тенглиги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар каби меҳнат муносабатларига ҳам хосдир.*

3. *Меҳнат ҳуқуқи марказлашган ва локал бошқарувнинг кўшиб олиб борилиши билан ажралиб туради. Локал ҳужжатларда тарафлар келишувига биноан иш куни тартиби, дам олиш (танаффус) вақти белгиланган, таътиллار графиги ҳамда ходимлар меҳнат шароитини батафсил тартибга солувчи бошқа масалалар келишилади. Бунда локал ҳужжатлар нормалари республика конун ҳужжатларига зид бўлмаслиги муҳимдир.*

4. *Меҳнат шартномалари тарафларининг мажбуриятларни бажариш воситаси сифатида қўлланадиган санкциялар моҳияти. Санкцияларнинг қўлланиши ва ходимлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш суддан ташқари ҳолларда ҳам амалга оширилиши мумкин. Ходимни ишга қайта тиклаш билан боғлиқ масалалар бундан мустасно. Меҳнат ҳуқуқи бўйича жавобгарлик чоралари моддий, интизомий характерга эга бўлади.*

7 Меҳнат ҳуқуқи манбалари. *Ўзбекистон Республикаси Меҳнат /кодексининг 1-моддасига мувофиқ/“Ўзбекистон Республикасида меҳнатга оид муносабатлар, меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари, жамоа келишувлари, шунингдек жамоа шартномалари ва бошқа локал норматив ҳужжатлар билан тартибга солинади”*

Меҳнат ҳуқуқи манбалари республика миқёсидаги ва ло-кал манбаларга бўлинади. **ПР Ғспублика миқёсидаги манбаларга** қуйидагилар киради:

- 1). Меҳнатга доир қонун ҳужжатларининг юридик базаси ҳисобланган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.
- 2). Меҳнат ҳуқуқи нормаларини акс эттирувчи қонунлар.
- 3). Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси.
- 4). Ўзбекистон Республикаси Президентининг меҳнат муносабатларини тартибга солишга йўналтирилган Фармонлари.
- 5). Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг меҳнат ҳуқуқи предметини ташкил этувчи муносабатларни тартибга солишга қаратилган қарорлари.
- 6). Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва Олий Мажлис қарорлари.
- 7). Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари ва Жўкорги Кенес қарорлари.
- 8). Давлат ҳокимияти вакиллик ва ижроия органлари ўз ваколатлари доирасида қабул қиладиган қарорлар.

Меҳнат ҳуқуқининг **локал маибаларига** қуйидагилар киради:

- 1) маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий ижодкорлиги;
- 2) корхонада ўрнатилган ички меҳнат тартиби қоидалари;
- 3) жамоа шартномалари ва келишувлари;
- 4) меҳнат шартномалари (контрактлари);
- 5) корхона ва муассасаларнинг буйруқ ва фармойишлари.

Меҳнат ҳуқуқий манбалари орасида Халқаро Меҳнат Ташкилоти (ХМТ)нинг ҳужжатлари алоҳида ўрин тутади. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 10-моддасида шундай далолат берилади:

/Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида ёки Халқаро Меҳнат Ташкилотининг Ўзбекистон томонидан ратификация қилинган конвенциясида ходимлар учун меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларга нисбатан имтиёзлироқ қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома ёки конвенциянинг қоидалари қўлланилади./

Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларининг ёки Халқаро Меҳнат Ташкилотининг Ўзбекистон томонидан ратификация қилинган конвенциясининг қоидалари меҳнатга оид муносабатлар бевосита қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмаган ҳолларда ҳам қўлланилади.

Меҳнат ҳуқуқи тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1) фуқароларнинг ўз меҳнат лаёқатларини ўзлари эркин тасарруф этишлари таъминланган;

2) ҳеч қандай камситиш-таҳқирларсиз баравар меҳнатни баравар рағбатлантириш таъминланган;

3) ходимлар аҳволининг меҳнат ҳақидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан пасайиб кетишига йўл қўйиб бўлмастлиги таъминланган.

Меҳнат ҳуқуқи функциялари меҳнат қонунчилиги олдида турган вазифалар билан белгиланади. Ушбу вазифалар Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 2-моддасида баён этилган. Кўрсатиб ўтилган модда мазмунига назар ташланар экан, унда келтирилган вазифалар кўпроқ декларатив характерга эга эканлигини сезиш мумкин. [Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси қўйган вазифалардан келиб чиққан ҳолда меҳнат ҳуқуқининг иккита функцияси — **тартибга солувчи ва кўмаклашувчи** функцияларни ажратиш мумкин]

Тартибга солувчи функциянинг таъсир кучи меҳнат ва у билан боғлиқ муносабатларга ёйилади.

Кўмаклашувчи функция шундан иборатки, меҳнат ҳуқуқи бу функцияни бевосита ўзи бажармай (ҳуқуқий ва ҳуқуқий бўлмаган бошқа ижтимоий) тузилмалар билан ҳамкорликда адо этади. Меҳнат ҳуқуқи: меҳнат унвондорлигининг ошишига; иш сифатининг яхшиланишига; моддий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга; аҳоли моддий ва маданий ҳаёт даражасини кўтаришга; меҳнат интизомини мустаҳкамлашга кўмаклашишга даъват этилган. Бундан ташқари, ҳуқуқ ишлаб чиқариш эҳтиёжларини таъминлаб бориш мақсадида ишчи кучлари бозорини яратишга ёрдам бериши керак.

Меҳнат ҳуқуқининг асосий мазмунини **меҳнатга оид муносабатлар** ташкил этади. Бошқача қилиб айтганда, булар — меҳнат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинган ижтимоий муносабатлардир.

Меҳнатга оид муносабатлар субъектлари асосий ва қўшимча субъектларга бўлинади. Бундай бўлиниш у ёки бу субъект меҳнат муносабатларининг вужудга келиши, амап қилиши ва бекор қилинишига таъсир этиш даражасига асосланган. **Ходим ва иш берувчи** меҳнат муносабатларининг **асосий субъектлари** бўлиб майдонга чиқадилар (Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 14 -ва 15-моддаларига қаранг). Меҳнат жамоаси кенгаши; меҳнат низолари бўйича комиссиялар; касаба уюшмалари; меҳнат органлари, корхонадаги юридик хизматлар ва ишлаб чи-

қаришнинг нормал ишлашини таъминловчи бошқа таркиботлар **қўшимча субъектлардир.**

Бирок, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доирасида ижрочи шартномадан келиб чиқадиган меҳнат натижасини тақдим этиши, яъни тегишли мажбуриятни лозим даражада бажариши керак. Меҳнат характери ва мезонига тааллуқли масалалар, иш куни режими ва тартиби, қабул қилинган мажбуриятларни бажариш усуллари, меҳнат жараёни натижасининг ўзигина эмас, балки унинг ўзи ҳам меҳнат ҳуқуқий муносабатлари доирасига киради ва бу уни фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан ажратиб туради.

Субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари меҳнат муносабатларининг таркибий қисмларидан ҳисобланади. **Ходимларнинг асосий ҳуқуқлари қуйидагилардан иборат:**

1) ўз меҳнати учун қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақидан оз бўлмаган миқдорда иш ҳақи олиш;

2) муддатлари чегараси белгиланган иш вақтини ўрнатиш, бир қатор касблар ва ишлар учун иш кунини қисқартириш, ҳар ҳафталик дам олиш кунлари, байрам кунлари, шунингдек ҳақ тўланадиган йиллик таътиллار бериш орқали таъминланадиган дам олиш;

3) хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган шароитларда меҳнат қилиш;

4) касбга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш;

5) иш билан боғлиқ ҳолда соғлиғига ёки мол-мулкига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш;

6) касба уюшмаларига ҳамда ходимлар ва меҳнат жамоаларининг манфаатларини ифода этувчи бошқа ташкилотларга бирлашиш;

7) қариганда, меҳнат қобилиятини йўқотганда, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш;

8) ўзининг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, шу жумладан, суд орқали ҳимоя қилиш ва малакали юридик ёрдам олиш;

9) жамоаларга доир меҳнат низоларида ўз манфаатларини қувватлаш (Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 16-моддаси).

уСодимларнинг мажбуриятлари умумий тарзда Меҳнат кодексининг 1-моддасида белгилаб қўйилган ҳамда ички тартиб қоидалари ва қўшимча йўриқномалар билан батафсил тартибга солинган. Ходим:

1) меҳнат вазифаларини виждонан бажариш;

- 2) меҳнат интизомига риоя қилиш;
- 3) корхона, муассаса, ташкилот мулкига тежаб-тергаш муносабатида бўлиш;
- 4) белгиланган меҳнат нормаларини бажаришга мажбур.

2. ЖАМОА ШАРТНОМАЛАРИ ВА КЕЛИШУВЛАРИ

Жамоа шартномаси — корхонада иш берувчи билан ходимлар ўртасидаги меҳнатга оид, ижтимоий-иқтисодий ва касбга оид муносабатларни тартибга солувчи норматив ҳужжатдир (МКнинг 29-моддаси).¹

/МКнинг 31-моддасига мувофиқ ҳар қайси тараф жамоа шартномаси, келишувини тузиш ва ўзгартириш юзасидан музокаралар олиб бориш ташаббуси билан чиқишга ҳақлидир/

Музокаралар олиб бориш ва жамоа шартномаси, келишувининг лойиҳасини тайёрлаш учун тарафлар тенг ҳуқуқлилик асосида тегишли ваколатларга эга бўлган вакиллардан иборат комиссия тузадилар.

/Комиссиянинг таркиби, музокараларнинг муддати, ўтказиладиган жойи ва кун тартиби тарафлар қарори билан белгиланади (МКнинг 32-моддаси).[^]

Тарафлар ўртасида ихтилофлар келиб чиққан тақдирда, улар ўртасида **жамоа музокаралари** олиб борилади. Жамоа шартномаси мазмуни тўғрисидаги баҳсли масалалар суддан ташқари тартибда ва меҳнат низолари бўйича комиссияга мурожаат қилган ҳолда ҳал этилади. Бу жамоа шартномаларини яқка тартибдаги меҳнат шартномаларидан ажратиб турувчи хусусиятлардан биридир.

Чунки, «Меҳнат жамоалари инсон умрининг асосий қисми ўтадиган, унинг тафаккури, ҳаётга муносабати шаклландиган ижтимоий-маънавий муҳитдир. Улар кишида жамоа руҳи, меҳнатсеварлик, омилкорлик, адолат тушунчаси, меҳр-оқибат туйғуларини тарбиялайдиган ўзига хос маскан ҳисобланади»¹.

Агар тарафлар муроасага келмаса, **ихтилофлар далолатномаси** тузилади. Кейин уч кун ичида **келиштириш комиссияси** тузилади ёки тарафлар ўзаро келишув асосида танланган воситачига мурожаат қиладилар.

Ихтилофлар далолатномаси етти кун ичида қараб чиқиши керак.

¹ Миллий истикутол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2001., 67-бет.

Ваколатли орган тимсолида касаба уюшмаси, ходимлар томонидан ваколат берилган бошқа вакиллик органи бевосита меҳнат жамоасининг умумий мажлиси (конференцияси) ва иш берувчи билан шартнома тузиш зарурлиги тўғрисидаги қарорни қабул қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

^Жамоа шартномалари корхоналарда, уларнинг юридик шахс ҳуқуқи берилган таркибий бўлинмаларида тузилади (МКнинг 351-моддаси)У

411ундай қилиб, жамоа шартномаси, бир тарафдан, ходимлар томонидан касаба уюшмалари ёки ўзлари ваколат берган бошқа вакиллик органлари орқали, иккинчи тарафдан, бевосита иш берувчи ёки у ваколат берган вакиллар томонидан тузилади (МКнинг 36-моддаси). /

Меҳнат кодексининг 37-моддаси жамоа шартномаси мазмуни ва таркибини батафсил таҳлил қилади.

Жамоа шартномаси лойиҳаси ходимлар томонидан корхона бўлинмаларида муҳокама этилади ҳамда тушган мулоҳаза ва таклифлар асосида қиёмига етказилади.

Қиёмига етказилган лойиҳа меҳнат жамоаси умумий йиғилиши (конференцияси) муҳокамасига олиб чиқилади. Агар унда ходимларнинг ярмидан кўпроғи иштирок этган бўлса, йиғилиш ваколатли ҳисобланади.

/меҳнат жамоасининг конференцияси, башарти унда делегатларнинг камида учдан икки қисми иштирок этган бўлса, ваколатли ҳисобланади (МКнинг 39-моддаси)Х/

Агар жамоа шартномаси учун умумий йиғилиш (конференция)да иштирок этганларнинг эллик фоиздан кўпроғи ёқлаб овоз берган бўлса маъқулланган ҳисобланади.

Агар жамоа шартномасининг лойиҳа маъқулланмаса, тарафларнинг вакиллари уни умумий йиғилишда (конференцияда) билдирилган таклиф-истакларни эътиборга олган ҳолда ишлаб тақомилига етказдилар ҳамда ўн беш кун ичида умумий йиғилиш (конференция) муҳокамасига қайта тақдим этадилар.

Умумий йиғилиш (конференцияда) маъқулланганидан кейин тарафларнинг вакиллари жамоа шартномасини уч кун ичида имзолайдилар (МКнинг 40-моддаси).

Жамоа шартномаси имзоланган вақтдан эътиборан ёки жамоа шартномасида кўрсатилган кундан бошлаб кучга киради ҳамда тарафлар белгилаган муддат давомида амал қилади.

Белгиланган муддат тугагач, жамоа шартномаси тарафлар янги = шартнома тузгунча ёки амалдаги шартномани ўзгартиргунча, тўл : диргунча амалда бўлади (МКнинг 41-моддаси).

Жамоа шартномасида назарда тутилган мажбуриятларнинг (бажарилишини тарафларнинг вакиллари, меҳнат жамоаси, шу- нингдек, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлигининг те-[* гишли органлари текшириб борадилар.

г Жамоа шартномасини имзолаган шахслар ҳар йили ёки шартноманинг ўзида махсус кўрсатилган муддатда мажбурият- ларнинг бажарилиши ҳақида меҳнат жамоасининг умумий маж- лисида (конференциясида) ҳисобот бериб турадилар (Меҳнат кодексининг 46-моддаси).

Жамоа шартномасидан ташқари қонунда келишувлар тузиш ҳам назарда тутилган.

/пелишувлар — тартибга солинадиган муносабатлар соҳаси, ҳал қилиниши лозим бўлган масалаларнинг хусусиятларига қа- раб бош, тармоқ ва ҳудудий (минтақавий) жамоа келишувлари тузилиши мумкин (Меҳнат кодексининг 47-моддаси).^

1 **Бош келишув** Ўзбекистон Қасаба уюшмалари Федерацияси | Кенгаши (ходимларнинг бошқа вакиллик органлари) ва иш бе- Ёрувчиларнинг республика миқёсидаги бирлашмалари ўртасида, Жтарафларнинг таклифига кўра эса Ўзбекистон Республикаси ■хукумати билан ҳам тузилади.

1 Бош келишув ижтимоий-иқтисодий масалалар хусусида ке- "лишиб сиёсат олиб боришнинг умумий принципларини белги- лаб беради (Меҳнат кодексининг 48-моддаси).

Тармоқ келишувлари тегишли қасаба уюшмалари (ходимлар- ; нинг бошқа вакиллик органлари) ва иш берувчилар (уларнинг бирлашмалари) ўртасида, тарафларнинг таклифига кўра эса Ўз- бекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги билан ҳам тузилади.

Тармоқ келишувлари тармоқни ижтимоий-иқтисодий ривож- лантиришнинг асосий йўналишларини, меҳнат шартлари ва унга ҳақ тўлашни, тармоқ ходимларининг (касбдошлар гуруҳ- ларининг) ижтимоий кафолатларини белгилаб беради (Меҳнат |кодексининг 49-моддаси).

: **Ҳудудий (лоютақавий) келишувлар** тегишли қасаба уюшмалари (ходимларнинг бошқа вакиллик органлари) ва иш берувчилар (улар- Цинг бирлашмалари) ўртасида, тарафларнинг таклифига кўра эса Маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари билан ҳам тузилади.

Худудий келишувлар худудларнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бўлган муайян ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш шартларини белгилайди (Меҳнат кодексининг 50-моддаси).

3. МЕҲНАТ ШАРТНОМАСИ (КОНТРАКТИ). УНИ ТУЗИШ ВА БЕКОР ҚИЛИШ ТАРТИБИ

[Меҳнат шартномаси ходим билан иш берувчи ўртасида муайян мутахассислик, малака, лаозим бўйича ишни ички меҳнат тартибига бўйсунган ҳолда тарафлар келишуви, шунингдек, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгиланган шартлар асосида ҳақ эвазига бажариш ҳақидаги келишувди^/

[Ходим ва иш берувчи меҳнат шартномасининг тарафлари бўлиб ҳисобланадилар (Меҳнат кодексининг 72-моддаси).

Меҳнат шартномалари фақат тарафларнинг ўзаро розиликлари билангина тузил^дл/ Дастлабки хоҳиш-ирода ишга кирмоқчи бўлган шахсдан келиб чиқиши керак. Бу хоҳиш-ирода ёзма ариза беришда ўз ифодасини топади. Муқобил хоҳиш-ирода иш берувчидан келиб чиқиши керак. Меҳнат шартномасини тузишга иш берувчи розилик билдирган тақдирда ходим корхона кадрлар бўлимига шахсий варақа ва меҳнат дафтарчасини тақдим этади. Агар ходим муайян малака ва зарур мутахассисликни талаб қиладиган ишга қабул қилинаётган бўлса, у мазкур мутахассислик ва малакани тасдиқловчи ҳужжат (диплом, гувоҳнома ва ҳж.) ни тақдим этиши керак.

/Ишга қабул қилиш вақтида ишга кираётган шахсдан қонун ҳужжатларида кўрсатилмаган ҳужжатларни талаб қилиш тақиқланади (Меҳнат кодексининг 80-моддаси). /

Кўрсатиб ўтилган ҳужжатлар тақдим эгилганида меҳнат шартномаси тузилиши керак. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 78-моддаси ишга қабул қилишни асоссиз равишда рад этишни таъқиқлайди. Ишга қабул қилиш корхона маъмуриятининг буйруғи билан расмийлаштирилади. Лекин ишга кириш, лозим даражада расмийлаштирилганидан қатъий назар меҳнат шартномасининг тузилганлиги амалда ишга тушишни билдиради.

Ишга қабул қилиш ходимнинг топширилаётган ишга лаёқатлилигини текшириб кўриш мақсадидаги синов билан шартлашилган бўлиши мумкин. Синов муддати уч ойдан ошиб кетмаслиги керак.^

Дастлабки синовни уташ ҳақида меҳнат шартномасида шартлашилган бўлиши лозим. Бундай шартлашув бўлмаган тақдирда

ходим дастлабки синовсиз ишга қабул қилинган, деб ҳисобланади (Меҳнат кодексининг 84-моддаси).

Дастлабки синов муддати тугагунига қадар ҳар бир тараф иккинчи тарафни уч кун олдин ёзма равишда огоҳлантириб, меҳнат шартномасини бекор қилишга ҳақли.

Агар дастлабки синов муддати тугагунга қадар тарафлардан [1] бирортаси ҳам меҳнат шартномасини бекор қилишни талаб қилмаган бўлса, шартноманинг амал қилиши давом этади ва бундан кейин уни бекор қилишга умумий асосларда йўл қўйилади (Меҳнат кодексининг 87-моддаси).

Мазкур кодексга мувофиқ ҳомиладор аёллар, уч ёшга тўлмаган боласи бор аёллар, корхона учун белгиланган минимал иш жойлари ҳисобидан ишга юборилган шахслар ишга қабул қилинганда, шунингдек, олти ойгача муддатга ишга қабул қилиш ҳақида ходимлар билан меҳнат шартномаси тузилганда дастлабки синов белгиланмайди (Меҳнат кодексининг 84-модда).

1У1 **Меҳнат дафтарчаси** корхонада беш кундан ортиқ ишлаган барча ходимлар учун тутилади. Меҳнат дафтарчаси ходимнинг меҳнат стажини тасдиқловчи асосий ҳужжатдигх/

Иш берувчи меҳнат дафтарчасига ишга қабул қилиш, бошқа доимий ишга ўтказиш ва меҳнат шартномасини бекор қилиш чўғрисидаги маълумотларни ёзиши шарт. Ходимнинг илтимосига кўра меҳнат дафтарчасига ўриндошлик асосида ишлаган ва вақтинча бошқа ишга ўтказилган даврлар ҳақидаги ёзувлар киритилади. Меҳнат шартномасини бекор қилиш асослари (сабаблари) меҳнат дафтарчасига ёзилмайди (Меҳнат кодексининг 81-моддаси).

Ўзининг меҳнат вазифаларини бажариш жараёнида ходим бошқа ишга ўтказилиши мумкин.

Меҳнат шартномаси зарур шартларидан бирининг ўзгартирилиши **бошқа ишга ўтказиш** деб ҳисобланади. Меҳнат қонунчилига бошқа ишга ўтказишнинг бир қанча турларини ажратиб кўрсатади:

1) агар ходимга доимий асосда бошқа касб, мутахассислик, вазифа бўйича иш топшириладиган бўлса, ўша корхонанинг ўзида бошқа ишга ўтказиш ҳолати рўй беради;

2) бошқа жойга ишга ўтказиш.

Юқоридагилар доимий ишга ўтказиш турлари бўлиб, улар фақат ходимнинг розилиги билан амалга оширилади. Доимий бошқа ишга ўтказишлардан ташқари, корхона маъмурияти ходимни вақтинча бошқа ишга ўтказиб туришга ҳақли. Бирок, бошқа ишга ўтказиш муддати тугаши билан иш берувчи аввалги ишини ходимга тақдим этишга мажбур.

Вақтинча бошқа ишга ўтказиш Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси 94-моддасига мувофиқ **ходим ташаббуси** асосида ҳам амалга оширилиши мумкин. Соғлиги ҳолатига кўра тиббий хулоса кўрсатмалари асосида ходим вақтинчалик енгилроқ ишга ўтказишни талаб қилишга ҳақли. Ҳомиладор аёллар, икки ёшга тўлмаган боласи бор аёллар вақтинча ана шундай талаблар билан чиқишга ҳақли. Вақтинча шундай ишларга ўтказиш ушбу Кодекснинг тегишинча 218, 226 - ва 227-моддаларида назарда тутилган тартибда амалга оширилади.

Меҳнат шартномасини бекор қилишнинг умумий асослари 97-моддада баён этилган. Унга кўра меҳнат шартномаси қуйидаги ҳолатларда бекор қилиниши мумкин:

1) тарафларнинг келишувига кўра. Ушбу асосга биноан меҳнат шартномасининг барча турлари исталган вақтда бекор қилиниши мумкин;

2) тарафлардан бирининг ташаббуси билан;

3) муддатнинг тугаши билан;

4) тарафлар ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра;

5) янги муддатга сайланмаганлиги (танлов бўйича ўтмаганлиги) ёхуд сайланишда (танловда) қатнашишда рад этганлиги муносабати билан;

б) меҳнат шартномасида назарда тутилган асосларга кўра. Меҳнатга оид муносабатларни бекор қилиш тўғрисидаги шартлар қонунда йўл қўйиладиган ҳоллардагина тарафлар томонидан меҳнат шартномасида кўрсатиб қўйилиши мумкин.

Шуни қайд этиш жоизки, **тарафлар келишувига биноан меҳнат шартномасини бекор қилиш** меҳнат шартномасини ходимнинг ташаббуси билан бекор қилинишидан кўп ҳам фарқ қилмайди. Зеро, ҳар иккала ҳолатда ҳам тарафлар у ёки бу тарзда муросага келадилар.

Меҳнат шартномасини ходимнинг ташаббуси билан бекор қилишга Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 99-моддасига биноангина йўл қўйилади.

Мабодо, ходим номуайян муддатга тузилган меҳнат шартномасини бекор қилмоқчи бўлса, у корхона маъмуриятини икки ҳафта олдин ёзма равишда огоҳлантириши керак. Огоҳлантириш муддати тугагандан сўнг ходим ишни тўхтатишга ҳақли, иш берувчи эса, ходимга меҳнат дафтарчасини бериши ва у билан ҳисоб-китоб қилиши шарт.

Ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан меҳнат шартномаси огоҳлантириш муддати тугамасдан олдин ҳам бекор қилиниши мумкин.

Агар огоҳлантириш муддати тугагандан кейин ходим билан меҳнат шартномаси бекор қилинмаган ва меҳнат муносабатлари давом этаётган бўлса, ходимнинг ташаббуси билан меҳнат шартномасини бекор қилиш ҳақидаги ариза ўз кучини йўқотади, бундай ҳолда меҳнат шартномасини шу аризага мувофиқ бекор қилишга йўл қўйилмайди.

Меҳнат шартномасини иш берувчи ташаббусига кўра бекор қилиш Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 100-моддасига мувофиқ амалга оширилиши мумкин.

Номуайян муддатга тузилган меҳнат шартномасини ҳам, муддати тугагунга қадар муддатли меҳнат шартномасини ҳам иш берувчининг ташаббуси билан бекор қилиш асосли бўлиши шарт.

Қуйидаги сабаблардан бирининг мавжудлиги меҳнат шартномасини бекор қилишнинг асосли эканлигини билдиради:

1) технологиядаги, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишдаги ўзгаришлар, ходимлар сони (штати) ёки иш хусусиятларининг ўзгаришига олиб келган ишлар ҳажмининг қисқарганлиги ёки корхонанинг тугатилганлиги;

2) ходимнинг малакаси етарли бўлмаганлиги ёки соғлиги ҳолатига кўра бажараётган ишига нолойиқ бўлиб қолиши;

3) ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини мунтазам равишда бузганлиги;

4) ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини бир марта кўпол равишда бузганлиги (ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини бузиши кўпол тусга эгаллиги ёки эга эмаслиги ҳар бир муайян ҳолда содир қилинган ножўя ҳаракатнинг оғир-енгиллигига ҳамда бундай бузиш туфайли келиб чиққан ёки келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатларга қараб ҳал этилади);

5) ўриндошлик асосида ишламайдиган бошқа ходимнинг ишга қабул қилиниши муносабати билан, шунингдек, меҳнат шартларига кўра ўриндошлик иши чекланиши сабабли ўриндошлар билан меҳнат шартномасининг бекор қилинганлиги;

б) мулкдорнинг алмашиши сабабли корхона раҳбари билан тузилган меҳнат шартномасининг бекор қилинганлиги.

Ходим вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик даврида ва меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган таътиллarda бўлган даврда меҳнат шартномасини иш

берувчининг ташаббуси билан бекор қилишга йўл қўйилмайди, корхона бутунлай тугатилган ҳоллар бундан мустасно.

Меҳнат кодексининг 106-моддасида кўрсатилганидек, меҳнат шартномаси тарафлар ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолатлар бўйича ҳам бекор қилинади.

Меҳнат шартномасининг бекор қилиниши масаласига Меҳнат кодексига фавқулодда катта эътибор берилган. Ушбу масалага 9 моддадан 113-моддагача бўлган кўп миқдордаги моддалар бағишланганлиги ҳам шундан далолат бериб турибди.

4. МЕҲНАТНИНГ МУҲИМ ШАРТЛАРИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ

Меҳнатнинг муҳим шартларини ҳуқуқий тартибга солиш ҳуқуқий муносабатлар мазмунини ташкил этади. Иш вақтини белгилаш, яъни ҳодим ўз зиммасига юкланган вазифаларни бажариши керак бўлган вақтни белгилаш[^]энг муҳим меҳнат шарт-шароитларидан бири ҳисобланади. [^Ўбекистон Республикаси Меҳнат кодексига иш вақтининг уч тури белгиланган:

- иш вақтининг нормал муддати;
- иш вақтининг қисқартирилган муддати; (-

тўлиқсиз иш вақти[^]

Иш вақтининг нормал муддати ҳафтасига қирқ соатдан ортиқ бўдиши мумкин эмас.

[^]Б^лт^н кунлик иш ҳафтасида ҳар кунги ишнинг муддати етти соатдан, беш кунлик иш ҳафтасида эса саккиз соатдан ортиб кетмаслиги лозим (Меҳнат кодексининг 115-моддаси). Байрам (ишланмайдиган) кунлари арафасида кундалик иш (смена) муддати камида бир соатга қисқартирилади (Меҳнат кодексининг 121-моддаси/

Тунги вақтда ишлаётганда иш вақтининг муддати бир соатга қисқартирилади. Ишлаб чиқариш шароитларига кўра зарур бўлган ҳолларда, хусусан ишлаб чиқариш узлуксиз бўлган жойларда, шунингдек, бир кун дам олинмайдиган олти кунлик иш ҳафтаси шароитида смена бўлиб ишланаётган жойларда тунги иш муддати кундузги иш муддатига тенглаштирилади.

Ҳодимларни тунги вақтдаги ишга жалб этиш ушбу МКнинг 220-моддаси бешинчи қисмида ва 228 -, 245-моддаларида белги-ланган чеклашларга риоя этган ҳолда амалга оширилади (Меҳнат кодексининг 122-моддаси).

Тунги вақтдаги ишнинг ҳар бир соати учун камида бир ярим баравар миқдорда ҳақ тўланади.

Ишлаб чиқариш узлуксиз бўлган жойларда иш шароитларига кўра иш вақтининг кундалик ва ҳафталик муддатига роя этиб бўлмайдиган ҳолларда ҳисобга олинандиган иш вақтининг муддати иш соатларининг нормал миқдоридан ошиб кетмайдиган тарзда иш вақтини жамлаб ҳисобга олиш жорий қилиниши мумкин. Бунда ҳисобга олинандиган давр бир йилдан, кундалик иш вақтининг муддати эса ўн икки соатдан ортиб кетмаслиги лозим (Меҳнат кодексининг 123-моддасига қаранг).

МКнинг 116-моддасига мувофиқ **иш вақтининг қисқартирилган муддати** қуйидагича белгиланади:

- ўн саккиз ёшга тўлмаган ходимлар учун (242-модда);
- I ва II гуруҳ ногиронлари бўлган ходимлар учун (220-модданинги учинчи қисми);
- ноқулай меҳнат шароитларидаги ишларда банд бўлган ходимлар учун (117-модда);
- алоҳида тусга эга бўлган ишлардаги ходимлар учун (118-модда);
- уч ёшга тўлмаган болалари бор ва бюджет ҳисобидан мо-

1

ЛИЯВИЙ жиҳатдан таъминландиган муассасалар ва ташкилотларда ишлаётган аёллар учун (228-модда). Иш вақтининг қисқартирилган **муддати** назарда тутилган ходимларнинг меҳнат ҳақи ўша корхонада тўлиқ иш вақти асосида ишлайдиган ходимлар меҳнат ҳақидан кам бўлмаслиги керак. **Тўлиқсиз иш вақти** ходим билан иш берувчи ўртасидаги кели-шувга биноан белгиланади. 119-моддага мувофиқ иш берувчи МКда (229-модда), шунингдек, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган ҳолларда ходимнинг илтимосига кўра тўлиқсиз иш вақтини белгилаб қўйиши шарт.

Тўлиқсиз иш вақти шарт билан ишлаш ходимнинг йиллик асосий меҳнат таътилининг муддатини, меҳнат стажини ҳисоб-лашни ҳамда бошқа меҳнат ҳуқуқларини бирон-бир тарзда чек-лашга асос бўлмайди ва ишланган вақтга ски ишлаб чиқарилган маҳсулотга мутаносиб равишда ҳақ тўланади.

Ходимларни қонун билан белгиланган нормал муддатдан ташқари ишларга, яъни иш вақтидан ташқари ишларга жалб этишга, одатда йўл қўйилмайди. 124-моддага мувофиқ ходим учун белгиланган кундалик иш (смена) муддатидан ташқари ишлаш иш вақтидан ташқари иш деб ҳисобланади. Иш вақтидан ташқари ишлар ходимнинг розилиги билан қўлланиши мумкин.

Ходимларни улар дам оладиган кунлари ишга жалб этиш МКнинг 220-моддаси бешинчи қисмида ва 228-,245-моддаларида белгиланган чеклашларга рия этган ҳодда амалга оширилади.

Дам олиш кунларида бажарилган иш учун компенсация ва ҳақ тўлаш МКнинг 157-моддасига биноан амалга оширилади. Унга кўра, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам кунларидаги ишга икки ҳиссадан кам бўлмаган миқдорда ҳақтўланади.

Ходимнинг хоҳишига кўра, байрам ёки дам олиш кунларидаги иш бошқа дам олиш куни (отгул) бериш билан қопланиши мумкин. Бунда шу кун учун бир ҳиссадан кам бўлмаган миқдорда ҳақ тўланиши керак (Меҳнат кодексининг 157-моддасига қаранг).

Йиллик навбатдаги меҳнат таътиллари иш жойидан қатъи назар, барча ходимларга берилади. Йиллик меҳнат таътиллари йиллик ҳақ тўланадиган таътил, йиллик қўшимча таътил ва иш ҳақи сақланмаган ҳолдаги таътиллarga бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 134-моддасига биноан ходимларга ўн беш иш кунидан кам бўлмаган муддат билан йиллик асосий таътил берилади.

Қуйидагиларга уларнинг ёши ва соғлиғи ҳолатини ҳисобга олиб, йиллик узайтирилган асосий таътил берилади:

- ўн сакиз ёшга тўлмаган шахсларга — ўттиз календар кун;
- ишлаётган I ва II гуруҳ ногиронларига — ўттиз календар кун./

Айрим тоифадаги ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларининг ўзига хос жиҳатлари ва хусусиятларини ҳамда бошқа ҳолатларни эътиборга олиб, қонун ҳужжатларига мувофиқ узайтирилган таътиллр белгиланади.

Шунингдек, меҳнат шартномасининг шартларида ҳам узайтирилган йиллик асосий таътиллр берилиши назарда тутилиши мумкин (Меҳнат кодексининг 135-моддаси).

Йиллик қўшимча таътиллр йиллик ҳақ тўланадиган асосий таътилга қўшимча равишда ва 136-моддага мувофиқ қуйидаги ходимларга берилади:

- меҳнат шароити ноқулай ва алоҳида тусга эга бўлган ишлар учун банд бўлган ходимларга (137-модда);
- оғир ва ноқулай табиий-иқлим шароитларида иш бажараётган ходимларга (138-модда). (Табиий-иқлим шароити оғир ва ноқулай жойлар рўйхати ҳамда йиллик қўшимча таътилнинг энг кам муддати Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан белгилаб қўйилади);

£*

- меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда, меҳнат шартномасининг шартларида назарда тутилган бошқа ҳолларда берилади.

Иш ҳақи сақланмаган таътил ходим аризасига биноан маъмурият розилиги билан берилади. Аризада у иш ҳақи тўланмайдиган қисқа муддатли таътилга чиқишга ундовчи сабабларни баён этиши керак. Булар оилавий аҳвол, бошқа тусдаги узрли сабаблар бўлиши мумкин. Тарафларнинг келишувига биноан кейинчалик шу давр учун ходим ишлаб бериши ҳам мумкин.

Қорхона маъмурияти ходимнинг розилиги билан уни асосий ёки қўшимча таътилдан чақириб олиши мумкин. Бунда ходим сабабларини изоҳламаган ҳолда ўз таътилининг узилишига рад жавобини беришга ҳақли. Бундай рад жавобига меҳнат интизомини бузиш деб қарашлари мумкин эмас.

5. МЕҲНАТ ИНТИЗОМИ ВА МЕҲНАТ НИЗОЛАРИНИ ҲАЛ ЭТИШ

Меҳнат интизомн — ишлаб чиқариш жараёнида ходимлар хатти-ҳаракатларининг муайян тартибидир. Улар ишонтириш, ходимни моддий кизиктириш, ҳалол меҳнати учун уни рағбатлантириш усуллари билан шакллантирилади. Меҳнат кодексининг 176-, моддасига мувофиқ, ходим ўз меҳнат вазифаларини ҳалол, виждонан бажариши, меҳнат интизомига риоя қилиши, иш берувчининг қонуний фармойишларини ўз вақтида ва аниқ бажариши, технология интизомига, меҳнат муҳофазаси, техника хавфсизлиги ва ишлаб чиқариш санитарияси талабларига риоя қилиши, иш берувчининг мол-мулкани авайлаб асраши шарт.

Ходимнинг меҳнат вазифалари ички тартиб-қоидаларда, интизом тўғрисидаги устав ва низомларда, қорхонада қабул қилинадиган локал ҳужжатларда (жамоат шартномаларида, йўриқномаларда ва ҳоказоларда), меҳнат шартномасида аниқ белгилаб қўйилади.

Меҳнат вазифаларини намунапи бажарганлик учун ходимларга **рағбатлантириш чора-тадбирлари** белгиланган. Улар маънавий характерда (ташаккур билдириш, фахрий ёрлик билан мукофотлаш ва ҳ. к.) ва моддий тусда (мукофотлар бериш, қимматли совғалар билан тақдирлаш ва шу кабилар) рағбатлантиришлар бўлиши мумкин. Алоҳида меҳнат хизматлари учун ходимни орденлар, медаллар билан мукофотлашга, фахрий унвонларга тақдим этилади (Меҳнат кодексининг 180-моддаси).

Ходимга меҳнат интизомини бузганлиги учун иш берувчи куйидаги **интизомий жазо чораларини** қўллашга ҳақли:

1) хайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизидан ортиқ бўлмаган миқдордаги жарима.

Ички меҳнат тартиби қоидаларида ойлик иш ҳақининг эллик фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда ходимга жарима солиш кўзда тутилган бўлиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жаримани ушлаб қолиш МКнинг 164-моддаси талабларига риоя этган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади;

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 -ва 4-бандлари).

Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўлланиш тақиқланади (Меҳнат кодексининг Ш-моддаси).

Интизомий жазо чорасини қўллаш учун маъмурият меҳнат вазибаларининг бузилишига йўл қўйиш сабаблари тўғрисида ходимдан ёзма равишдаги тушунтириш хатини талаб қилиши керак. Ҳар бир ноҳуя хатти-ҳаракат учун фақат битта интизомий жазо у аниқланганидан кейин бир ойдан ортиқ вақт ўтмаган муддатда қўлланиши мумкин (бу муддатга ходим касал бўлган вақт ҳамда унинг таътилдаги вақти кирмайди). Интизомий жазо чораси амал қилаётган вақт ичида ходимга нисбатан рағбатлантириш чоралари қўлланилмайди.

Ножўя хатти-ҳаракат содир этилган кундан бошлаб олти ой ўтганидан, молия-хўжалик фаолиятини тафтиш этиш ёки текшириш натижасида аниқланганда эса, содир этилган кундан бошлаб икки йил ўтганидан кейин жазони қўллаб бўлмайди.

Интизомий жазо берилгани тўғрисидаги буйруқ (фармойиш) ёки қарор ходимга маълум қилиниб, тилхат олинади (Меҳнат кодексининг 182-моддаси).

Интизомий жазони қўллаган иш берувчи ўз ташаббуси билан, ходимнинг илтимосига биноан, меҳнат жамоаси ёки ходимнинг бевосита раҳбари илтимосига кўра жазони бир йил ўтмасдан олдин олиб ташлашга ҳақди.

Меҳнат низоларини ҳал этиш тартиби. Якка меҳнат низолари деганда, иш берувчи ва ходим ўртасида меҳнат тўғрисидаги қонунларини қўлланиш, меҳнат шартларини белгилаш ёки ўзгартириш бўйича келиб чиқадиган келишмовчиликлар тушунилиши керак (Меҳнат кодексининг 259-моддасига қаранг).

Қуйидагилар якка меҳнат низолари сабаблари бўлиши мумкин:

- маъмурият ва ходимларнинг меҳнат қонунларини яхши билмасликлари, бунинг натижасида улар нотўғри қўлланиши;

- тез ўзгарувчан ташқи ҳолатларда қонунларнинг ўзининг но-мукамаллиги;

- янги меҳнат шартларини белгилаш ёки амалдагиларини ўзгартириш, масалан, янги ишлаб чиқариш нормаларини белгилаш масалалари юзасидан ходимлар билан маъмурият ўртасидаги келишмовчиликлар;

- маъмурият билан қасаба уюшмалари ўртасидаги келишмовчиликлар.

МКнинг 260-моддасига мувофиқ яқка меҳнат низолари:

- меҳнат низолари комиссиялари томонидан, ушбу Кодекснинг 260-моддасида кўрсатилган низолар бундан мустасно;

- туман (шаҳар) судлари томонидан кўриб чиқилади.

Ходим меҳнат низосини ҳал қилиш учун ўз хоҳишига кўра, меҳнат низолари комиссияларига ёки бевосита судга мурожаат этишга ҳақлидир.

Меҳнат низолари бўйича комиссия. Жамоа шартномасида, агар у тузилмаган бўлса, иш берувчи ва қасаба уюшмаси қў-митаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги келишувда меҳнат низолари комиссияларини тузиш назарда ту-тилиши мумкин.

)]Меҳнат низолари комиссиялари иш берувчи ва қасаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи томонидан тенглик асосида тузилади]

Комиссияга қасаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органидан ажратилган аъзолар тегишли органининг қарори билан, иш берувчининг вакили эса, унинг буйруғи •билан тасдиқланадилар.

Башарти ходим келишмовчиликни мустақил равишда ёки қасаба уюшмаси қўмитаси ёхуд ходимларнинг бошқа вакиллик органи иштирокида иш берувчи билан бевосита олиб борган музокараларида ҳал эта олмаган бўлса, меҳнат низоси меҳнат низолари комиссиясида кўриб чиқилади.

Меҳнат низолари комиссияси яқка меҳнат низоларини кўради, кўриб чиқишнинг ўзгача тартиби белгиланган меҳнат низолари (МКнинг 269 -, 276-моддалари) бундан мустасно.

Меҳнат низолари бўйича комиссия ариза берилганидан кейин ўн кун мобайнида меҳнат низосини кўриб чиқиши керак. Низо ариза берган ходим ва маъмурият вакили иштирокида қараб чиқилади. Меҳнат низосини ходимнинг иштирокисиз кўриб

чиқишга фақат унинг ёзма равишдаги аризаси асосидагина йўл қўйилади. Башарти ходим узрсиз сабаблар билан комиссия мажлисига келмаса, мазкур аризани кўриб чиқишни кун тартибидан олиб ташлаш хусусида қарор қабул қилиниши мумкин, бу эса ходимни такроран ариза билан муружаат этиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди (Меҳнат кодексининг 264-моддаси).

Меҳнат низолари комиссиясининг қарори иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёхуд ходимлар бошқа вакиллик органининг вакиллари ўртасидаги келишувга биноан қабул қилинади.

Комиссиянинг қарори далиллар билан исботланган ҳамда меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларга, меҳнат шартномасига асосланган бўлиши керак (Меҳнат кодексининг 265-моддаси).

Меҳнат низолари комиссиясининг қарори бу қарор устидан шикоят қилиш учун белгиланган ўн кунлик муддат ўтгандан кейин уч кун ичида иш берувчи томонидан бажарилиши керак.

Башарти иш берувчи белгиланган муддат ичида комиссия қарорини бажармаса, меҳнат низолари комиссияси томонидан ходимга ижро варақаси кучига эга бўлган гувоҳнома берилади.

Меҳнат низолари комиссияси берган ва олинганидан кейин қўпи билан уч ой ичида туман (шаҳар) судига такдим этилган гувоҳнома асосида суд ижрочиси меҳнат низолари комиссиясининг қарорини мажбурий тарзда ижро эттиради (Меҳнат кодексининг 266-моддаси).

Бевосита туман (шаҳар) судларида қуйидаги меҳнат низолари кўрилади:

1) агар ходимнинг иш жойида меҳнат низолари комиссияси тузилмаган бўлса;

2) улар меҳнат шартномасини бекор қилиш асосларидан қатъи назар, ишга тиклаш тўғрисида, меҳнат шартномасини бекор қилиш вақти ва асослари таърифини ўзгартириш тўғрисида, мажбурий прогул ёки кам ҳақ тўланадиган ишни бажарган вақт учун ҳақ тўлашга доир бўлса;

3) улар ходим томонидан иш берувчига етказилган зарарнинг тўланиши ҳақида бўлса;

4) улар меҳнат вазифалари бажараётганда ходимнинг соғлиғига шикаст етказилгани оқибатидаги зарарни (шу жумладан, маънавий зарарни) ёки унинг мол-мулкига етказилган зарарни иш берувчи томонидан тўланиши ҳақида бўлса;

5) улар МК 78-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳолларда ишга қабул қилиш рад этилганлиги ҳақида бўлса;

б) улар иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан олдиндан келишиб ҳал этилган масалалар юзасидан келиб чиққан бўлса.

Юқорида санаб ўтилганлардан ташқари меҳнат низолари ҳам ходимнинг хоҳишига кўра бевосита туман (шаҳар) судларида кўрилади.

Меҳнат низоси меҳнат низолари комиссиясида кўрилмаган деган ваз билан ходимнинг аризасини кўриб чиқишни рад этишга йўл қўйилмайди.

Ишга тикланиш бўйича даъво аризасига биноан ходим қуйидагиларни талаб қилишга ҳақли:

- бевосита ўзининг ишга тикланишини;
- мажбурий прогул учун ҳақтўлашни;
- мазкур маънавий зарарни қоплашни.

273-моддага мувофиқ, ходим билан тузилган меҳнат шартномаси ғайриқонуний равишда бекор қилинганда уни ишга тиклаш, шунингдек, меҳнат шартномасини бекор қилиш асослари таърифини ўзгартириш тўғрисида суд чиқарган ҳал қилув қарори ёки ғайриқонуний равишда бошқа ишга ўтказилган ходимни аввалги иш жойига тиклаш ҳақида меҳнат низоларини кўрувчи орган чиқарган қарор дарҳол ижро этилиши лозим.

Ишга тиклаш бўйича суд қарорини бажаришни иш берувчи томонидан кечиктирилган тақдирда суд ходимга ўртача иш ҳақи тўлаш ҳақида ажрим чиқаради.

^Камоаларга доир меҳнат низолари (зиддиятлари) ишлаб чиқариш нормалари, ишбай меҳнат нархларини ўзгартириш, иш ҳақи тизими, иш вақти тартиби, таътилар, меҳнат муҳофазаси тизимини белгилаш ва мавжуд шартларни ўзгартириш, жамоа шартномасини тузиш ва бажариш масалалари бўйича келишмовчиликлар асосида юзага келадц.

Меҳнатнинг янги шартларини белгилаш ёки мавжуд шартларини ўзгартириш хусусидаги жамоаларга доир меҳнат низоларини ҳал этиш тартиби қонун билан белгилаб қўйилади.

Меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларни, шу жумладан, иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги келишувга биноан қабул қилинган жамоа шартномалари, келишувлари, лоқал ҳужжатларни қўлланиш хусусидаги жамоаларга доир меҳнат низолари суд тартибида кўриб чиқилиши лозим.

Иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги келишувга биноан қабул

килинган жамоа шартномалари, келишувлари ва бошқа локал ҳужжатларни қўлланиш хусусидаги жамоаларга доир меҳнат низоларини судлар тарафлардан бирининг аризаси асосида кўриб чиқадилар (Меҳнат кодексининг 281-моддаси).

Умумий хулосалар. Меҳнат ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимида муҳим ўрин тутади. Иқтисодий-иқтисодий бозор муносабатларига ўтиши, мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида меҳнатнинг ва меҳнат кишиси ролининг ошиши билан унинг аҳамияти янада ошиб кетди. Ўйлаймизки, инсоннинг энг асосий ҳуқуқларидан бири — унинг эркин ва ижодий меҳнатга бўлган ҳуқуқи, жамият томонидан эҳтиёжли бўлиш ҳуқуқи эканлигини исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Иш берувчи деб аталадиганлар томонидан меҳнат қонунларининг бузилиш ҳоллари ҳали ҳам оз эмаслиги ҳаммага маълум. Лекин ҳар бир фуқаро инсон фаолиятининг ушбу муҳим соҳасида ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини яхши биладиган бўлса, меҳнат қонунларини бузиш тобора камайиб бораверади.

У БЎЛИМ

ОИЛА ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1. *Оила ҳуқуқи тушунчаси, предмети ва манбалари. Никоҳни тузиш ва тугатилиш тартиби.*
2. *Эр-хотинларнинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари.*
3. *Ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.*
4. *Оила аъзоларининг алимент мажбуриятлари.*
5. *Ота-она қарамотдан маҳрум бўлган болаларни аниқлаш ва жойлаштириш.*

1. ОИЛА ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ ВА МАНБАЛАРИ. НИКОҲНИ ТУЗИШ ВА ТУГАТИЛИШ ТАРТИБИ

Маълумки, «оила — мафкуравий тарбиянинг энг муҳим ижтимоий омилларидан биридир. Чунки, оила — жамият негизи бўлиб, кўп асрлик мустаҳкам маънавий таянчларга эга. Миллий мафкурамизга хос бўлган илк тушунчалар, аввало, оила муҳитида сингади. Бу жараён боболар ўғити, ота ибрати, она меҳри орқали амалга оширилади¹. Шундай экан, оилада соғлом муҳит — соғлом мафкурани шакллантириш лозим. Бунда оила ҳуқуқи асосий ўринни эгаллайди.

Оила ҳуқуқи — эр-хотинлар, қариндошлар, ота-оналар (фарзандликка олувчилар) ва болалар ўртасидаги шахсий номулкий ва улар билан боғлиқ мулкӣ муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ тармоғидир. Ушбу таърифдан оила ҳуқуқи ўзининг бошқалардан фарқ килувчи хусусиятларига қарамай, фуқаролик ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқлигини сезиш ҳам мумкин. Бу фарқлар қуйидагилардан иборат: 1) оилавий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқига хос бўлмаган юридик фактлардан (никоҳ, қариндошлик, оналик, оталик, фарзандликка олиш ва ҳоказолар)дан вужудга келади; 2) оилавий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқидан фарқли ўлароқ, кўпроқ шахсий-ҳуқуқий моҳиятга эга; 3) оилавий ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бегоналаштирилмайдиган, яъни бошқаларга топшириб бўлмайдиган ҳуқуқ ва мажбуриятлардан иборат.

Оила ҳуқуқи предмети — оилавий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган муносабатлардан иборат. Оила ҳуқуқи

¹ Миллий истиқ[^]чол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон». 2001., 66-бет.

нормалари: никоҳдан ўтиш тартибини ва шартларини белгилайди; эр-хотинлар ўртасидаги шахсий номулкий ва мулкый муносабатларни тартибга солади, ота-оналар билан болалар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади; фарзандликка олиш, васийлик ва ҳомийлик билан боғлиқ равишда вужудга келадиган муносабатларни тартибга солади; никоҳнинг тугатилишининг тартиби ва шартларини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва 1998 йил 30 апрелда қабул қилиниб, 1998 йил 1 сентябрдан кучга киритилган I Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси — **оила ҳуқуқининг I 'асосий манбаи** ҳисобланади. Оила ҳуқуқи манбаларига, шунинг-
|| дек, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг қатор
■ моддалари ҳам қиради. Бундан ташқари, Оила кодексининг 6-
■ моддасига биноан «Оила тўғрисидаги қонун ҳужжатлари билан III тартибга солинмаган оила аъзолари ўртасидаги мулкый ва шах-
■ сий номулкий муносабатларга нисбатан фуқаролик қонун I ҳужжатлари оилавий муносабатларнинг моҳиятига зид келмаган
■ тақдирдагина қўлланилади»¹.
■ **Никоҳ тушунчаси** оила ҳуқуқининг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланади. Шу билан бирга, юридик адабиётда никоҳнинг хилма-хил тавсифларини учратиш мумкин. Биз Ф.Отахўжаев томонидан ўз диссертациясида тақлиф этилган таърифни келтиришни ўринли деб топдик: «Никоҳ — бир-бирини севган ва нигоҳ ёшига етган эркак ва аёлнинг умуминсоний қадриятлар ва Шарқ анъаналарига асосланган оилада болаларни тарбиялашга йўналтирилган ўзаро шахсий номулкий ва мулкый ҳуқуқ ва мажбуриятларни келтириб чиқарадиган қонун асосидаги оилани яратиш мақсадидаги ўзаро келишилган бутун умрга мўлжалланган иттифоқидир»².

Мазкур таъриф нафақат юридик маънодаги, балки ижтимо-ий-фалсафий маънодаги «оила» тушунчасини ўзида акс эттирган. Оила тарихи ўнлаб, ҳатто юзлаб минг йилликлар билан ^лчанади. Оила — энг аввало жамият асосини ташкил этувчи, юлаларни тарбиялаш ва уларни шахс сифатида шакллантириш иухити бўлган бирламчи ячейкадир.

Республикамызда оилага алоҳида аҳамият берилади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (бЗ-модда)да қуйидаги инсонпарвар

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т.: «Адолат», 1998.

² **Атаходжасв Ф.М.** «Развитие законодательства о браке Республики Узбекистан и проблемм дальнейшего совершенствования». Автореф. дис. д-ра юридических наук. Т., 2000. 24-25-бетлар.

ва ахлоқий норманинг мустаҳкамлаб қўйилгани бунинг ёрқин далили дейиш мумкин: «Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга»¹.

Жамият ва давлатнинг оилага гамхўрлиги бизнинг ижтимоий сиёсатимизнинг муҳим йўналишига айланган. Оила масалаларига Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов алоҳида эътибор бериб келмоқда. Айнан унинг ташаббуси билан 1998 йил «Оила йили» деб эълон қилинганди. Юртбошимиз ташаббуси билан 1999 йил «Аёллар йили» деб, 2000 йил «Соғлом авлод йили», 2001 йил эса «Оналар ва болалар йили» деб эълон қилинди ҳамда уларнинг мазмунини ташкил этувчи тадбирларни амалга ошириш бўйича Давлат дастурлари қабул қилинди.

Шуни таъкидлаш жоизки, оиланинг муқаддас тушунчаси кўплаб муаммолари билан ҳамиша тадқиқотчилар ақлу заковатини тўлқинлантириб келган. Чунончи, социологлар оилани яратиш учун эр ва хотиннинг бўлиши кифоя қиладими ёки эркак ва аёл иттифоқи оила деб номланиши учун фарзандларнинг ҳам бўлиши шартми, деган муаммо устида баҳслашиб келадилар. Юридик жиҳатдан бунинг унча аҳамияти йўқ. Юристар эса, бошқа масала ҳусусида, яъни «эр ва хотиннинг қонунда назарда тутилган тартиб ва шартларга риоя этмай тузган иттифоқларини оила деб ҳисоблаш мумкинми?» деган маънода баҳс юритадилар. Бунда гап, ҳагто улар биргаликда рўзгор юритиб, ўз фарзандларини тарбиялаётган бўлсалар ҳам қонуний асосдаги никоҳда рўйхатдан ўтмасдан узок вақт даюмида эркак ва аёлнинг биргаликда ошқора равишда яшаб келишлари ҳақида кетаяпти. Жиддий гапирадиган бўлсак, бундай иттифоқ никоҳ бўлмайди ҳамда ота-оналарнинг болаларга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларини истисно этганда, ҳеч қандай юридик оқибатларни келтириб чиқармайди. Шунинг учун ҳам диний расм-русумларга биноан тузилган никоҳ ҳуқуқий аҳамиятга эга эмас. У фақат оналик ва оталик муносабатларини, яъни ҳуқуқларнинг муайян ҳажми (масалан, ота-онанинг исталган ҳар бири мулкининг мерос бўлиб қолиши бўйича болалар ҳуқуқи)ни вужудга келтирадиган қон-қариндошлик алоқаларинигина юзага келтиради. Бирга яшовчи ҳамхоналар (юридик нуқтаи назардан уларни эр-хотинлар деб атаб бўлмайди) бир-бирларининг мулкини мерос қилиб ололмайдилар.

Никоҳ тузиш шартлари:

- 1) ўзаро никоҳтузишни истаган шахсларнинг никоҳ ёшга етиши;
- 2) никоҳдан ўтувчиларнинг ўзаро розиликлари.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: «Адолат», 1999.

Бошқа барча шартлар (муҳаббат, бир-бирига боғланиб қолиш, ёқтириши ва х. к.) кўпчилик юристлар томонидан тан олинмайди. Зеро, уларнинг фикрига кўра, бундай шартлар юридик эмас, балки ахлоқий моҳиятга эга бўлиб, оилани яратишни қонуний мустаҳкамлашда уларнинг мавжудлиги шарт эмас. Ҳозирги вақтда бундай қарашлар айрим юристлар томонидан рад этилмоқда¹.

Никоҳ ёши Оила кодексининг 15-моддасига биноан эркаклар учун ўн саккиз ёш, аёллар учун ўн етти ёш этиб белгиланади.

Узрли сабаблар бўлганида, алоҳида ҳолларда бу ёш камай-тирилиши, шунда ҳам бу камайиш бир йилдан ортик бўлмаслиги керак.

Никоҳ тузишга монелик қиладиган ҳолатлар:

1) лоақал биттаси рўйхатга олинган бошқа никоҳда турган шахслар ўртасидаги;

2) насл-насаб шажараси бўйича тўғри туташган қариндошлар ўртасида, туғишган ва ўгай ака-укалар билан опа-сингиллар ўртасида, шунингдек, фарзандликка олувчилар билан фарзандликка олинганлар ўртасидаги;

3) лоақал биттаси руҳият бузилиши (руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги) сабабли суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар ўртасидаги никоҳлардир (Оила кодексининг 16-моддаси).

Оила кодексининг 17-моддасини никоҳдан ўтишнинг янги шarti дейиш мумкин, у «Никоҳланувчи шахсларни тиббий кўриқдан ўтказиш» деб номланган. Никоҳланувчи шахсларни тиббий кўриқдан ўтказиш, шунингдек, тиббий-ирсий ҳамда оилани режалаштириш масалалари бўйича маслаҳатлар бериш никоҳланувчи шахслар розилиги билан давлат соғлиқни сақлаш тизими муассасалари томонидан амалга оширилади.

Никоҳ тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 13-моддасида белгилаб қўйилган. Унга кўра, никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида тузилади.

Никоҳ тузиш никоҳланувчиларнинг фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларига ариза берган кундан бошлаб бир ой ўтганидан кейин уларнинг шахсан ўзлари иштирокида амалга оширилади.

Узрли сабаблар бўлган тақдирда фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органлари бир ой ўтгунга қадар ҳам никоҳ тузишга рухсат этиши мумкин.

Алоҳида ҳоллар (ҳомиладорлик, бола туғилиши, бир тарафнинг касаллиги ва бошқалар)да никоҳ ариза берилган кунда ҳам тузилиши мумкин.

Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органи никоҳни рўйхатга олишни рад этганда, шикоят билан бевосита судга ёки бўйсунушига кўра юқори турувчи органга мурожаат қилиниши мумкин.

Никоҳнинг тугатилиши Оила кодексининг 37-моддасига кўра: эр-хотиндан бирининг вафоти ёки улардан бирини вафот этган деб эълон қилиниши оқибатида амалга оширилади;

Шунингдек, никоҳ эр-хотиндан бири ёки ҳар иккаласининг аризасига мувофиқ никоҳдан ажратиш йўли билан, шунингдек, суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган эр-хотиннинг васийси берган аризага мувофиқтугатилиши мумкин.

Никоҳни ажратиш икки хил йўл билан амалга оширилади:

- 1) Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида;
- 2) суд тартибда.

Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида никоҳни ажратиш/балоғатга етмаган болалари бўлмаган эр-хотиннинг ўзаро розилиги асосида амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 43-моддасига мувофиқ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида балоғатга етмаган болаларининг борлигидан қатъи назар эр-хотиндан бирининг аризасига кўра қуйидаги ҳолларда никоҳдан ажратилади, агар эр-хотиндан бири:

- суд томонидан бедарак йўқолган деб топилган бўлса;
- суд томонидан руҳияти бузилиши (руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги) сабабли муомалага лаёқатсиз деб топилган бўлса;
- содир этган жинояти учун уч йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этилган бўлса.

Никоҳдан ажратиш ҳақидаги ташаббус муомалага лаёқатсиз деб топилган эр ёки хотиннинг васийси томонидан келиб чиқиши мумкин.

Никоҳни, ажратиш фақат эр-хотинларнинг иштирокидагина рўй бериши керак. Агар эр-хотин никоҳни ажратишни расмийлаштириш учун Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига узрли сабабларсиз вақтида келмаса, уларнинг аризалари

I ўз кучини йўқотади'. Мабодо эр-хотиннинг бир-бирларига мулкый даъволари бўлса, улар мулкни бўлиб бериш бўйича бахсни ажрим қилиш судига мурожаат этишга ҳақлидир.

I Суд тартибидан никоҳни ажратишга қуйидаги ҳолларда йўл кўйилади:

- 1) никоҳдан ажратишда эр-хотиндан бирининг йўқлиги; I
- 2) умумий балоғатга етмаган болалари бўлган эр-хотиннинг

Шўзаро розилиги бўлганда.

I Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 40-моддасига бўиноан, «никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ишлар суд томонидан I Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексидан процессуал кодексидан даъво ишларини ҳал қилиш учун белгиланган тартибда кўриб чиқилади.

Суд ишнинг кўрилишини кейинга қолдириб, эр-хотинга ярашиш учун олти ойгача муҳлат тайинлашга ҳақли». Ушбу муддат ўтгандан кейин, агар эр-хотин ўртасида ярашишга эришилмаса ҳамда эр-хотиннинг бундан кейинги биргаликдаги ҳаёти ва оилани сақлаб қолиш мумкин эмаслиги аниқланса, суд никоҳдан ажратиш ҳақида ҳал қилув қарори қабул қилиши мумкин.

Вояга етмаган болалари бўлган эр-хотин ўзаро келишув асосида болалари ким билан яшаши, болаларга ва (ёки) меҳнатга лаёқатсиз эр ёки хотинга таъминот бериш учун маблағ тўлаш ҳақидаги келишувни кўриб чиқиш учун судга тақдим этишлари мумкин. Агар шу масалалар бўйича эр-хотин ўртасида келишувга эришилмаган тақдирда ҳамда агар келишув болалар манфаатларига зид бўлса, суд вояга етмаган болалар ким билан яшашини, ■ болаларга алимент кимдан ва қанча миқдорда ундирилиши кендирилиши аниқлаши шарт. Суд тартибидан никоҳдан ажратиш «кавобгар яшайдиган жой бўйича амалга оширилади. Мабодо ршъвогар узрли сабабларга кўра жавобгарнинг яшаш жойига бора олмаса, суд иши даъвогар яшайдиган жойда ўтказилади.

Мол-мулкни бўлиш учинчи шахсларнинг манфаатига дахлдор бўлган ҳолларда суд мол-мулкни бўлиш талабини алоҳида иш юритиш учун ажратади.

Никоҳдан ажратиш тўғрисидаги иш кўриб чиқиладиганида тўини ўтказишга кетган сарф-харажатларни ундириш ҳақидаги талаблар қаноатлантирилмайди (Оила кодексининг 44-моддаси).

¹ Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 12 апрелдаги 171-сонли қарори билан ■асдиқланган «Фуқаролик ҳолати лалолатномаларини қайд этиш Қоидалари». "., «Алолат», 1999.

Никоҳдан фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида ажратилганда фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органида никоҳдан ажратилганлик рўйхатга олинган кундан, никоҳдан судда ажратилганда эса, суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга кирган кундан бошлаб никоҳ тугатилади.

Никоҳдан ажратиш тўғрисидаги суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга кирган кундан бошлаб ўн кун ичида суд никоҳ тузилганлиги рўйхатга олинган жойдаги фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига ушбу қарордан кўчирма юбориши шарт (Оила кодексининг 47-моддаси).

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш никоҳдан ажратишдан фарқли ўлароқ, фақат суд тартибида амалга оширилади.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш асослари:

1) никоҳни тузиш шартлари (14-16-моддалар ва 17-модданинг учинчи қисми) бузилганда;

2) никоҳни тузишга ҳалақит берувчи бирон-бир ҳолатнинг мавжудлиги;

3) сохта никоҳ, яъни эр-хотин ёки улардан бири оила куриш мақсадини кўзламай тузган никоҳ;

4) башарти никоҳланувчи шахслардан бири таносил касаллиги ёки одам иммунитетига таъсир қилувчи вируси (ОИТС инфекцияси) борлигини бошқасидан яширган бўлса.

Никоҳ тузилиши билан ҳуқуқи бузилган эр-хотиндан бирининг аризасига биноан, шунингдек, агар никоҳ тегишли руҳсатни олмай никоҳ ёшига етмаган шахс билан тузилган бўлса, оналар ёки васийлик ва хомийлик органлари аризаси асосида никоҳ ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин. Айрим ҳолларда суд никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ишни прокурор аризасига биноан қабул қилади. Лекин никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш учун асослар бўлгани ҳолда, агар ишни кўриш пайтига келиб, қонундан келиб чиққан ҳолда никоҳни тузишга монелик қилувчи ҳолатлар йўқолган бўлса, суд ушбу никоҳни ҳақиқий деб топиши мумкин.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органини хабардор қилиш тартиби никоҳни суд тартибида ажратишдаги тартиб билан бир хилдир. Лекин, агар никоҳни ажратишда эр-хотиннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тугаган деб ҳисобланса, никоҳни ҳақиқий эмас деб топишда никоҳланган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари никоҳ тузилган пайтдан оқ вужудга келмаган деб эътироф этилади. Фақат **болаларга нисбатан бўлган ҳуқуқ** ва мажбуриятлар шу

никоҳдан ёки улар никоҳ ҳақиқий эмас деб топилганидан кейинги уч юз кун мобайнида туғилган болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари сақланиб қолади. Ҳақиқий эмас деб топилган никоҳда туриб сотиб олинган мулк улушли мулк билан боғлиқ масалалар тартибга солинадиган Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига мувофиқ тақсимланиши мумкин.

Агар шахс никоҳдан ўтиш вақтида никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш учун асослар борлигини билмаган ва билиши мумкин бўлмаган бўлса, у инсофли эр (хотин) деб эътироф этилади ва унга нисбатан эр-хотиннинг биргаликдаги мулкни бўлишнинг ҳуқуқий тартиби қўлланади. Бундан ташқари, инсофли эр (хотин) фуқаролик қонун ҳужжатларда назарда тутилган қовдалар бўйича унга етказилган маънавий ва моддий зарарни қоплашни талаб қилишга ҳақли (Оила кодексининг 49-54-моддаларига қаранг).

Никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида рўйхатга олинган пайтдан бошлаб никоҳни тузганлар эр-хотин деб ҳисобланадилар ва шу пайтдан эътиборан улар ўртасида **эр-хотинлик ҳуқуқ ва мажбуриятлари** вужудга келади (Оила кодексининг 18-моддаси).

Эр ва хотин оилада тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар ва улар тенг мажбуриятга эгадирлар (Оила кодексининг 19-моддаси).

Никоҳ тузиш вақтида эр ва хотин ўз хохиши билан эри ёки хотинининг фамилиясини умумий фамилия қилиб танлайди ёки уларнинг ҳар бири никоҳгача бўлган ўз фамилиясини сақлаб қолади (Оила кодексининг 20-моддаси).

Бола тарбияси ва оилавий турмушнинг бошқа масалаларини эр ва хотин биргаликда ҳал қиладилар (Оила кодексининг 21-моддаси).

Эр ва хотиннинг ҳар бири машғулоти тури, касби ва туриши ҳамда яшаш жойини танлашда эркиндир (Оила кодексининг 22-моддаси).

2. ЭР-ХОТИНЛАРНИНГ МУЛКИЙ ҲУҚУҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

Эр-хотиннинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ва Оила кодекслари нормалари билан тартибга солинади. Эр-хотиннинг мулкӣ муносабатларини тартибга солишнинг икки хил усули мавжуд:

- 1) эр-хотин мулкнинг қонуний тартиби;
- 2) эр-хотин мулкнинг шартномавий тартиби.

Эр-хотин мулкнинг қонуний тартиби шуняки, эр-хотин никоҳ давомида биргаликда орттирган мол-мулкларига эгаллик қиладилар, ундан фойдаланадилар ва бу мулкни тасарруф этадшшр.

Оила кодексининг 23-моддасига мувофиқ эр-хотин никоҳ давомида орттирган мол-мулклари, шунингдек никоҳ қайд этилгунга қадар, бўлажак эр-хотиннинг умумий маблағлари умумий мулки ҳисобланади.

1. Эр-хотин никоҳ давомида орттирган мулк.

Бундай мулкка қуйидагилар киради:

- эр ва хотин ҳар бирининг меҳнат фаолиятидан, тадбиркорлик фаолиятдан ва интеллектуал фаолият натижаларидан орттирган даромадлари;

- пенсиялар, нафақалар, шунингдек, махсус мақсадга мўлжалланмаган бошқа пул тўловлари (моддий ёрдам суммаси, майиб бўлиш ёки саломатлигига бошқача зарар етказиш оқибатида меҳнат қобилиятини йўқотганлик муносабати билан етказилган зарарни қоплаш тарзида тўланган суммалар ва бошқалар);

- кўчар ва кўчмас ашёлар, қимматли қоғозлар, кредит муассасаларига киритилган маблағлар, шунингдек, эр ва хотиндан бирининг номига расмийлаштирилган ёхуд пул маблағлари кимнинг номига ёки эр ва хотиннинг қайси бири томонидан киритилган бўлишидан қатъи назар, эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирган бошқа ҳар қандай мол-мулклари.

2. Эр-хотин ҳар бирининг никоҳга киришидан олдин орттирган мол-мулклари.

Оила кодексининг 25-моддасига биноан мазкур мол-мулк, агар никоҳ давомида эр-хотиндан бирининг меҳнати ҳисобига мол-мулкнинг қиймати анча ошишига олиб келган маблағлар (капитал таъмирлаш, қайта қуриш, қайта жиҳозлаш ва бошқалар) қўшилгани аниқланса, шу мол-мулк эр-хотиннинг биргаликдаги мулки деб топилиши мумкин.

Эр ва хотиндан бирининг умумий мулкни тасарруф этиши билан боғлиқ битим тузилганда бу ҳаракат бошқасининг розилигига кўра амалга ошириладиганлигини англатади.

Эр-хотиндан бирининг умумий мол-мулкни тасарруф этиш юзасидан амалга оширган битими бошқасининг бунга розилиги бўлмаганлиги сабаблигина билдирган талабига биноан ва фақат битимни амалга оширган иккинчи томон амалга оширилган битим юзасидан эр (хотин) рози эмаслигини олдиндан билгани ёки билиши лозим бўлганлиги исботланган ҳолларда суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Эр (хотин) ўзининг номига расмийлаштирилган умумий кўчмас мол-мулкни тасарруф этиш бўйича битим тузиши учун хотин

(эр)нинг нотариал тартибда тасдиқланган розилигини олиши лозим (Оила кодексининг 24-моддаси).

Эр ва хотиннинг ҳар бирининг мулки. Бу эр ва хотиннинг никоҳга қадар ўзига тегишли бўлган мол-мулки, шунингдек, улардан ҳар бирининг никоҳ давомида ҳадя, мерос тариқасида ёки бошқа бепул битимлар асосида олган мол-мулкидир (Оила кодексининг 25-моддаси). Оила кодексининг 26-моддасига биноан, қимматбаҳо буюмлар ва зебу зийнатлардан бошқа шахсий фойдаланишдаги буюмлар (кийим-бош, пойабзал ва бошқа шу кабилар), гарчи никоҳ давомида эр ва хотиннинг умумий маблағи ҳисобига олинган бўлса ҳам, улардан фойдаланиб келган эр ва хотиннинг хусусий мулки ҳисобланади.

Никоҳдан ажралишда фақат биргаликдаги мол-мулкни бўлиш масаласи кўйилади. Эр ва хотиннинг ҳар бирининг мулки ўзаро бўлинмайди. Шунингдек, балоғатга етмаган болалар эҳтиёжини қондириш учун сотиб олинган ашёлар ҳам бўлинмайди. Бу мол-мулк болалар бирга яшайдиган эр ёки хотинга берилиши керак.

Агар эр ва хотин ўртасидаги шартномада бошқа ҳол назарда тутилмаган бўлса, *никоҳдан ажралшида биргаликдаги мулк тенг улушларда бўлинади.* Эр ва хотиннинг умумий қарзлари ҳам уларга бслгиланган улушларга мутаносиб равишда ҳар иккаласи ўртасида тақсимланади. Вояга етмаган болалар манфаатларини кўзлаган ҳолда суд эр ва хотиннинг биргаликдаги мол-мулкни бўлишда улушлар тенглиги тамойилидан воз кечиб, болалар бирга яшайдиган эр ёки хотин фойдасига мол-мулкнинг кўпроқ қисмини тақсимлаш ҳақида ҳал қилув қарори қабул қилишга ҳақли. Эр ёки хотин узрсиз сабабларга кўра даромад олмаган бўлса ёхуд эр ва хотиннинг умумий мол-мулкни оила манфаатларига зарар етказган ҳолда сарфлаган бўлса, бундай вазиятларда ҳам суд юқоридагига ўхшаш қарор қабул қилиши мумкин.

Эр ва хотин мол-мулкнинг шартномавий тартиби никоҳ шартномасини тузиш орқали расмийлаштирилади. **Никоҳ шартномаси** — «никоҳланувчи шахсларнинг ёки эр ва хотиннинг никоҳда бўлган даврида ва (ёки) эр ва хотин никоҳдан ажратилган тақдирда уларнинг мулкий ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларини белгилловчи келишуви»дир (Оила кодексининг 29-моддаси).

Оила кодексининг 30-моддасига мувофиқ, никоҳ шартномаси никоҳ давлат рўйхатига олингунга қадар ҳам, шунингдек, никоҳ даврида ҳам тузилиши мумкин.

Никоҳ давлат рўйхатига олинганга қадар тузилган никоҳ шартномаси никоҳдавлат рўйхатига олинган кундан бошлаб кучга киради.

Никоҳ шартномаси ёзма шаклда тузилади ва нотариал тартибда тасдиқланиши лозим.

Никоҳ давомида тарафларнинг келишувига биноан никоҳ шартномаси ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин (бу ҳам нотариал тарзда тасдиқланиши шарт). Эр ва хотиндан фақат бирининг талабига кўра никоҳ шартномаси фақат суд тартибда ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин. Суд, шунингдек, шартнома шартлари эр ва хотиндан бирини жуда ноқулай аҳволга солиб қўядиган бўлса, унинг муомала лаёқатини, болаларга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларини чекласа, никоҳдаги тенгҳуқуқлилиқ тамойилини бузадиган бўлса ва шу кабиларда эр ва хотиндан бирининг талабига кўра никоҳ шартномасини ҳақиқий эмас деб топиши мумкин.

Никоҳга киришда никоҳ шартномаси эр-хотиннинг иккаларининг ўзаро розилиги билангина тузилиши мумкин. Чунки никоҳ шартномасининг мавжудлиги никоҳнинг мажбурий шартларига кирмайди. Никоҳ шартномасининг бекор қилиниши никоҳни ажратишга олиб келмайди, лекин никоҳнинг ажратилиши никоҳ шартномасининг бекор қилинишига сабаб бўлади.

Никоҳ шартномасининг мазмуни. Эр ва хотин никоҳ шартномасига кўра биргаликдаги умумий мулкнинг қонунда белгиланган (ОКнинг 23-моддаси) тартибини ўзгартиришга, эр ва хотиннинг барча мол-мулкига, унинг айрим турларига ёхуд эр ва хотиндан ҳар бирининг мол-мулкига нисбатан биргаликдаги, улушли ёки алоҳида эгаллик қилиш тартибини ўрнатишга ҳақлидир.

Никоҳ шартномаси эр ва хотиннинг мавжуд мол-мулкига нисбатан ҳам, бўлғуси мол-мулкига нисбатан ҳам тузилиши мумкин.

Эр ва хотин никоҳ шартномасида ўзаро моддий таъминот бериш, оила харажатларини кўтариш, бир-бирининг даромадида иштирок этиш, бошқа шахслар билан мулкӣ шартномалар тузиш, биргаликда тадбиркорлик фаолияти билан шугулланиш бўйича ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб олишга, никоҳдан ажралганда эр ва хотиндан ҳар бирига бериладиган мулкни аниқлаб олишга, шунингдек, никоҳ шартномасига эр ва хотиннинг мулкӣ муносабатларига оид бошқа қоидаларни киритишга ҳақли.

Никоҳ шартномасида назарда тутилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар муайян муддат билан чекланиши ёки муайян шарт-шароитнинг юзага келиши ёхуд келмаслигига боғлиқ қилиб қўйилиши мумкин.

Никоҳ шартномаси эр-хотиннинг ҳуқуқ лаёқати ёки муомала лаёқатини, уларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга

мурожаат қилиш ҳуқуқларини чеклашни, эр-хотин ўртасидаги шахсий номулкий муносабатларни, эр-хотиннинг болаларга нисбатан бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларини тартибга солишни, меҳнатга лаёқатсиз таъминот олишга муҳтож эр ёки хотиннинг ҳуқуқини чекловчи қоидаларни, эр ва хотиндан бирини ўта ноқулай ҳолатга солиб қўювчи ёхуд оила тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг нормаларига зид келувчи бошқа шартларни назарда тута олмайди (Оила кодексининг 31-моддасига қаранг).

Агар эр-хотиндан бири тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланса, у ҳодда никоҳ шартномасида конкрет корхона ночор (банкрот) бўлиб қолганда мажбуриятлар бўйича кредиторлар талабларини қовдириш тартиби белгилаб қўйилиши керак. Никоҳ шартномасини ўзгартираётгани ёки бекор қилаётгани тўғрисида эр (хотин) ўзининг барча кредиторларини хабардор қилиши шарт.

Никоҳ шартномаси бўлмаган ҳолатларда қарздор эр (хотин) кредиторлар олдидаги мажбуриятлари бўйича фақат ўз мол-мулки билан ёки умумий мулкдаги ўз улуши билан жавоб бериши мумкин.

Агар суд эр-хотиннинг мажбуриятлари бўйича ортирилган барча ашёлар оила эҳтиёжлари учун ишлатилганлигини аниқласа, эр-хотиннинг умумий мажбуриятлари бўйича, шу-нингдек, эр (хотин)нинг мажбуриятлари бўйича ҳақ ундириш эр-хотиннинг умумий мол-мулкига қаратилади. Бу мол-мулк етарли бўлмаган тақдирда эр-хотин кўрсатиб ўтилган мажбуриятлар юзасидан уларнинг ҳар бирига қарашли мол-мулк билан шерик жавобгар бўладилар.

Агар эр-хотиннинг умумий мол-мулки уларнинг бири томонидан жиноий йўл билан топилган маблағ ҳисобига ортирилгани ёки кўпайгани суд ҳукми билан аниқланган бўлса, ҳақни ундириш тегишли равишда эр-хотиннинг умумий мол-мулкига ёки унинг бир қисмига қартилиши мумкин (Оила кодексининг 35-моддаси).

Қарздор эр (хотин)нинг кредитор (кредиторлари) шароит жиддий ўзгаргани туфайли никоҳ шартномасининг шартларини қонунда белгиланган тартибда ўзгартириш ёки бекор қилишни талаб қилишга ҳақли (Оила кодексининг 35-моддаси).

эттириш»¹ ҳозирги кунда долзарб масалалардан биридир. Уни оилани мустаҳкамлашда ҳам ота, ҳам она, ва ҳам боланинг мавқеи бирдек. Бунда ота-оналар ва болаларнинг оиладаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари алоҳида ўрин тутади.

Ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари болаларнинг конкрет ота-оналар (ота ва она)дан дунёга келганлиги ҳодисаси қонуний тартибда тасдиқланган ва аниқланган ҳодиса асосида вужудга келади. *Она* тиббиёт муассасасида боланинг шу онадан туғилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар асосида аниқланади. Гўдак тиббиёт муассасасидан ташқарида туғилган тақдирда эса, гувоҳлик кўрсатмалари ва бошқа далиллар асосида аниқланади.

Ота эркакнинг боланинг онаси билан никоҳда турганлиги далили билан аниқланади. Боланинг онаси билан никоҳда турмаган отанинг оталик ҳуқуқи ота ва онанинг биргаликда фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига аризалари билан ёхуд эр ва хотиндан бирининг аризасига биноан суд тартибда белгиланади.

Оталиги ва оналиги қонуний тартибда белгиланган шахслар туғилганликни қайд этиш дафтариди ота-она сифатида ёзиб қўйилади. Ота-оналарнинг ёзма қайди ота ёки она сифатида ёзиб қўйилган шахс ёхуд боланинг ҳақиқий отаси ёки онасининг талаби билан фақат суд тартибда рад этилиши мумкин.

ОКнинг 69-моддасига биноан бола исм, ота исми ва фамилия олиш ҳуқуқига эга.

Болага исм, ота-онанинг ўзаро ота исми отасининг исмига кўра берилади.

Боланинг *фамилияси* ота-онанинг фамилиясига қараб белгиланади. Ота-онаси турли фамилияларда бўлганда ота-онанинг келишувига биноан, болага отасининг ёки онасининг фамилияси берилади. Ота-онанинг хоҳишига кўра, болага ота ёки она томонидан миллий анъаналарга кўра бобонинг исми бўйича фамилия берилиши мумкин.

Ота-она ўртасида боланинг исми ва (ёки) фамилияси бўйича келишув бўлмаганда, келиб чиққан низо васийлик ва ҳомийлик органи томонидан ҳал этилади.

Боланинг асосий ҳуқуқлари:

1. Ҳар бир бола оилада яшаш ва тарбияланиш, ўз ота-онасини билиш, уларнинг ғамхўрлигидан фойдаланиш, улар билан бирга яшаш ҳуқуқига эга, бола манфаатларига зид бўлган ҳолатлар бундан мустаснодир (Оила кодексининг 65-моддаси.)

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2001., 33-бет.

2.Хатто ота-онасининг никоҳдан ажралган еки суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилган, шунингдек, ота-оналар бошқа-бошқа яшаган ҳолларда ҳам бола ўз ота-онаси билан кўришиш ҳуқуқига эга (ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ота-оналар бундан мустасно) (Оила кодексининг 66-моддасига қаранг).

3.Бобо, буви, ака-ука, опа-сингил ва бошқа яқин қариндошлар бола билан кўришиб туриш ҳуқуқига эга (Оила кодексининг 77-моддаси).

4.Ота-она (улардан бири) болани тарбиялаш ва таълим бе-риш бўйича ўз мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даража-да бажармаганда ёхуд ота-оналик ҳуқуқларини суиистеъмол қилганда бола ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини сўраб васийлик ва ҳомийлик органига, ўн тўрт ёшга тўлгандан кейин эса, мустақил равишда судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга (Оила кодексининг 67-моддаси).

5. Оилада боланинг манфаатларига тааллуқли ҳар қанда^ ма-сала ҳал қилинаётганда бола ўз фикрини ифода қилишга, шу-нингдек, ҳар қандай суд муҳокамаси ёки маъмурий муҳокама даврида сўзлашга ҳақлидир (Оила кодексининг 68-моддаси).

б.Оила кодексининг 70-моддасига кўра бола исми ва фамилиясини ўзгартириш ҳуқуқига эга. Боланинг манфаатларини ҳисобга олиб васийлик ва ҳомийлик органи унинг исмини, шу-нингдек, унга берилган фамилияни отаси ёки онасининг фами-лиясига ўзгартиришга ҳақли.Бунда ота ёки онанинг фикри шу ота ёки она ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ҳолларни мустасно этган ҳолда эътиборга олинади.

Вояга етмаган болаларнинг мулкӣ ҳуқуқлари фуқаролик қонун ҳужжатлари ҳамда Оила кодексининг 90-моддаси билан белгиланади. Ота-она ҳаётлигида болалар уларнинг мол-мулкига нисбатан мулкдор бўлиш ҳуқуқига эга эмас.

Вояга етмаган болалар ўз ота-онасидан ва бошқа шахслардан қонунда назарда тутилган миқдорда ва тартибда таъминот олиш ҳуқуқига эга. Вояга етмаган болалар таъминоти учун олинган маблағ, пенсия, нафақа унинг отаси ёки онаси тасарруфида бўлиб, боланинг таъминоти, тарбияси ва таълим олиши учун сарфланиши керак.

Вояга етмаган болаларнинг мол-мулкани тасарруф этишга доир ваколатлар амалга оширилаётганда фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган қоидалар қўлланилади.

Оила кодексининг 91-моддасига мувофиқ ота-она ва бола-ларнинг алоҳида-алоҳида мулки бўлиши мумкин ва бирга яшаб турганда улар бир-бирларининг розилиги билан бундай мулкка эгалик қилишлари ва ундан фойдаланишлари мумкин.

Ота-она ва ўн тўрт ёшга тўлган вояга етмаган болалар ўртасида қонунда белгиланган тартибда умумий мулк ҳуқуқи вужудга келиши мумкин.

Ота-она ва вояга етмаган болалар умумий мол-мулкни вужудга келтириш туғрисида келишув тузишлари мумкин.

Ота-она ва вояга етмаган болаларнинг умумий мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқи фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади (Оила кодексининг 92-моддаси).

Оила кодексининг 93-моддасига биноан вояга етмаган болалар қонунда белгиланган тартибда хусусий мулк эгаси бўлиш ҳуқуқига эгадирлар.

Вояга етмаган болаларнинг қонунда белгиланган тартибда ҳада, мерос тариқасида олган мол-мулки, шунингдек, шахсий меҳнати ва тадбиркорлик фаолияти натижасида орттирган мол-мулки уларнинг хусусий мулки ҳисобланади.

Вояга етмаган болаларнинг тадбиркорлик фаолиятига қўшган маблағи ва ундан орттирган даромади, агар бола билан ота-она ёки оиланинг бошқа аъзолари ўртасида бошқача тартибни белгиловчи шартнома бўлмаса, вояга етмаганларнинг хусусий мулки ҳисобланади.

Вояга етмаган болаларнинг шахсий фойдаланишидаги буюмлари (кийим-кечак, пойабзал, ишлаб чиқариш қуруллари, ўқув анжомлари ва бошқалар) уларнинг хусусий мулки ҳисобланади (Оила кодексининг 93-моддаси).

Ота-она, фарзандликка олувчилар, васийлар ва ҳомийлар вояга етмаган болаларнинг хусусий мулкни фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқарадилар ва тасарруф этадилар (Оила кодексининг 94-моддаси).

Ота-она ва вояга етмаган болалар ўртасида келиб чиққан мулкӣ низолар суд томонидан умумий асосларда ҳал қилинади. Бундай ҳолларда вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш васийлик ва ҳомийлик органлари томонидан амалга оширилади (Оила кодексининг 95-моддаси).

Ота-онанинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари (ота-оналик ҳуқуқлари) никоҳдаги эр-хотиннинг тенглик тамойилига асосланади. Унга кўра, ота-она фарзандларига нисбатан тенг ҳуқуқ ва тенг мажбуриятларга эгадирлар.

Ота-она ўз болаларининг соғлиғи, жисмоний, руҳий, маънавий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилишлари, шунингдек, болаларнинг асосий умумий маълумот олишларини таъминлашлари

керак. Ота-она ўз болаларини тарбиялашда бошқа барча шахсларга нисбатан устун ҳуқуққа эга.

Ота-она ўз болаларининг қонуний вакиллари ҳисобланадилар ҳамда ҳар қандай жисмоний ва юридик шахслар билан бўлган муносабатларда, шу жумладан, судда алоҳида ваколатсиз уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қиладилар.

Васийлик ва ҳомийлик органлари томонидан ота-она ва болалар манфаатлари ўртасида қарама-қаршилик борлиги аниқланганда, ота-она ўз болаларининг манфаатларини ҳимоя қилишга ҳақли эмас. Ота-она ва болалар ўртасида келишмовчиликлар мавжуд бўлганда васийлик ва ҳомийлик органи болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун вакил тайинлаши шарт (Оила кодексининг 74-моддаси).

Ота-оналик ҳуқуқини амалга оширишда ота-она болаларининг жисмоний ва руҳий соғлиғига, ахлоқий камолотига зарар етказишга ҳақли эмас.

Ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бўйин товлаган ҳолларда ота-она суд ҳукмига кўра ота-оналик ҳуқуқидан маҳрўм этилиши ёхуд уларнинг ота-оналик ҳуқуқлари чекланиши мумкин.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишга куйидаги ҳолларда йўл қўйилади:

1) ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бош тортса, шу жумладан, алимент тўлашдан бўйин товласа;

2) узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхона ёки бошқа даволаш муассасасидан ёки бошқа тарбиялаш ёки даволаш муассасасидан ва бошқа шунга ўхшаш бошқа муассасалардан олишдан бош тортса[^]-

3) ота-оналик ҳуқуқини суиистеъмол қилса, болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлса, жумладан, жисмоний куч ишлатса ёки руҳий таъсир кўрсатса;

4) муттасил ичкиликбозлик ёки гиёвандликка мубтало бўлган бўлса;

5) ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри (хотини)нинг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилган бўлса.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақидаги ишлар ота (она) нинг (уларнинг ўрнини босувчи шахсларнинг), прокурорнинг, шунингдек, вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқларини Ҳимоя қилиш мажбурияти юклатилган орган ёки муассасаларнинг (васийлик ва ҳомийлик органи, вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссиялар, етим болалар ва ота-оналар Қарамоғидан маҳрум бўлган болалар муассасалари ҳамда бошқа муассасаларнинг») даъвосига биноан кўрилади.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ота-она болаларга нисбатан барча ҳуқуқлардан, шунингдек, болали фуқаролар учун қонун ҳужжатларида белгиланган имтиёзлар ва нафақалар олиш ҳуқуқларидан маҳрум бўлади. Бироқ, бу ота-онани ўз боласига таъминот бериш мажбуриятидан халос этмайди. Ота-она ҳуқуқларидан маҳрум қилиш ҳақида қарор қабул қилар экан, суд ота-онадан алимент ундириш ҳақидаги масалани ҳал этади. Суд, шунингдек, ота-оналик ҳуқуқидан олдин бола ота-онаси билан бирга яшаган бўлса, у энди қаерда яшаши кераклиги масаласини ҳам ҳал қилади.

Ота-онаси ўзига нисбатан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган бола, қаерда яшашидан қатъи назар, турар жойга бўлган мулк ҳуқуқини ёки турар жойдан фойдаланиш ҳуқуқини сақлаб қолади, шунингдек, ота (она)си билан туғишганлик фактига асосланган барча мулкӣ ҳуқуқларни, жумладан, мерос олиш ҳуқуқини сақлаб қолади (Оила кодексининг 79-81-моддаларига қаранг).

Ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш. Оила кодексининг 83-моддасига мувофиқ суд боланинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, ота-онани ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилмай туриб, болани ота-онадан (уларнинг биридан) олиш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқариши (ота-оналик ҳуқуқини чеклаши) мумкин.

Ота-оналик ҳуқуқини чеклаш тўғрисидаги даъво боланинг яқин қариндошлари ёки бошқа умумтаълим муассасалари, шунингдек, прокурор томонидан тақдим этилиши мумкин. Ота-оналик ҳуқуқини чеклаш тўғрисидаги ишлар прокурор ҳамда вассийлик ва ҳомийлик органи иштирокида кўрилади.

Ота-оналик ҳуқуқларининг чекланишига қуйидаги ҳолларда йўл кўйилади:

1) болани ота-она (улардан бири) билан қолдириш ота-онага (улардан бирига) боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра (руҳиятнинг бузилиши ёки бошқа сурункали касаллик, оғир ҳолатларни бошдан кечириш ва бошқалар) бола учун хавfli бўлганда;

2) болани ота-она (улардан бири) билан қолдириш оқибатида ота-онанинг хулқ-атвори бола учун хавф туғдирса, ота-онани (улардан бирини) ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш учун эса, етарли асослар аниқланмаган тақдирда.

Ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш ота-оналик мажбуриятларини лозим даражада бажармаганлик учун фақат жазо ролчтни ўйнабгина қолмай, огоҳлантириш вазифасини ҳам бажаради. Суд ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш тўғрисида ҳал қилув қарори қабул қилган ота-она (улардан бири) олти ой давомида ҳам ўз хулқ-атворини ўзгартирмасе, унда вассийлик ва ҳомийлик органи

бундай ота-онани (улардан бирини) ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилиш тўғрисида даъво тақдим этишга ҳақли.

Суд томонидан ота-оналик ҳуқуқдари чекланган ота-она (улардан бири) болани шахсан тарбиялаш ҳуқуқидан, шунингдек, болалар учун имтиёзлар ва давлат нафақаларига бўлган ҳуқуқларидан маҳрум бўладилар. Бироқ, бу ҳолат бундай ота-оналарни (улардан бирини) болаларни таъминлаш мажбуриятларидан халос этмайди. Суд томонидан ота-оналик ҳуқуқлари чекланган ота-онанинг боласи билан кўришиши унга салбий таъсир кўрсатмаса, бола билан кўришишга руҳсат берилиши мумкин. Ота-онанинг бола билан кўришишига васийлик ва ҳомийлик органининг розилиги билан ёхуд васий (ҳомий)нинг боланинг тутинган ота-онаси ёки бола турган муассаса маъмуриятининг розилиги билан йўл қўйилади (Оила кодексининг 85-моддаси).

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш, шунингдек, ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш ҳам доимий амал қилувчи жазо чораси эмас, агар ота-она ўз хулқ-атворини, ҳаёт тарзини, боланинг тарбиясига муносабатини ўзгартирса, суд ота-онанинг (улардан бирининг) даъвосига биноан ота-оналик ҳуқуқларини тиклаш ёки ота-оналик ҳуқуқларидаги чеклашларни бекор қилиш ҳақида ҳал қилув қарори чиқариши мумкин. Ота-оналик ҳуқуқларини тиклаш тўғрисидаги ишлар прокурор, шунингдек, васийлик ва ҳомийлик органлари иштирокида кўриб чиқилади. Агар бола ўн ёшга етган бўлса, ота-оналик ҳуқуқларини тиклаш масаласида ҳам, ота-оналик ҳуқуқларини чеклашларни бекор қилиш масаласида ҳам унинг розилиги албатта керак бўлади.

Боланинг ҳаёти ёки соғлиғи бевосита хавф остида қоладиган бўлса, ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этиш ёки уларни чеклашдан оддин болани ота-онадан олиб қўйиш чораси қўлланиши мумкин.

Болани зудлик билан олиш фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органининг тегишли ҳужжати асосида васийлик ва ҳомийлик органи томонидан амалга оширилади. Бунда васийлик ва ҳомийлик органи тезда прокурорни болани ота-онасидан олиш ҳақидаги фактдан хабардор қилиши, шунингдек, болани вақтинча яшаш жойи билан таъминлаши ва етти кун ичида ота-онани ҳуқуқидан маҳрум қилиш ёки уларнинг (улардан бирининг) ота-оналик ҳуқуқини чеклаш тўғрисида судга даъво билан мурожаат этиши шарт. Тегишли ҳал қилув қарорини чиқаргандан кейин суд уч кун ичида ушбу ҳал қилув қароридан кўчирмани бола давлат рўйхатидан ўтган жойдаги

фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига жўнатиши лозим.

Шуни таъкидлаш жоизки, никоҳдан ажратиш ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш ёки маҳрум қилишга олиб келмайди. Никоҳни бекор қилишда бола бирга яшамайдиган ота (она) боласи яшаётган ота (она) билан бир хилда тенг ҳуқуқини сақлаб қолади. Лекин бола бирга яшамайдиган ажрашган эр (хотин) зиммасига болани таъминлаш мажбурияти юкланади.

4. ОИЛА АЪЗОЛАРИНИНГ АЛИМЕНТ МАЖБУРИЯТЛАРИ

Алимент мажбуриятлари оиланинг меҳнатга лаёқатли аъзоларининг ишлаб топган маблағларининг бир қисмини оиланинг меҳнатга лаёқатсиз аъзоларини таъминлашга ажратиш мажбуриятларидан иборат. Ажратма миқдори оиланинг меҳнатга лаёқатсиз аъзоларини таъминлашга мажбур бўлган шахс ойлик жами даромадларига нисбатан улушли ҳисобларда ёки қатъий пул¹суммасида белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси V бўлимига мувофиқ оиланинг барча аъзолари ва энг яқин қариндошлар алимент мажбуриятларига эга бўлишлари мумкин. Бинобарин, таъминот бўйича мажбуриятларга қуйидагилар эга бўла оладилар:

1. Вояга етмаган болаларига нисбатан, шунингдек, ёрдамга муҳтож меҳнатга лаёқатсиз вояга етган болаларига нисбатан ота-оналар.

2. Ёрдамга муҳтож меҳнатга лаёқатсиз ота-онасига нисбатан 1 вояга етган фарзандлар (болалар олдидаги мажбуриятларини баъжаришдан ота-она бош тортганлиги, ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилиб, улар қайта тикланмагани суд томонидан аниқланган ҳоллар бундан мустасно).

3. Меҳнатга лаёқатсиз ёрдамга муҳтож эри (хотини)га нисбатан хотин (эр). Оила кодексининг 118-моддасига мувофиқ етарли¹ маблағга эга бўлган собиқ эр (хотин)дан:

а) собиқ хотин - ҳомиладорлик даврида ва ўртада бола туғилган кундан бошлаб уч йил давомида;

б) ўртадаги ногирон бола ўн саккиз ёшга тўлгунча ёки болаликдан I гуруҳ ногирони бўлган болага қараган ёрдамга муҳтож собиқхотин (эр);

в) никоҳдан ажралгунга қадар ёки никоҳдан ажралган пайтдан бошлаб бир йил давомида меҳнатга лаёқатсиз бўлиб қолган ёрдамга муҳтож собиқ хотин (эр);

г) никоҳдан ажралган пайтдан бошлаб беш йил ичида пенсия ёшига етган ёрдамга муҳтож хотин (эр), агар эр-хотин узок вақт никоҳда туришган бўлса, суд тартибида алимент талаб қилиш ҳуқуқига эгадир;

д) никоҳдан ажралгандан кейин собиқ эр ёки хотинга тўланадиган алимент миқдори ва уни тўлаш тартиби собиқ эр-хотин ўртасидаги келишув билан белгиланиши мумкин.

4. Вояга етмаган ёки вояга етган меҳнатга лаёқатсиз ёрдамга муҳтож ака-укалари ва опа-сингилларига нисбатан ака-укалар ва опа-сингиллар. Мазкур алимент мажбуриятлари, агар таъминотга муҳтож шахслар ўз ота-оналари, эри (хотини)дан ёки

Ўзларининг балоғатга етган болаларидан таъминот ололмаган тақдирда, суднинг ҳал қилув қарори асосида юклатилади (Оила кодексининг 125-моддасига қаранг).

5. Вояга етган меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож невараларнинг ота-онаси, эри ёки хотини (собик эри ёки хотини) ва вояга етган меҳнатга лаёқатли болалари бўлмаса ёхуд улардан таъминот учун маблағ оломаса, уларга нисбатан бу мажбурият бобо ва бувининг зиммасига юклатилиши мумкин.

б. Ўзларининг вояга етган болаларидан ёхуд эри ёки (хотинидан) (собик эри хотинидан) таъминот олмайдиган меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож бобо ва бувига таъминот бериш мажбурияти етарли маблағга эга бўлган вояга етган меҳнатга лаёқатли набиралар зиммасига юклатилиши мумкин (Оила кодексининг 124-моддаси).

7. Агар ўғай ота ва ўғай она ўзларининг меҳнатга лаёқатли болаларидан таъминот ололмаган ҳолларда меҳнатга лаёқатсиз ўғай ота ва ўғай онага нисбатан суднинг ҳал қилув қарори асосида таъминлаш мажбурияти ўғай ўғил ё қизга юклатилиши мумкин. Ўғай ота ва ўғай она ўз ўғай фарзандларини беш йилдан кам вақт давомида тарбиялаган ва таъминлаган ҳамда ўз мажбурият-ларини лозим даражада бажарганлари тақдирдагина ўша ўғай фарзандларидан таъминот олишни талаб қилишга ҳақли бўладилар. Алимент мажбуриятлари (миқдори, шартлари, тўлаш шартлари ва ҳ. к.) масалалари тарафларнинг келишуви асосида белгиланиши мумкин. Меҳнатга лаёқатсиз ёрдамга муҳтож қариндошлар ёки бошқа шахсларни таъминлаш учун маблағлар фақат суд тартибида ундириладиган ҳолатлар бундан мустасно.

Агар тарафлар келишувни тузмасалар ёки мурасага кела олма-салар ёхуд бир тараф алимент тўлашдан бош тортса, иккинчи тараф алимент ундиришни, унинг миқдори ва тўланиши тартибини белгилашни сўраб, судга мурожаат қилиши мумкин. Оила кодексининг 99-моддасига биноан, вояга етмаган болаларига таъминот бериш ҳақида ота-она ўртасида келишув бўлмаса, уларнинг таъминоти учун алимент суд томонидан ота-онанинг ҳар ойдаги иш ҳақи ва (ёки) бошқа даромадининг бир бола учун - тўртдан бир қисми, икки бола учун — учдан бир қисми, уч ва ундан ор-тиқ бола учун - ярмиси миқдорида ундирилади. ,

Ушбу тўловлар миқдори тарафларнинг моддий ва оилавий аҳволини ёки бошқа эътиборга лойиқ ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда суд томонидан камайтирилиши ёки оширилиши мумкин.

Ҳар бир бола учун ундириладиган алимент миқдори қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак.

Алиментни ушлаб қолиш алимент тўлашга мажбур бўлган шахснинг иш жойида ойма-ой корхона маъмурияти томонидан суд тақдим этган ижро варақаси асосида амалга ошириб борилиши керак. Корхона маъмурияти иш ҳақи тўланганидан кейин уч кун мобайнида алимент тўлашга мажбур бўлган шахс ҳисобидан алиментни олувчига ўтказиши шарт (Оила кодексининг 136-,137-моддаларига қаранг).

Алиментни ушлаб қолувчи корхона маъмурияти алимент тўловчи шахс билан меҳнат шартномаси бекор қилинганлиги, шунингдек, унинг янги иш жойи ёки яшаш жойи ҳақида уч кун ичида хабар бериши керак. Ўз навбатида алимент тўлаши шарт бўлган шахс худди шу муддат ичида ўз иш ёки турар жойи тўғрисида, қўшимча иш ҳақи ёки бошқа даромад тўғрисида алимент олувчи шахсга хабар қилиши лозим (Оила кодексининг 138-моддасига қаранг).

Алиментларни тўлаш бўйича қарзлар тўпланиб қолганда, айбдор шахс суднинг ҳал қилув қарори асосида алимент олувчига кечиктирилган ҳар бир кун учун тўланмай қолган алиментлар суммасининг 0.1, фоизи миқдорида неустойка (жарима) тўлайди. Алимент олувчи алимент ўз вақтида тўланмаганлигида айбдор алимент тўлаши шарт бўлган шахсдан алимент тўлаш мажбуриятларини ўз вақтида бажармаганлик оқибатида етказилган барча зарарларнинг неустойка билан қопланмаган қисмини ундиришга ҳам ҳақли.

Судга мурожаат этмай, алимент тўлаш тўғрисидаги келишувга келган эр-хотин ушбу келишувни нотариал тасдиқлаб олишлари керак. Бу - келишув ижро варақаси кучини беради.

Алимент мажбуриятлари қуйидаги ҳолларда тугатилади:

- 1) алимент тўлаши шарт бўлган шахснинг вафоти ёки алимент олиб келган шахснинг вафоти муносабати билан;
- 2) алиментлар тўлаш тўғрисидаги келишув амал қиладиган муддатнинг ўтиши ёхуд ушбу келишувда назарда тутилган шартлар асосида;
- 3) бола вояга етиши ёки вояга етмаган болалар шу ёшга етгунча тўла муомала лаёқатига эришишлари муносабати билан;
- 4) таъминоти учун алимент ундириб келинаётган бола фарзанд қилиб олинганида;
- 5) алимент олувчининг меҳнат лаёқати тикланганлиги ёки ёрдамга муҳтожлиги қолмагани суд томонидан эътироф этилганда;
- 6) меҳнатга лаёқатсиз ёрдамга муҳтож алимент олувчи собиқ эр (хотин) янги никоҳга кирганида (Оила кодексининг 147-моддасига қаранг).

5. ОТА-ОНА ҚАРАМОҒИДАН МАХРУМ БУЛГАН БОЛАЛАРНИ АНИҚЛАШ ВА ЖОЙЛАШТИРИШ

Бу масалани Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 148-, 150-моддаларига асосан васийлик ва ҳомийлик органлари зиммасига юкланади. Васийлик ва ҳомийлик органлари маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш таркиби (ҳокимликлар)га киради. Шунинг учун уларнинг фаолияти ҳокимликлар тўғрисидаги Қонунда ёки низомларда белгилаб қўйилиши лозим.

Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар борлигидан хабардор бўлган фуқаролар, шунингдек, мактабгача тарбия муассасалари, умумтаълим ва бошқа тарбия муассасаларининг мансабдор шахслари бу ҳақда болалар турган жойдаги васийлик ва ҳомийлик органига хабар беришлари шарт. Васийлик ва ҳомийлик органи бундай маълумотларни олгандан кейин уч кун мобайнида боланинг яшаш шaroитларини текшириб чиқиши керак. Унда бола ота-она ёки қариндош-уруғлари қарамоғидан маҳрум бўлганлиги аниқланса, васийлик ва ҳомийлик органи бир ой ичида бундан кейин таъминлаш ва тарбиялаш учун болани жойлаштиришни таъминлаши шарт (Оила кодексининг 148-149-моддаларига қаранг).

Оила кодексининг 150-моддасига мувофиқ, ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар оила (фарзандликка олинishi, васийлик, ҳомийлик белгиланиши ёки тутинган оила)га берилиши, бундай имконият бўлмаганда эса, етим болалар ёки ота-оналар қарамоғидан маҳрум бўлган болалар учун тайинланган муассасалар (тарбия, даволаш ва шунга ўхшаш бошқа муассасалар)га тарбияга берилиши лозим.

Фарзандликка олишга васийлик (ҳомийлик) ва таъминот ҳамда тарбиянинг бошқа шаклларига фақат вояга етмаган болаларга нисбатан йўл қўйилади. Болани жойлаштиришда унинг этник келиб чиқиши, муайян дин, эътиқод ва тилга мансублиги ҳисобга олинishi керак. Шунингдек, бунда тарбиялаш ва таълим беришда вoрисликка эришиш, бoз устига болаларнинг тўлақoнли жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолотини таъминлаш имкониятлари эътиборга олинishi лозим.

Социологлар ва руҳшунослар ҳақди равишда бола шахсининг шаклланишида фақат оила энг қулай муҳит бўлиши мумкин, деб таъкидлашади. Шунинг учун энг яхшиси — оилани сақлаб қолган маъқул. Фарзандликка олиш бола руҳиятига энг кам зарба берадиган шакл сифатида диққатга сазовор.

Болани фарзандликка олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 20-бoбидa белгилаб берилган. Унинг 152-моддасига биноан, фарзандликка олишга фақат вояга етмаган болаларга нисбатан ва уларнинг манфаатларинигина кўзлаб йўл қўйилади.

Фарзандликка олиш болани фарзандликка олишни истаган шахсларнинг аризасига биноан ҳамда васийлик ва ҳомийлик органи тавсиясига кўра туман, шаҳар ҳокими қарори билан амалга оширилади.

Вояга етган эркак ва аёл фуқаролар фарзандликка олувчилар бўлиши мумкин. Фарзандликка олувчи билан фарзандликка олинувчилар ёшидаги фарқ ўн беш ёшдан кам бўлмаслиги шарт. Ўғай ота ёки ўғай она болани фарзандликка олишганда, ёшдаги бундай фарқ талаб қилинмайди. Ун ёшга етган болани фарзандликка олиш фақат унинг розилиги билан йўл қўйилади.

Қуйидагилар фарзандликка олувчилар бўлиши мумкин эмас:

1) суд томонидан муомалага лаёқатсиз ёки чекланган тарзда лаёқатли деб топилганлар;

2) суд томонидан муомалага лаёқатсиз ёки чекланган тарзда лаёқатли деб топилган эр-хотин;

3) суд ҳукми билан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ёки ота-оналик ҳуқуқи чекланган шахслар;

4) ўзларига юкланган мажбуриятларини лозим даражада бажармаганлиги учун васийлик вазибаларидан четлатилган шахслар;

5) фарзандликка олувчилар айби билан фарзандликка олганлиги бекор қилинган собиқ фарзандликка олувчилар;

6) саломатликлари ҳолатига кўра ота-она ҳуқуқ ва мажбуриятларини адо этишга қурби етмайдиган шахслар;

7) руҳий касалликлар ёки наркология муассасаларида ҳисобда турадиган шахслар;

8) қасддан қилинган жиноят учун муқаддам судланганлар.

Айнан бир болани фарзандликка олишни хоҳловчилар бир неча шахсдан иборат бўлиб қолганда, юқорида санаб ўтилган шартларга риоя этган ҳолда боланинг қариндошларига устунлик ҳуқуқи берилади.

Болани фарзандликка олиш учун фарзандликка олинаётган бола ота-онасининг розилиги талаб этилади. Ушбу розилик ёзма равишда баён этилиши керак (Оила кодексининг 159-моддаси).

Фарзандликка олишда унинг ота-онасининг розилиги қуйидаги ҳолларда талаб этилмайди:

- ота-онанинг кимлиги номаълум бўлса ёки суд томонидан бедарак йўқолган деб топилган бўлса;

- ота-она ота-оналик ҳуқуқидан судда маҳрум қилинган бўлса;

- агар ота-она муомалага лаёқатсиз ёки вафот этган деб топилган бўлса;

- ота-она бир йилдан ортиқ муддат давомида болалар ёки тиббиёт муассасаларидаги болаларидан узрли сабабларсиз хабар олмаган бўлса.

Агар фарзандликка олувчи боланинг исми ва фамилиясини ўзгартириш истагини билдирмаса, фарзандликка олинган боланинг фамилияси, исми ва ота исми сақланиб қолиши мумкин. Оила кодексининг 164-моддасига биноан, зарур ҳолларда боланинг фамилияси, исми, отасининг исмигина эмас, балки туғилган санаси ҳам бир йилдан ортиқ бўлмаган фарқ билан ўзгартирилади. Агар бола ўн ёшдан ошмаган бўлса, туғилган жойи ҳам Ўзбекистон Республикаси доирасида ўзгартирилиши мумкин.

Фарзандликка олинган болалар барча шахсий ва мулкый ҳуқуқларда фарзандликка олувчининг ўз болаларига тенглаштирилади.

Боланинг манфаатларини кўзлаб фарзандликка олиш қонун билан ҳимояланган ҳолда сир сақланиши мумкин. Фарзандликка олиш сирини ошқор қилганлик учун қонунда белгиланган жавобгарлик кўзда тутилган (Оила кодексининг 153-моддасига қаранг).

Оила кодексининг 169-моддасида назарда тутилган асослар мавжуд бўлганда, фарзандликка олиш бекор қилиниши керак. Қуйидаги ҳолларда фарзандликка олиш бекор қилинади, агар фарзандликка олувчилар:

- ўзларига юклатилган мажбуриятларни бажаришдан бош тортсалар ёки уларни лозим даражада бажармасалар;
- ота-оналик ҳуқуқларини суиистеъмом қилсалар;
- фарзандликка олинганларга нисбатан шафқатсизларча муносабатда бўлсалар;
- сурункали ичкиликбозликка ёки гиёвандликка мубтало бўлган бўлсалар.

Суд боланинг манфаатидан келиб чиққан ва унинг фикрини ҳисобга олган ҳолда бошқа сабабларга кўра ҳам фарзандликка олишни бекор қилиши мумкин.

Фарзандликка олиш бекор қилинганда фарзандликка олинган ва фарзандликка олувчи ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўз кучини йўқотади, агар бола манфаатларига зид келмаса, бу ҳуқуқ ва мажбуриятлар боланинг ўз ота-онасига топширилиши мумкин. Бунда ота-она ва бола ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар тикланади. Ота-онаси йўқ бўлса ёки бу бола манфаатларига тўғри келмаса, бола васийлик ва ҳомийлик органига топширилади.

Болаларга васийлик ва ҳомийлик Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 173-, 188-моддаларига мувофиқ равишда белги-ланади ва бекор қилинади. Оила кодексининг 179-моддасига мувофиқ васий ёки ҳомий этиб вояга етган ҳар икки жинсдаги фуқаролар уларнинг розилиги билангина тайинланиши мумкин. Бунда уларнинг ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилмаганлиги қамда болани таъминлаш ва тарбиялаш мажбуриятларини бажа-

ришга лаёқатлилиги, шунингдек, унга маълумот олиш ва ҳар томонлама камолга етиш учун шароит яратиб бера олиш имкониятлари назарда тутилади. Ўз тарбиясидаги бола ўн олти ёшга тўлгунча васийлар ва ҳомийлар у билан бирга яшашлари керак. Васий (ҳомий) боланинг ўз ота-онаси ва бошқа яқин қариндошлари билан кўришишга тўсқинлик қилишга ҳақли эмас, бундан бола манфаатларига бундай кўришиш зид келган ҳоллар мустасно. Васийлик ва ҳомийлик мажбуриятлари беғараз, яъни бепул бажарилади (Оила кодексининг 181-моддасига қаранг).

Васийлик ва ҳомийлик алоҳида қарорларсиз бола ўн саккиз ёшга тўлганида ёки у ўн саккиз ёшга тўлмасдан никоҳга кирганида тугайди. Васийлик ва ҳомийликнинг тугаш шартлари Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 189-, 190-моддаларида баён қилинган.

Болаларни оилага тарбияга олиш (патронат). Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар, шу жумладан, тарбия ва даволаш муассасаларида, шунингдек аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасаларидаги болалар оилага тарбияга берилади (Оила кодексининг 194-моддаси).

Болани тарбиялашга бериш тўғрисидаги шартнома васийлик ва ҳомийлик органи билан тутинган ота-она ўртасида тузилади. Тутинган ота-оналарни танлаш фарзандликка олувчилар, васийлар ва ҳомийларга қўйиладиган талабларга риоя этган ҳолда васийлар ва ҳомийлар органи томонидан амалга оширилади.

Болаларни оилага тарбияга олиш тўғрисидаги келишув мазмуни болани таъминлаш, тарбиялаш ва унга маълумот бериш шартлари рўйхатини, бола тарбияга берилган оилага нисбатан васийлик ва ҳомийлик органининг мажбуриятлари, келишувнинг амал қилиш муддати, келишувни бекор қилиш асослари ва оқибатларини ўз ичига олиши керак.

Мазкур келишув тутинган ота-она ташаббуси билан муддатидан олдин (қасаллиги, оилавий ёки мулкый мавқеининг ўзгариши, тарбиясидаги болалар билан ўзаро бир-бирини туншунмаслик ва бошқа сабаблар), шунингдек, васийлик ва ҳомийлик органи ташаббуси билан ёки болаларни ота-онасига қайтариш ёхуд уларнинг фарзандликка олинishi муносабати билан муддатидан олдин бекор қилиниши мумкин (Оила кодексининг 196-моддаси). Тутинган ота-оналар оилага тарбияга олинган болага нисбатан васий (ҳомий)нинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўладилар. Тутинган ота-она меҳнатига ҳақ тўлаш ҳамда тарбияга олган оилага бериладиган имтиёзлар Ўзбекистон Республикаси қонунларида тарбияга олинган болалар сонига қараб белгиланади.

Умумий хулосалар. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш ва фуқаролик жамияти ҳамда ҳуқуқий давлат асосларини шакллантириш шароитларида оилавий муносабатларни қонун ҳужжатлари билан тартибга солишнинг аҳамияти ғоят ошиб кетмоқда. Бу ҳолат оилавий муносабатларни қонун билан бошқариш чегаралари муаммосини ҳал этиш, оиладаги муносабатларни қонун йўли билан тартибга солишда маънавийлик ва ахлоқ нормалари ролини аниқлаш заруратини тақозо этмоқда. Юқорида ишонч ҳосил қилганимиздек, оила муаммоларига бизнинг республикамизда катта эътибор бериб келиняпти. Оиланинг жамиятнинг асосий ячейкаси сифатидаги роли алоҳида таъкидланган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг «Оила» деб номланган махсус XIV боби бунга ёрқин далил бўла олади. Бу ғоят табиийдир, чунки Президентимиз таъкидлаганидек, «пок ва софдил шахсни тарбиялашда, она тилини қайта тиклашда ҳеч ким ва ҳеч нарса оила билан тенглаша олмайди»¹.

¹ Ислоом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т., Т., 1996., 278-бет «Ўзбекистон», 6. . 278-бет.

VI БЎЛИМ

ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1. *Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, усули, вазифалари ва тамойиллари.*
2. *Жиноятнинг белгилари ва жиноят таркиби элементларининг тавсифи. Жиноий жавобгарликдан ва жиноий жазодан озод қилиш асослари.*
3. *Жиноятда иштирокчилик тушунчаси ва шакллари. Жиноят иштирокчиларининг турлари.*
4. *Қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар тавсифи.*

1. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИНИНГ
ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ, УСУЛИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Жиноят ҳуқуқи — қилмишнинг жиноийлиги ва жазоланишини белгиловчи нормаларни, жиноий жавобгарлик асосларини, жазолар тизимини, уларни тайинлаш тартиби ва шартларини, шунингдек, жиноий жавобгарликдан ва жазоланишдан озод қилиш асосларини аке эттирувчи ҳуқуқнинг асосий тармоқларидан биридир.

Ҳуқуқнинг мазкур тармоғи жуда узоқ тарихга эга. Зеро, жуда қадимда, Қадимги Римда давлат фуқаролар ҳаётига, шахсий мулкка ва давлат тузумига қасд қилганлик учун то ўлим жазосигача қаттиқ чоралар кўринишидаги санкцияларни ифодаловчи нормаларни кўзда тутарди. Бундай ҳуқуқ пенал ҳуқуқ деб аталарди (лотинча Репа! - жазоловчи).

Қадимда рус тилида лотинча номнинг ўхшаши сифатида «уголовье» сўзи ишлатиларди. Ҳозирги замон тушунчасида бу айблаш, жазолаш, оғир жазо, жиноят учун боши билан жавоб беришни англатади. Шу тариқа жиноят ҳуқуқи деганда ҳозирги вақтда жамиятда қабул қилинган нормаларни кўпол равишда бузганлик учун фуқароларни жазоловчи (қораловчи) ҳуқуқ тушунилади.

Жиноят ҳуқуқи жиноят-ҳуқуқий муносабатлар доирасида вужудга келадиган **ижтимоий алоқаларни тартибга солади**. Жиноят ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, улар фақат жиноят қонунни бузган фуқаролар билан давлат ўртасида юзага келади. Жиноят ҳуқуқи соҳасининг қарийб барча олимлари, жиноят ҳуқуқий муносабатлар жиноят содир

этилган вақтдан пайдо бўлиб, судланганликни олиб ташлаш ёки тугатилиши билан ниҳоясига етади, деб қайд этишади.

Ана шу хусусият жиноят ҳуқуқи предметини белгилаб беради.

Жиноят аломатларини акс эттирувчи ижтимоий хавфли қилмишлар **жиноят ҳуқуқининг предметини** ташкил этади. Уларга куйидагилар киради:

- 1) шахсга қарши жиноятлар;
- 2) жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноятлар;
- 3) иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар;
- 4) жиноят қонуни билан тақиқланган ҳуқуққа хилоф ижтимоий хавфли қилмишлар.

Жиноят ҳуқуқи усули қилмишнинг жиноийлиги ва жазоланишини белгилаш, шахс, жамият, давлат учун хавфли хатти-ҳаракатларни жиноят қонуни билан тақиқлашдан иборат. Тақиқларни бузиш жиноий жавобгарлик ва жазони келтириб чиқаради.

Жиноят ҳуқуқи нормалари кўпчилик ҳолларда тақиқловчи характерга эга бўлади. Уларда қандай мазмун ифодаланганига қараб жиноят ҳуқуқи нормалари турли хил функцияларни бажаради. Уларнинг бир хиллари жиноят ҳуқуқининг умумий қоидаларини, тамойиллари ва институтларини мустаҳкамлаб, жиноят ҳуқуқининг умумий қисмини ташкил этади. Бошқа нормалар жиноят деб топиладиган конкрет жиноий аломатларини аниқлайди ва улар учун жазо турлари ва чегараларини кўрсатиб беради. Булар жиноят ҳуқуқининг махсус қисмини ташкил этади. Жиноят ҳуқуқи ҳуқуқнинг ушбу тармоғи олдида қўйилган вазифалар ва функциялар билан белгиланувчи умумий ва махсус қисмлар бирлиги сифатида майдонга чиқади.

Жиноят ҳуқуқининг вазифалари:

- 1) Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумини сақлаш ва ҳимоя қилиш;
- 2) шахс, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамоат тартиби ва ижтимоий хавфсизликни муҳофаза этиш;
- 3) жиноий тажовузлардан фуқаролар ҳаёти ва соғлиғини сақлаш;
- 4) инсониятнинг тинчлиги ва хавфсизлигини таъминлаш;
- 5) жиноятларнинг олдини олиш;
- 6) фуқароларни Республика Конституцияси ва қонунларига риоя этиш руҳида тарбиялаш (ЖКнинг 2-моддаси).

Жиноят ҳуқуқининг **функциялари**:

- 1) ҳимояловчи функция — жиноят ҳуқуқи предметини ташкил этувчи ижтимоий муносабатларни ҳимоя қилиш;

2) олдини олувчи (превентив) функция — умумий ва махсус огохлантиришлар бўлиб, улар натижасида шахс жазоланишдан кўрқиб жиноятлардан ўзини тияди;

3) тарбиявий (ахлоқ тузатиш) функция шахснинг ижтимоий-руҳий фазилатларини қонунларни, инсониятнинг жамиятда яшаш нормаларига ҳурмат билан қарашга йўналтиришни кўзда тутди;

4) рағбатлантирувчи функция жиноят содир этишдан воз кечиш, жиноят қуроли бўлиб қолиши мумкин бўлган нарсаларни ихтиёрий равишда топширишга йўналтирилган ҳаракатларни давлат томонидан маъқулланишидан иборат, бу ҳолатлар жазони енгиллаштиришга ва ҳатто ундан озод қилишга олиб келади.

Ҳозирги босқичда давлатнинг жиноятларга қарши сиёсатида ривожланишнинг икки тенденцияси мавжуд:

1) энг оғир жиноятларга қарши курашни кучайтириш;

2) ижтимоий хавф унча катта бўлмаган жиноятлар учун жиний жавобгарлик доирасини қисқартириш (масалан, меҳнат фаолиятидан бош тортганлик (текинхўрлик) учун, чайковчилик учун жазолашни кўзда тутувчи Жиноят кодексининг моддалари бекор қилинган ва ҳ. к.). Жиноят ҳуқуқи тамойиллари 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига ўз ифодасини топган.

1. Қонунийлик тамойили (ЖК 4-моддаси) шуни билдирадики, содир этилган қилмишнинг жинийлиги, жазога сазоворлиги ва бошқа ҳуқуқий оқибатлари фақат Жиноят кодекси билан белгиланади.

Ҳеч ким суднинг ҳукми бўлмади туриб жиноят содир қилишда айбли деб топилди ва қонунга хилоф равишда жазога тортилиши мумкин эмас. Жиноят содир этишда айбдор деб топилган шахс қонунда белгиланган ҳуқуқлардан фойдаланади ва мажбуриятларни бажаради/

1. Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги тамойили (ЖК 5-моддаси), жиноят содир этган шахс жинси, ирқи, миллати, тили, дини, этнокодди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар жиний жавобгарликка тортилишини билдиради/

Демократизм тамойили (ЖК 6-моддаси). Унга кўра жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ёки жамоалар жиноят содир этган шахслар ахлоқини тузатиш ишига қонунда назарда тутилган ҳолларда жалб қилинишлари мумкин^

4. Инсонпарварлик тамойили. Аввало шуни қайд этиш жоизки, бу тамойил биринчи навбатда жиний тажовузлардан шахсни

муҳофаза этишга, унинг саломатлиги ва ҳаётини ҳимоя қилишга йўналтирилган. Инсонпарварлик тамойили шунингдек, қонунни бузган шахсларга ҳам қаратилган. Худди шунинг учун ҳам ушбу тамойил биноан жиноий жазо жисмоний азоб бериш ёки инсон кадр-қимматини камситиш мақсадини кўзлаши мумкин эмас.

Инсонпарварлик тамойилининг амал қилиши, шунингдек, амнистия бўйича муддатидан олдин озод қилишда, шартли равишда жазолашда ва шу кабиларда ҳам намоён бўлади (ЖКнинг 7-моддасига қаранг).

5. Одиллик тамойили (ЖК 8-моддаси) шуни англатадики, жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан қўлланиладиган жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси одилонга бўлиши, яъни жиноятнинг оғир-енгиллигига, айбнинг ва шахснинг ижтимоий хавфлилик даражасига мувофиқ бўлиши керак.

Ҳеч ким айнан битта жиноят учун икки марта жавобгарликка тортилиши мумкин эмас/

6. Айб учун жавобгарлик тамойили (ЖК 9-моддаси) шахс қонунда белгиланган тартибда айби исботланган ижтимоий хавфли қилмишлари учунгина жавобгар бўлишини билдиради.

7. Жавобгарликнинг муқаррарлиги тамойили (ЖК 10-моддаси) «қилмишида жиноят таркибининг мавжудлиги аниқланган ҳар бир шахс жавобгарликка тортилиши шарт»лигида ифодаланади.

Жиноят ҳуқуқини тамойиллари ўзаро бир-бирига чамбарчас боғлиқдир. Қонун чиқарувчига, ҳуқуқни қўлловчи органларга ва фуқароларга қаратилган конкрет талаблар шу тизимнинг таркибий элементларидир. Қонунийлик ва одиллик мазкур тизимнинг етакчи принциплари сифатида майдонга чиқади. Жиноят ҳуқуқ принциплари ҳам умумий, ҳам махсус қисмлар учун муҳим асослар бўлиб ҳисобланади. Умумий қисмда акс этгантуб моҳиятли тушунчаларнинг мағзини чақмай туриб, махсус қисм нормаларини фаҳмлаб олиш қийин ва ҳатто мумкин ҳам эмас. Яна бир гап: Жиноят ҳуқуқи ҳуқуқни бошқа тармоқлари билан, яъни жиноят процесси ва жиноят-ижроил ҳуқуқи билан ҳам чамбарчас боғлиқдир.

Жиноят тушунчаси давлатнинг вужудга келиши билан пайдо бўлган. Ибтидоий тузум даврларида урф-одатларни бузиш жиноий жазо, яъни давлатнинг мажбурлов чорасини келтириб чиқармасди. Жиноят сўзининг келиб чиқишига назар ташлайдиган бўлсак, у давлатда қабул қилинган «қонун»ни бузган одам маъносини англатади. Жиноятнинг юридик маънодаги таърифи

илк бор 1789 йилдаги Инсон ва фуқаро ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари Декларациясида берилганди.

Амалдаги Жиноят кодексининг 14-моддасида жиноятга қўйидагича таъриф берилади: «Ушбу Кодекс билан тақиқланган, айбли ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) жазо қўллаш таҳдиди билан жиноят деб топилади.

Ушбу Кодекс билан қўриқланадиган объектларга зарар етказадиган ёки шундай зарар етказиш реал хавфини келтириб чиқарадиган қилмиш ижтимоий хавфли қилмиш деб топилади».

2. ЖИНОЯТНИНГ БЕЛГИЛАРИ ВА ЖИНОЯТ ТАРКИБИ ЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ ТАВСИФИ. ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИКДАН ВА ЖИНОЙ ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИШ АСОСЛАРИ

Жиноят белгилари:

Жиноятнинг биринчи белгиси — ижтимоий хавфлилик. Ижтимоий хавфлилик жиноятнинг энг муҳим белгиларидан бири ҳисобланиб, айнан шу билан у маъмурий хатти-ҳаракатдан фарқланади. Жиноятлар ижтимоий хавфлилик даражасига қараб қўйидагиларга бўлинади:

а) ижтимоий хавф катта бўлмаган жиноятлар, улар учун қонунда озодликдан маҳрум қилишга нисбатан енгилроқ жазо назарда тутилган;

б) унча оғир бўлмаган жиноятлар — улар учун қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо, шунингдек, эҳтиётсизлик орқали содир этилиб, қонунда озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган;

в) оғир, қасддан содир этилган жиноятлар, улар учун қонунда беш йилдан ортиқ, лекин ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган;

г) ўта оғир, қасддан содир этилган жиноятлар, улар учун қонунда ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси назарда тутилган.

Жиноятнинг иккинчи белгиси унинг ҳуқуққа хилофлигидадир. Ушбу белгига мувофиқ у ёки бу қилмиш, агар жиноят қонунда уни содир этиш тақиқланган бўлсагина, жиноий қилмиш деб топилиши мумкин. Парадоксга қарангки, ҳатто қилмиш очик ижтимоий хавфли характерга эга бўла туриб, айни пайтда Жиноят кодексига тегишли модда бўлмаса, мазкур қилмиш жиноят деб топилиши мумкин эмас. Ҳақиқатан ҳам ўзи йўқ бўлган «қонунни бузиш» мумкинми? Масалан, худди шу сабабдан аёлларга ҳамла қилиб, бойлик орттириш мақсадида уларнинг ўрми

сочларини қирқиб кетувчи шахслар узоқ вақтгача жазодан қутулиб юришганди.

Айб мавжудлиги жиноятнинг учинчи белгисидир. Унинг моҳияти шундан иборатки, ижтимоий хавfli, жиноят қонун би-лан тақиқланган қилмиш фақат уни содир этган шахснинг айби исботланганидан кейингина жиноят деб ҳисобланади.

Санаб ўтилган белгилар жиноятларнинг моҳиятини очиб берувчи муҳим тавсифлардир. Ижтимоий хавfliлик моҳиятини, ноқонуний қилмишни содир этган шахснинг айблилик даражасини аниқлашда, жазо ҳажмини белгилаш учун жиноий қилмиш бўйича бир қатор қўшимча маълумотларни аниқлаш керак бўлади. Бу маълумотлар жиноят таркибини ташкил этади.

Жиноят таркиби — бу ижтимоий хавfli қилмишнинг объектив ва субъектив элементлари йиғиндисидан иборат. Жиноят таркибини аниқлаш уни тўғри баҳолаш учун керак бўлади.

Жиноятларни баҳолаш содир этилган жиноий қилмиш билан содир этилган тақиқланган қилмиш баёни ифодаланган ва жазо ҳажми белгиланадиган Жиноят кодекси моддаси ўртасидаги мувофиқликни топишдан иборат. Масалан, бировнинг мулкни ўғирлаш жинояти содир этилган. Ушбу ноқонуний қилмиш баёни ва шу бўйича жазо ҳажми Жиноят кодексининг 169-моддасида келтирилган. Унга кўра ушбу қилмиш «ўғрилик» деб баҳоланади. Мулкни очикдан-очик талон-тарож қилиш Жиноят кодексининг 166-моддасига биноан «талончилик» деб баҳоланади.

Жиноят таркибининг элементлари:

- жиноят объекти;
- объектив томон;
- жиноят субъекти;
- субъектив томон.

Жиноят объекти жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатлардан иборат.

Жиноятлар объектларининг уч тури мавжуд:

1) умумий объект — жиноят қонуни билан қўриқланадиган барча ижтимоий муносабатлар йиғиндиси.

2) махсус объект — жиноят қонуни бйдан муҳофаза этиладиган ўз моҳияти бўйича бир хилдаги ижтимоий муносабатлар (Жиноят кодексининг Махсус қисмида қанча боб бўлса, шунча махсус объектлари бор);

3) жиноятнинг бевосита объектлари жиноятларнинг аниқ турига бевосита қаратилган ижтимоий муносабатлардан иборат (Жиноят кодекси махсус қисмининг ҳар бир моддаси бевосита объектни кўрсатади).

Жиноят объектдан жиноий тажовуз предметини фарқлай билиш **керак.Жиноий тажовуз предмети** жиноятчи тажовуз қиладиган битта айрим предметдан иборат. Масалан, жиноятчи ўзганинг квартирасига яширинча кириб, телевизорини ўғирлади. Телевизор — жиноят предмети дир, ушбу ҳолатда Жиноят кодексининг 169-моддасига мувофиқ мулк жиноят объекти ҳисобланади.

Жиноят объектини аниқлаш жиноят таркибини аниқлашнинг бошланғич (тайёргарлик) босқичи бўлиб хизмат қилади.

Объектив томон — бу «объектив воқелиқда қилмишни амалга оширувчи шахснинг онгли иродали ҳаракати бўлиб, атроф дунёда муайян ўзгаришларни келтириб чиқаради»¹.

Объектив томоннинг белгиларига қуйидагилар киради: 1) ижтимоий хавfli ҳаракат ёки ҳаракатсизлик; 2) жиноий оқибат; 3) ижтимоий хавfli ҳаракат билан рўй берган оқибат ўртасидаги сабабий боғланиш; 4) жиноят содир этилган вақт; 5) жиноят содир этилган жой; 6) жиноят содир этилган муҳит; 7) жиноятни содир этиш усули; 8) жиноятни содир этиш қу-роли; 9) жиноят содир этиш воситаси.

Қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) — бу жиноят объектив томонининг ташқи ҳолатини белгилайди. Қилмиш фақат хоҳиш-ирода билан амалга оширилган ва қонун билан тақиқлангандагина ижтимоий хавfli моҳиятга эга бўлади.

Зарарли оқибатлар жиноий тажовуз объектларида жамиятга қарши ўзгаришлар, яъни ҳам мулкый, ҳам маънавий зарар, жисмоний ва руҳий зарар, жамоат тартибига қарши, меҳнат ҳуқуқларига қарши жиноятлар ва ҳоказолар.

Сабабий боғланиш деганда бир ҳодиса муайян шароитларда муқаррар равишда иккинчисини келтириб чиқарадиган ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги тушунилади. Бошқача айтганда, сабабий алоқа ҳодисалар ҳолати ва хусусиятларини ўзгартиришга олиб борувчи ёхуд янги ҳодисаларни келтириб чиқарувчи ҳодисаларнинг бир-бирига ўзаро таъсиридир. Сабабий боғланиш жиноят объектив томонининг зарурий белгиларидан ҳисобланади. Чунончи, агар жиноят қонуни билан тақиқланган ижтимоий хавfli қилмиш содир этилиб, унинг зарарли оқибатлари мавжуд бўлгани ҳолда уларнинг биринчиси билан иккинчиси ўртасида сабабий боғланиш бўлмас экан, жиноятнинг объектив томони ҳам бўлмайди.

Жиноят кодексига шарҳлар. Т., «Адолат», 1996.

Қилмиш билан унинг зарарли оқибатлари ўртасидаги сабабий боғлиқликни аниқлаш жиноят бўйича суриштирув ишларини олиб бориш жараёнида тергов органларикинг энг муҳим вазифаларидандир.

Жиноятни содир этиш усули шахс ўзининг жиноий мақсадини амалга оширишда фойдаланадиган усул, метод, муайян ҳаракат ёки уларнинг йигиндисидан иборат.

Жиноятни содир этиш вазияти дейилганда содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасига таъсир ўтказган ва шу билан боғлиқ равишда жиноий-ҳуқуқий аҳамият касб этган инсон, моддий предметлар, табиий офатлар ва бошқа омиллар ўзаро таъсирининг содир этилган жиноятнинг вақт билан чегараланган маконидир.

Жиноят қонунида тақиқланган қилмиш рўй берган макон **жиноят содир этилган жой** деб тушунилади.

Жиноят содир этилган вақт жиноий қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасини аниқлашда аҳамиятга эга. Масалан, тунги вақтда содир этилган жиноятлар кундузги вақтдагиларига қараганда кўпроқ ижтимоий хавф туғдиради. Вақт, шунингдек, жиноятнинг давомийлигини ҳам кўрсатиб беради.

Жиноятни содир этиш воситалари — нарсалар ва мосламалар. Жиноятчи улар воситасида жиноят объектига зарар етказади.

Жиноят қуроллари — булар жиноят содир этишга ёрдам берадиган ҳамда ижтимоий муносабатлар элементларига таъсир ўтказадиган нарсалардан иборат. Баъзан биргина нарсанинг ўзи турли сифатларга эга бўлиши мумкин (чунончи, тўппонча — қасддан одам ўлдиришда жиноят қуроли вазифасини ўтайди, айни пайтда унинг ўзи ноқонуний сақланганда жиноят воситаси ҳисобланади).

Жиноят қонуни билан белгиланган муайян ёшга етган ва Жиноят кодекси Махсус қисмининг конкрет нормаларида мустаҳкамланган аломатларга эга бўлган ўз қилмишига ўзи жавоб бера оладиган жисмоний шахс **жиноят субъекти** деб топилади.

Жиноят субъектининг белгилари:

- 1) жисмоний шахс; ^
- 2) ақли расолик (ўз ҳаракатларининг ижтимоий хавфлилик моҳиятини идрок этиш қобилияти ва ўз хатти-ҳаракатларини бошқара олиш лаёқати);
- 3) жиноий жавобгарлик ёшига етганлик (барча жиноятлар учун жиноий жавобгарлик ёши 16 ёшдан, ўта оғир жиноятлар учун жиноий жавобгарлик — 14 ёшдан бошланади, айбни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш — 13 ёш).

Булар умумий белгилар бўлиб, улардан ташқари яна жиноят ҳуқуқининг махсус қисми нормаларининг диспозициясида кўрсатилган кўшимча белгилар ҳам мавжуд.

Жиноятнинг субъектив томонини ташкил этувчи белгиларга қуйидагилар киради:

Айб — бу шахснинг содир этилган жиноятга бўлган руҳий муносабатдир.

Айб шакллари — жиноят қонуний аниқланган жиноий қилмишни содир этаётган шахснинг шу қилмишга муносабатини характерловчи онг ва ирода элементларининг муайян тарзда-ги кўшилишидир. Айб қасддан ва эҳтиётсизлик шаклида бўлиши мумкин.

Сабаб — шахсни жиноий қилмишни содир этишга қатъий киришишга даъват этган онгли хоҳиш-истак. Сабаб ҳамиша жиноятдан олдин пайдо бўлади ва унинг мақсадини тақозо этади. Сабаблар йиғиндиси жиноий ҳаракат сабабларини ташкил этади.

Мақсад — шахс жиноий қилмишни содир этар экан, у ҳаёлида интиладиган натижадир. Сабаб ва мақсад биргаликда айбни шакллантиради.

Сабаб ва мақсад жазони юмшатовчи ҳолатлар (масалан, оғир ҳаётӣ аҳвол) бўлиши ҳам, шунингдек, жазони оғирлаштирувчи (масалан, миллий, ирқий, диний нафрат ёки душманлик сабабларига кўра, шунингдек, бошқа жиноятни яшириши ёки унинг содир этилишини енгиллаштириш мақсадида жиноят содир этиш) ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин.

Жиноятлар таркибларининг турлари. Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноятлар таркибларининг бир нечта таснифлари қабул қилинган. Улар алоҳида таркиблар ва уларнинг хусусиятларини батафсилроқ аниқлашга ёрдам беради. Бу эса ўз навбатида содир ' этилган жиноятни таснифлашнинг асосланганлиги ва тўғрилигини белгилаб беради.

Ижтимоӣ хавфлилик даражасига боғлиқ равишда жиноят таркиблари қуйидаги турларга бўлинади: 1) жиноятнинг асосий таркиби; 2) енгиллаштирувчи ҳолатлари бўлган жиноят таркиби (имтиёзли); 3) оғирлаштирувчи ҳолатлари бўлган (квалификациялаштирилган) жиноят таркиби; 4) алоҳида квалификациялаштирилган жиноят таркиби.

Баён этиш усулига кўра жиноят таркиблари оддий, мураккаб ва муқобил таркибларга бўлинади:

а) **жиноятнинг оддий таркиби** бир объектга тажовуз этган бир қилмиш баёнини акс эттиради. Масалан, ёлғон хабар бериш жиноятининг таркиби «жиноят тўғрисида била туриб, ёлғон хабар бериш» деб белгиланади (Жиноят кодексининг 237-моддаси).

б) жиноятнинг мураккаб таркиби ёхуд қатор оддий таркиблар жиноятни ташкил этувчи ягона таркибни қамраб олувчи ёки айбнинг икки шаклини қамраб олувчи бир йўла икки ёки ундан ортиқ объектлар ёхуд икки ёки ундан ортиқ қилмишлар ёки бир неча муқобил аломатлар.

в) **муқобил таркиблар** фақат биттаси ҳам жиноят таркибини эътироф этиш учун етарли бўлган бир қатор жиноий оқибатлар баёни ифодасидан иборат. Жумладан, монополияга қарши қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарликни назарда тутувчи Жиноят кодексининг 183-моддасига кўра, бу жиноят таркиби монополияга қарши фаолият олиб бориш ваколати берилган органга ахборотлар бермаслик ёки ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотларни била туриб тақдим қилиш шундай қилмишлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилганлик тушунилади.

Тузилишига кўра жиноят таркиблари қуйидагиларга бўлинади:

а) моддий таркиб жиноятининг объектив томони ижтимоий хавфли қилмишлар рўйхатини акс эттирувчи ва шу қилмишлар сабабли вужудга келадиган зарарли оқибатларни кўрсатиб берувчи жиноят таркиблари;

б) формал таркиб жиноятининг объектив томони одатда битта ижтимоий хавфли қилмишни баён қилиб, жиноят тамом бўлган пайтни аниқлаб берса-да, унинг зарарли оқибатларини албатта, кўрсатиб беравермайдиган жиноят таркибларидир. (Масалан, «Темир йўлнинг ҳаракатланадиган таркибини, ҳаво, денгиз ёки дарё кемасини олиб қочиш ёки эгаллаб олиш» тўғрисидаги Жиноят кодексининг 264-моддаси).

в) кесик таркибли жиноятлар — объектив томони тамом бўлмаган ижтимоий хавфли қилмишни тасвирлайди ва у кетидан зарарли оқибатларни келтириб чиқармаса-да, уни тугалланган жиноят сифатида баҳолайди.

Жиноят таркибининг барча элементлари муҳим аҳамиятга эга бўлади ва, агар улардан бирортаси бўлмаса, жиноят таркиби ҳам бўлмайди. Жиноят таркиби элементларининг мавжудлигини тасдиқловчи далилларни тўплаш ва исботлаш суриштирув органларининг бош вазифасидир. Жиноят таркибининг аҳамияти шундан иборатки, у қилмишнинг ижтимоий хавфлилик моҳиятини, ушбу қилмишни содир этган шахс айбнинг даражасини, жиноий жавобгарлик турини ва жазони тўғри белгилашга хизмат қилади.

Жиноий жавобгарлик — жамиятда қабул қилинган ҳуқуқ нормаларига зид ҳаракатлар қилган айбдор шахс учун судланганлик оқибатлардан иборат. Жиноят таркиби барча аломатларини ўзида акс эттирган қилмишни содир этиш жиноий

жавобгарлик учун асос бўлади. Фақат жиноят қонунларига зид қишишлар учунгина жиноий жавобгарлик юзага келади.

-"**Жиноий жазо** — жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир (Жиноят кодексининг 42-моддаси)./

Жиноий жазо махсус қисм нормаларидаги санкцияларни қўллашдан иборат.

Жиноий жавобгарлик тушунчаси жиноий жазо тушунчаси билан бир хил маънони англатмайди:

1) вақт бўйича жиноий жавобгарлик ҳамиша жиноий жазодан олдинда юради;

2) жиноий жавобгарлик жазосиз ҳам бўлиши мумкин (масалан, шартли ҳукм қилинганда);

3) жиноий жавобгарлик жиноий қилмишнинг объектив ҳуқуқий оқибатидир ва, бинобарин, бирор-бир кимсанинг хоҳиш-иродасисиз, автоматик суратда, жиноий қонун билан зиддиятга борган заҳоти вужудга келади. Жиноий жазо субъектив характерга эга бўлиб, унинг вужудга келиши ва ҳажми махсус ваколатли органлар иродасига боғлиқ;

4) жиноий жавобгарлик ҳуқуққа зид қилмишни содир этишда айбдор бўлган шахсни давлат номидан қоралашдан иборат. Бундан фарқли ўлароқ, жиноий жазо санкция кўрсатилган жазоларни қўллаш билан суд ҳукми бўйича тайинланадиган давлат таъсири (мажбурлови) чорасидир.

Жиноят ҳуқуқидаги санкциялар:

1) жазонинг фақат юқори чегарасини кўрсатувчи санкциялар (масалан, Жиноят кодексининг «Озодликдан маҳрум қилиш жойларидан қочиш» деб номланган 222-моддаси беш йилгача озодликдан маҳрум қилишни назарда тутади).

2) жазонинг пастки ва юқоридаги чегараларини кўрсатувчи санкциялар (чунончи, «Қасддан одам ўлдириш» тўғрисидаги Жиноят кодексининг 97-моддаси ўн йилдан ўн беш йилгача озодликдан маҳрум этишни назарда тутади);

3) муқобил санкциялар (масалан, 166-моддада «талончилик, яъни ўзганинг мулкани очикдан-очик талон-тарож қилиш — уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай, уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади» дейилади).

Ҳозир амалда бўлган Жиноят кодексига мутлақ санкциялар акс этмаган.

Жазо турлари Жиноят кодексининг 43-моддасида кўрсатиб ўтилган. Ушбу моддада жиноий жазоларнинг (жаримадан то ўлим жазосигача) ўнга тури санаб ўтилган. Қонун чиқарувчи уларни асосий ва қўшимча жазо турларига ажратган. Ҳарбий ёки махсус унвондан махрум қилиш ва мол-мулкни мусодара қилиш — қўшимча жазо чоралари қаторига киритилган.

Жиноий жавобгарликдан озод қилиш асослари:

1) Шахс жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганли-ги муносабати билан жиноят учун жавобгарликдан озод қилинади. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар учун — уч йил; унча оғир бўлмаган жиноятлар учун жавобгарлик муддати — беш йил; оғир жиноятлар учун — ўн йил; ўта оғир жиноятлар учун жавобгарлик муддати — ўн беш йил. Тинчлик ва ин-сониятнинг хавфсизлигига қарши жиноят содир этган шахсларга нисбатан жавобгарлик озод қилиш муддати қўлланилмайди (Жиноят кодексининг 64-моддаси).

Л) Ишни тергов қилиш ёки судда кўриш вақтида шароит ўзгарганлиги туфайли содир этилган қилмиш ўзининг хавф-личилигини йўқотган деб топилса, жиноят содир этган шахс жавобгарликдан озод қилиниши мумкин (Жиноят кодекси-нинг 65-моддаси)./

3) УИЖТИМОЙ хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар жиноят содир қилингандан кейин жиноят туфайли келтирилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиб, айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган, чин кўнгилдан пушаймон бўлган ва жиноят-нинг очилишига фаол ёрдам берган бўлса, жавобгарликдан озод қилиниши мумкин (Жиноят кодексининг 66-моддаси)у

4) У жиноят содир этган шахс ҳукм чиқарилгунга қадар ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англай олмайдиган ва ўз ҳаракатларини бошқара олмайдиган даражада руҳий касалликка чалиниб қолган бўлса, жавобгарликдан озод қилинади (Жиноят кодекси-нинг 67-моддаси)./

5) Жиноят содир этган шахс амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиниши мумкин (Жиноят кодексининг 68-моддаси). У " " —

Жиноий жазодан озод қилиш асослари:

Б) Жиноят содир этган шахсга нисбатан суд айблов ҳукмини ижроси ўтиб кетганлиги муносабати билан жазони ўташдан озод қилиши мумкин. Суд айблов ҳукми муддатининг ўтиб кетиши жазодан озод қилиш учун асос бўлувчи муддатларнинг ўтиб кетишига ўхшайди (Жиноят кодексининг 69-моддасига қаранг).

2. Озодликдан махрум қилиш муддатини ўтаётган шахслар суд ҳукми бўйича муддатидан илгари — шартли озод қилинишлари мумкин (Жиноят кодексининг 73-моддасига қаранг).

3. Жиноят содир этган шахс агар иш судда кўрилаётган вақтгача шароит ўзгариб ёки шахс намунали хулқи, меҳнатга ёки ўқишга ҳалол муносабати билан ўзини кўрсатиб, ижтимоий хавфлилигини йўқотди деб эътироф этилса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин (Жиноят кодексининг 70-моддаси).

4. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар у жиноят содир этганидан кейин етказилган зарарни бартараф этиб, ўз ихтиёри билан айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган бўлса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин (Жиноят кодексининг 71-моддаси).

5. Агар шахс ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни содир этган бўлса, суд жазонинг ўталмаган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириш мумкин. Бундай алмаштириш ҳукм қилинган шахс жазонинг камида учдан бир қисмини ўтагандан кейин рўй беради (Жиноят кодексининг 74-моддаси Ш-қисм, «а» бандига қаранг).

3. ЖИНОЯТДА ИШТИРОКЧИЛИК ТУШУНЧАСИ ВА ШАКЛЛАРИ. ЖИНОЯТ ИШТИРОКЧИЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ

Жиноятда иштирокчилик. "Жиноят кодексининг 27-моддасига мувофиқ «икки ёки ундан ортиқ шахснинг жиноят содир этишда биргалашиб қасддан жиноят содир этиш иштирокчилиги деб топилади».

Иштирокчилик шакллари. Оддий иштирокчилик, мураккаб иштирокчилик, уюшган гуруҳ, жиний уюшма — жиноятда **иштирокчилик шакллари** деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктириб жиноятни содир этишда қатнашиши **оддий иштирокчилик** деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир этилишида иштирок қилиши **мураккаб иштирокчилик** деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргаликда жиний фаолият олиб бориш учун олдиндан бир гуруҳга бирлашиши **уюшган гуруҳ** деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ уюшган гуруҳнинг жиний фаолият билан шуғулланиш учун олдиндан бирлашиши **жиний уюшма** деб топилади (Жиноят кодексининг 29-моддаси).

Жиноят иштирокчиларининг турлари:

Бажарувчи (бажарувчилар) — жиноятни бевосита тўла ёки қисман содир этган ёхуд ушбу Кодексга мувофиқ жавобгарликка тортилиши мумкин бўлмаган шахслардан ёки бошқа воситалардан фойдаланиб, жиноят содир этган шахс бажарувчидир. Бажарувчи бош ролни ўйнайди. У энг фаол бўлгани учун ҳам жиноятнинг энг хавfli иштирокчиси ҳисобланади.

Ташкилотчи — жиноятга тайёргарлик кўрилишига ёки жиноят содир этилишига раҳбарлик қилган шахсдир. Ташкилотчи баъзи ҳолларда айни пайтда бажарувчи ҳам бўлади. Жиноят ташкилотчисининг ҳаракатлари ҳамиша тўғридан-тўғри қасд қилиш деб баҳоланади.

Далолатчи — қизиқтирувчи ёки бошқа усул билан жиноятга ундовчи шахсдир. Фақат пухта ўйланган фаол ҳаракатлар билангина шахсни жиноятга оғдириш мумкин, шунинг учун айрим ҳолларда (масалан, «Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумига тажовуз қилиш» деб номланган 159-моддада кўзда тутилгани каби) далолатчилик алоҳида тамомланган жиноят сифатида ажратилиши мумкин.

Ёрдамчи — жиноят содир этилишига ўз маслаҳатлари, кўрсатмалари билан, воситалар бериш ёки тўсиқларни йўқотиш билан кўмаклашган, шунингдек, жиноятчини, жиноят содир этиш қуроли, излари ва воситаларини ёхуд жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни яширишга, шунингдек, бундай нарсаларни олиш ва ўтказиш тўғрисида олдиндан ваъда берган шахсдир (Жиноят кодексининг 28-моддасига қаранг).

Баъзан ёрдамчиликнинг яна бир тури ажратилади — у ҳам бўлса жиноятга йўл қўйишдир. Бу ҳолат хизмат вазифаси бўйича жиноятнинг оддини олишга мажбур бўлган шахс бу ишни қилмагани билан боғлиқ. Одатда йўл қўйиб берганлик учун жиноий жавобгарликка фақат мансабдор шахслар тортилади (масалан, «Мансабга совуққонлик билан қараш» деб номланган 207-модда).

Жиноят ҳуқуқида **жиноятга дахлдорлик** тушунчаси ҳам мавжуд. Жиноятга тайёргарлик кўриладиганлиги, жиноят содир этиладиганлиги ёки жиноят содир этилганлиги ҳақида аниқ биладиган туриб, олдиндан ваъда бермаган ҳолда ҳокимият органларига хабар қилмаслик, ЖКнинг 241-моддасида назарда тутилган ҳоллардагина жавобгарликка сабаб бўлади. Бироқ олдиндан ваъда бермаган ҳолда жиноят ҳақида хабар бермаганлик ёки жиноятни яширганлик учун гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг яқин қариндошлари жавобгарликка тортилмайди (Жиноят кодексининг 31-моддасига қаранг).

4. ҚИЛМИШНИНГ ЖИНОЙЛИГИНИ ИСГИСНО ҚИЛАДИГАН ҲОЛАТЛАР ТАВСИФИ

Жиноят ҳуқуқида бир шахснинг ўзини ҳимоя қилиш ёки ижтимоий хавфли қилмишнинг олдини олиш мақсадида жиноят содир этаётган шахсга жисмоний, маънавий ёки бошқа зарар етказиши ҳодисалари ҳам назарда тутилади. Бундай ҳаракатларда расмий жиҳатдан жиноят аломатлари содир бўлса-да, агар улар жиноятнинг асосий аломати — ижтимоий хавфлиликни ифодаламаса, муайян вазиятларда улар жиноят деб топилмаслиги мумкин.

Жонун чиқарувчи **бундай ҳолатларнинг рўйхатини** беради. Унга қуйидагилар киради:

- қилмишнинг кам аҳамиятлилиги;
- зарурий мудофаа;
- охирги зарурат;
- ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш;
- буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этиш;
- касб ёки хўжалик фаолиятига оид асосли таваккалчилик (Жиноят кодексининг 35-моддасига қаранг).

Жиноят кодексининг 36-моддасига биноан гарчи ЖКда жиноят сифатида назарда тутилган қилмишнинг аломатлари мавжуд бўлса-да, ўзининг кам аҳамиятлилиги туфайли ижтимоий хавфли бўлмаган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик жиноят деб топилмайди.

Ижтимоий хавфли тажовуздан шахсни ва мудофааланувчи ёки бошқа шахслар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш (ЖКнинг 37-моддаси) зарурий **мудофаа** ҳисобланади. Бунда, агар ҳужум мудофааланувчи ёки бошқа шахс ҳаёти учун хавфли зўравонлик билан боғланиб кетган бўлса ёки бундай зўравонликни қўлланишнинг бевосита таҳдиди билан қўшилиб кетган бўлса, тажовуз қилувчига ҳар қандай зарар келтиришга йўл қўйилади.

Тажовузнинг хусусияти ва хавфлилиги даражасига бутунлай мувофиқ келмайдиган мудофаа, зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш деб топилади.

Бошқа шахсларга ёки ҳокимият органларига ёрдам сўраб мурожаат қилиш ёхуд тажовуздан ўзга йўсинда қутулиш имконияти бор-йўқпигидан қатъи назар, зарурий мудофаа ҳуқуқи шахсга тегишлидир.

Зарар етказиш мақсадида қасддан ҳужум қилиш истагини кўзғатиш зарур мудофаа деб топилмайди (ЖКнинг 37-моддаси).

Охирги зарурат (Жиноят кодексининг 38-моддаси) — бу шундай ҳолатки, унда хавфни бартараф этиш жараёнида яна ҳам катта зарар кўрилишидан қочиш мақсадида зарар келтириш зарурати вужудга келади. Масалан, ёнгин пайтида оловнинг ёйилишининг олдини олиш мақсадида ўт ўчирувчилар ёнмаётган биноларни бузишади. Охирги зарурат, шунингдек, ички ишлар органлари ходимлари ўз хизмат вазифаларини адо этаётган пайтларида ҳам юзага келади. Чунончи, ходим жиноятчини ушлаш вақтида энг сўнгги заруратдагина табел куролидан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Охирги зарурат чегараларидан четга чиқиш зарурий мудофаа чегарасидан чиқиб кетишнинг шунга ўхшаш шароитларида рўй беради.

/Жиноят кодексининг 39-моддасида «**ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни** ҳокимият органларига топшириш мақсадида **ушлаш вақтида** унга зарар етказиш, агар уни ушлаш зарур бўлган чораларнинг чегарасидан четга чиқилмаган бўлса, жиноят деб топилмайди» деб кўрсатилади.

Буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этиш (Жиноят кодексининг 40-моддаси). Ушбу моддага мувофиқ, ғайриқонуний равишда берилган буйруқ ёки фармойишни ёхуд мансаб вазифасини бажармаган ёки бузган шахс жавобгарликка тортилмайди. Шахснинг амалда содир этган қилмишида бошқа бир жиноят таркибининг барча атоматлари мавжуд бўлсагина, у жавобгарликка тортилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 41-моддасига биноан **касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик** қилиб, шахс ва давлат манфаатларига зарар келтирилган бўлса, бундай қилмиш, гарчи жиноят аломатлари мавжуд бўлсада, у жавобгарликка тортилмайди. Ижтимоий фойдали мақсадга эришиш учун бошқа воситаларни қўлланишнинг иложи бўлмаган ҳолларда таваккалчилик асосли деб топилади.

Таваккалчилик одамларнинг ҳалоқ-бўлиш хавфи, экология ҳалокати ёхуд бошқача оғир оқибатларнинг келиб чиқиши мумкинлигини била туриб қилинган бўлса, асосли деб топилмайди.

Умумий ҳулосалар. Ҳуқуқ тизимида жиноят ҳуқуқи муҳим рол ўйнайди. Унинг бундай роли ўз олдида турган алоҳида муҳим вазифалар билан боғлиқ. Бу вазифаларнинг энг муҳимлари инсон ва фуқаро ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини, мулкни, ижтимоий хавфсизлик ва жамоат тартибини, конституциявий тузумни, атроф-муҳитни жинорий тажовузлардан асраб-авайлаш, шунингдек, жиноятларнинг олдини олишдан иборат.

МУНДАРИЖА

ИРИШ	3
БЎЛИМ. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ АСОСЛАРИ	5
ДАВЛАТ НАЗАРИЯСИ	5
Давлатнинг келиб чиқиш назариялари.....	5
Давлатнинг моҳияти, унинг белгилари ва вазифалари	10
Ўзбекистон давлат механизми, унинг таркибий тузилиши	19
Давлат шакллари.....	26
ҲУҚУҚ - ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИБ ТУВЧИ АСОСИЙ ВОСИТА	42
Ҳуқуқнинг моҳияти, унинг белгилари ва функциялари	42
Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро нисбати	49
Ҳуқуқ тамойиллари.....	58
ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА ҲУҚУҚНИНГ АМАЛ ҚИЛИШИ	66
Ҳуқуқ нормалари, уларнинг таркиби, турлари ва ифода услублари	66^
Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, уларнинг турлари ва улар оддига қу- йиладиган талаблар	73
Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг вақтда, ҳудудда ва шахслараро ҳаракати.....	82
ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР МАЗМУНИ	86
Ҳуқуқий муносабат тушунчаси, унинг асослари ва таркиби	86
Ҳуқуқ тизими ва уни тизимлаш шакллари.....	95
, Ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик.....	99
I БЎЛИМ. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ	104 ^
Маъмурий ҳуқуқ тушунчаси, унинг предмети, манбалари, субъектлари ва тамойиллари.Маъмурий ҳуқуқ тизими.....	104
Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар тавсифи.Маъмурий-ҳуқуқий норматив турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.....	107
Маъмурий жавобгарлик тушунчаси ва маъмурий жазо турлари.....	111
II БЎЛИМ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ	117
Фуқаролик ҳуқуқининг предмети ва усуллари	117
Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси ва таснифи.....	122
Юридик шахслар — фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари сифатида	129

237	4.	Фуқаролик ҳуқуқида битимлар тушунчаси, уларнинг турлари, шакллари ва ҳақиқийлик шартлари	144
	5.	Мулк ҳуқуқининг мазмуни, вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари	150
	6.	Фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар турлари ва уларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари.....	163
		IV БЎЛИМ. МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ	171
	Бк»	Меҳнат ҳуқуқи тушунчаси, предмети, усули, манбалари, тамойиллари ва функциялари.....	171
	2.	Жамоа шартномалари ва келишувлари	176
Х^	3.	Меҳнат шартномаси (контракти). Уни тузиш ва бекор қилиш тартиби.....	179
	4.	Меҳнатнинг муҳим шартларини ҳуқуқий тартибга солиш.....	183
	5.	Меҳнат интизоми ва меҳнат низоларини ҳал этиш	187
		V БЎЛИМ. ОИЛА ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ.....	193
	1.	Оила ҳуқуқи тушунчаси, предмети ва манбалари. Никоҳни тузиш ва тугатиш тартиби.....	193
	2.	Эр-хотинларнинг мулк ҳуқуқи ва мажбуриятлари	200
	3.	Ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқи ва мажбуриятлари.....	204
	4.	Оила аъзоларининг алимент мажбуриятлари.....	211
	5.	Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни аниқлаш ва жойлаштириш.....	214
		VI БЎЛИМ. ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ	219
	1.	Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, усули, вазифалари ва тамойиллари.....	219
	42.	Жиноятнинг белгалари ва жиноят таркиби элементларининг тавсифи. Жиноий жавобгарликдан ва жиноий жазодан озод қилиш асослари.....	223
	3.	Жиноятда иштирокчилик тушунчаси ва шакллари. Жиноят иштирокчиларининг турлари	231
	4.	Қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар тавсифи.....	243

З.Исломов, М.Мирхамидов

ҲУҚУҚШУНОСЛИК

Тошкент — 2002

*Нашир учун масъул Н. Халилов
Таҳририят мудири М. Миркомиллов
Бадий муҳаррир М. Ҳайдарова Тех.
муҳаррир Р. Агеев Мусаҳҳиҳа Т.
Усмонова*

Босишга рухсат этилди: 8.04.2002 й.Бичими 84ХЮ8^{1/32}
Офсет қоғози.Шартли босма табоғи 15,0 Нашр табоғи 15,25.
Адади4000 .Буюртма 29

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти,
Тошкент-129, Навоий кўчаси, 30 уй.

«ЎАЖБНТ» Маркази, 700078, Тошкент,
Мустақиллик майдони, 5.

Андоза нусхаси Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги «ЎАЖБНТ»
Марказининг компьютер бўлимида тайёрланди.

«Хега-принт» босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Буюк Ипак Йули, 235-а.